

157. évfolyam (2023) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 3. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

FRANK TIBORRA EMLÉKEZÜNK

<i>Borhi László</i> : Moszkvában már 1943-ban eldőlhett Erdély sorsa...	
Szeretett tanárom, Frank Tibor emlékére	413
<i>Lojkó Miklós</i> : Alapjogok, alkotmánytan és államhatalom.	
Concha Győző angol alkotmányértelmezésének távlatai	427
<i>Hermann Róbert</i> : Az újságíró-százados és a főhadnagy.	
Zerffi Gusztáv és Arthur von Seherr Thoss gróf konfliktusa 1849 júniusában	451
<i>Elbe István</i> : A Shakespeare-ház. Egy Kossuth-emlékjel az Országos Széchényi	
Könyvtárban	469

PRAGMATIZMUS, HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ – MÁRIA TERÉZIA CSÁSZÁRNÉ ÉS KIRÁLYNŐ

<i>G. Etényi Nóra</i> : Bevezető	493
<i>Mezey Barna</i> : A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány	495
<i>Forgó András</i> : A királynő és az érsek. Esterházy Imre szerepe Mária Terézia	
uralkodásának kezdeti éveiben	515
<i>Krász Lilla</i> : Mária Terézia (köz)egészségügyi reformjainak olvasatai	537
<i>Serfőző Szabolcs</i> : „Rex femineus”. Mária Terézia reprezentációjának maskulin	
és feminin elemei pozsonyi koronázási ceremóniáján és portréin	561

KÖZLEMÉNY

<i>Czáboczký Szabolcs</i> : Szepesi németek az első Csehszlovák Köztársaságban.	
Historiográfiai áttekintés	587

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Benei Bernadett</i> : A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve	
(<i>Veszprémy László</i>)	601

Gábor Kármán et al. (eds.): The Correspondence of the Beylerbeys of Buda, 1617–1630. Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians (<i>Papp Sándor</i>)	603
<i>Koloh Gábor</i> : „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. Az ormánsági egykézés története (1790–1941) (<i>Papp István</i>)	606
<i>Csaplár-Degovics Krisztián</i> : „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914) (<i>Schrek Katalin</i>)	609
<i>Štefan Gaučík</i> : Mestské Múzeum v Prešporku v kontexte doby (1868–1918). In memoriam József Könyöki (<i>Szeghy-Gayer Veronika</i>)	612
<i>Dévényi Anna</i> : Nemzetnevelés-parafrázisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig (<i>Bánkuti Gábor</i>)	615
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	619

FRANK TIBORRA EMLÉKEZÜNK

Borhi László

MOSZKVÁBAN MÁR 1943-BAN ELDŐLHETETT ERDÉLY SORSA...

Szeretett tanárom, Frank Tibor emlékére

Hahn István, Komoróczy Géza, Ferenczy Endre és a fiatal Frank Tibor a korai 1980-as évek ELTE bölcsészkarának legendás, meghatározó egyéniségei és – nagy szerencsémre – mindannyian tanáraink voltak. Szorosabb tanár–diák kapcsolatomban csak Tiborral alakult ki. Nem lehet elfelejteni mindig elegáns (öltöny és menő nyakkendő) megjelenését, szigorúsággal álcázott kedves, távolságtartóan közeli személyiségét; szentori, határozott hangját, ahogy lelkesen magyarázza a középkori angol történelem rejtelmét, korrigálja az imádott angol nyelvben elkövetett nyelvtani vagy kiejtési hibákat. Követelt, de az akkori viszonyok között szokatlan módon adott is. Mindenkiel foglalkozott, mindenkit komolyan vett, aki tanácsért, irányításért fordult hozzá. Tanár volt, a szó legvalódibb értelmében, aki még féltve őrzött, felbecsülhetetlen eszmei értékű kéziratgyűjteményét is megosztotta a hallgatóival. Ő indított el a pályámon, melyhez fontos szempontokat adott: a források tiszteltetését és elemzését, a percepció és valóság bonyolult viszonyát és legfőképpen az igazság keresését, az intellektuális őszinteséget, annak a követelményét, hogy arra menjünk, amerre a kutatás visz bennünket – kompromisszum nélkül. Nem szerette a felületest, mottója a *knowledge in depth* (az elmélyült tudás) volt. Könyvei felüdülést jelentettek az akkori történeti tárgyú könykiadás nem túl színes világában. Fejünkbe verte, hogy a magyar múlt csak a minket körülvevő világgal összevetve, a kölcsönhatásokon keresztül értelmezhető. Nyitott maradt más megközelítések iránt, gondolkodását nem torzította el dogma vagy a tudományos vizsgálaton kívül álló szempont. Ő építette fel a magyar amerikanisztikát, fáradhatatlan motorja volt a magyar–amerikai kapcsolatok jobbításának, tanított és írt, sokat és főleg izgalmasat, jót, Kossuthról és Zerffi Gusztávról, az Osztrák–Magyar Monarchia brit megítéléséről, az amerikai rasszizmusról, a hazai szalonok zene- és művelődéstörténeti jelentőségéről. Minden, amit csinált, fontos volt neki. Hiányozni fog kedvessége, segítőkészsége, a mindig érdekes beszélgetések otthonában vagy a Szamos cukrászdában – „vegyél még egy sütit, kérj még egy fagyit”, ahogy szokta mondani. Hiányozni fog, és nemcsak nekem, hanem – leginkább – a magyar felsőoktatásnak és szellemi életnek.

Mikor és hol dőlt el, hogy Erdély egésze visszakerül Romániához? Miért született meg ez a döntés annak ellenére, hogy a nyugati hatalmak támogattak egy korlátozott mértékű területi kiigazítást Magyarország javára a trianoni határvonalhoz képest? Edvard Beneš Grigore Gafencunak 1944 februárjában írt, az amerikai titkosszolgálat, az OSS iratanyagából előkerült francia nyelvű levele hozzásegíthet, hogy megválaszoljuk ezeket a kérdéseket, és ahhoz is, hogy képet kaphassunk arról, miként képzelte el a moszkvai vezetés térségünk háború utáni sorsát.

1946 márciusában látszólagos áttörés történt a magyar külpolitikában: Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével tárgyalódelegáció érkezett Moszkvába. A küldöttség tagja volt Rákosi Mátyás is, aki ezt megelőzően titokban Moszkvában járt, ahol igyekezett felderíteni, hogy a szovjet vezetők hajlandóak lennének-e támogatni Budapest területi igényeit a küszöbönálló béketárgyalásokon, vagy legalábbis fogadni egy magyar küldöttséget a kérdés megvitatására. Békés Csaba szerint Rákosi ígéretet kapott, hogy amennyiben sikerül elérnie a Független Kisgazdapárt szétbomlasztását és a magyar–szovjet közös vállalatokról szóló egyezmények aláírását, Moszkva támogatni fog egy kisebb mértékű területi módosítást Magyarország javára a magyar–román határon. Békés feltevése szerint Rákosi meggyőzte Nagyot, hogy fogadja el a kommunista követeléseket annak érdekében, hogy cserébe Moszkvába utazhasson, ahol területi engedményeket kapna.¹ Ezt követően Magyarország még azon a napon aláírta a magyar szuverenitást megkérdőjelező megállapodásokat a közös bauxit- és olajvállalatokról, amikor a delegáció útra kelt Moszkvába. A szovjet vezetés által a moszkvai megbeszélésen elhangzottakat mindennek fényében is kell értelmezni. Rákosit félrevezették, hiszen rövidebbel Nagy Ferenc és küldöttségének érkezése előtt a londoni szovjet küldöttség utasítást kapott, hogy javasolja Erdély egészének visszacsatolását Romániához.² A román kommunista párt vezetése, amely néhány nappal a magyar küldöttség érkezése előtt megbeszéléseket folytatott a szovjet fővárosban, eldöntöttnek tekintette a kérdést. Molotov szovjet külügyminiszter megkérdezte Gheorghe Gheorghiu-Dejt, hogy a románok „egyetértene-e velünk Erdély kérdésében?”. Dej közölte: a román kommunisták „Észak-Erdély kérdését eldöntöttnek tekintik”.³ Vagyis a magyar–szovjet vegyesvállalatokról szóló megállapodás érdekében Sztálin átverte Rákosit.

¹ Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében, 1945–1990. Bp. 2004. 37–53.

² Resenyije Politbjuro CK VKP(b) ob utverzsnyenyii projektov gyirektiv on mirnih dogovorah sz Bolgariej i Vengrije na szovesanyii zamesztyityelej v SZMID v Londone, É. n. [1946. március]. Transzilvanszkij voprosz. Vengero–ruminszkij tyerritorialnyih szpor i SzSzSzR, 1940–1946. Red. T. V. Volokeyina et. al. Moszkva 2000. 369–372.

³ Report of Meeting between I. V. Stalin and the Leaders of the Romanian Communist Party. 1946. április 2. In: Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49. Eds. Csaba Békés et al. Bp.–New York 2016. 107.

A moszkvai út sorsdöntőnek ígérkezett, hiszen fő célja a magyar gazdaság működőképességének fenntartása volt. A szovjet hadsereg ellátása és a jóvátételi szállítások elviselhetetlen terhet jelentettek.⁴ A küldöttség moszkvai fogadtatásának látványos külsőségei sem feledtethették: a magyar fél vesztesként érkezett a szovjet birodalmi fővárosba. Igaz, hogy a körülmények és Sztálin személye rendkívül kedvező benyomást tett a miniszterelnökre, így talán emiatt is értelmezte kedvezőbben a megbeszéléseken elmondottakat ahhoz képest, ami valójában elhangzott. A magyar delegáció „félrehallotta” a szovjet hadsereg kivonásáról szovjet részről elhangzottakat, és azzal a benyomással tért haza, hogy a szovjet csapatokat hamarosan kivonják majd, csupán kisebb kontingenseket hátrahagyva. Valójában Sztálin csak a csapatok egy részének kivonását helyezte kilátásba. De nem ez volt az egyetlen momentum, amit a magyar fél nem az elmondottaknak megfelelően értelmezett.⁵

Romsics Ignác a moszkvai tárgyalások magyar nyelvű jegyzőkönyvei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet vezetés nem volt őszinte a magyar delegációval, amikor azt mondta: a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény alapján – mely szerint Erdély vagy annak nagyobb része Romániához fog tartozni – Sztálin úgy nyilatkozott, hogy „akkor van ok a területi kérdés felvetésére”. Romsics hozzáteszi, hogy az idézett jegyzőkönyvek olyan interpretálása, miszerint Sztálin, Molotov és a szovjet tárgyalódelegáció tagjai hallgattak Erdély kérdésében, vagy burkolt, de egyértelmű célzásokat tettek volna a magyar igények teljesíthetetlenségére – nem állja meg a helyét.⁶ Amennyiben a tárgyalások magyar nyelvű feljegyzéseit vesszük figyelembe, Romsicsnak igaza van. Az orosz felvett jegyzőkönyv azonban mást is tartalmaz. Tekintve, hogy Sztálin és Molotov oroszul beszéltek, az általuk elmondottaknál ezt is célszerű figyelembe venni. Azt, hogy az orosz nyelvű jegyzőkönyv szerint elhangzott közléseik egy része miért nem került bele a magyar delegáció által készített és hivatkozási alapul használt szövegbe, nem tudjuk. A magyar küldöttség egyetlen tagja sem volt járatos nemzetközi diplomáciai ügyekben, és csak azt hallotta meg, amit valójában hallani akart, bár az sem zárható ki, hogy fontos részletek elvesztek a tolmácsolásban. Sztálin közléseiből, megjegyzéséből egy vájt fülű diplomata kihallhatta

⁴ Bővebben lásd *Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Bp. 2005. 95–96., 147–207.

⁵ „Sztálin elvtárs kifejtette véleményét, hogy a románok nem egyeznének bele egy ilyen területi módosításba Magyarország javára, és megjegyezte: egy ilyen engedmény fejében egyetlen kormány sem maradhatna hatalmon, a román királynak pedig le kellene mondania.” Továbbá – nyilván nem véletlenül – Sztálin rámutatott, hogy a Szovjetunió és Lengyelország között lakosságcsere történik. Zapisz beszédi I. V. Sztalina sz pravityelsztvennoj gyelegaciej Vengrii po voproszam ekonomiki i polozsenija v Szlovakii. 1946. április 10. In: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov I. 1944–1948.* Red. T. V. Volokityina et. al. Moszkva–Novoszibirszk 1997. 418. 142. sz. irat.

⁶ *Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Bp. 2002. 162. A szerző Vida István egy publikációjára utal.

volna, hogy Erdély ügye elveszítettnek tekinthető. Megkomponált volt a jelenet, amely a tárgyalóasztalnál lezajlott: ahogyan Sztálin teátrálisan külügyminiszteréhez fordult, hogy megkérdezze: mi áll a fegyverszüneti megállapodásban – mintha nem tudta volna. Ami ezután következett, annak egyértelműnek kellett volna lennie a magyarok számára, ugyanis a valódi szándékaira utalt a szovjet vezetőnek az a felvetése, miszerint a román király nem menne bele területi kiigazításba, hiszen akkor kénytelen lenne lemondani. „Legalább Romániából köztársaság válna” – felelte Nagy Ferenc miniszterelnök tréfásan. Erre Sztálin vészjóslóan megjegyezte, hogy „a románok nem fogadhatnák el a területi változást kormányuk bukásának kockázata nélkül”. Úgy tűnik, egyik vendége sem fogta fel – ha egyáltalán hallották –, hogy ez mit jelent: a szovjet vezetés számára nem elfogadható a határmódosítás, mert az destabilizálná a szovjetbarát Groza adminisztrációt, amivel veszélybe sodorná Moszkva romániai hadállásait.

Hogy a határkérdés mikor és hol dőlt el valójában, ahhoz fontos források Edvard Benešnek, a csehszlovák emigráns kormány vezetőjének az 1943. decemberi moszkvai megbeszéléseiről készült jegyzőkönyvek, amelyeket magyarul először Gosztynyi Péter tett közzé Vojtech Mastny cseh-amerikai történész publikációja nyomán.⁷ A probléma az, hogy a jegyzőkönyvek egy része csak összefoglaló, vagyis nem szó szerint közvetíti az elmondottakat. A csehszlovák kormányfő Molotovval folytatott megbeszéléseit például szó szerint rögzítették. Eszerint a cseh politikus igyekezett meggyőzni a szovjet külügyminisztert, hogy a Vörös Hadsereg szállja meg Magyarországot, ahol kommunista jellegű forradalomra van szükség. Szavait a jegyzőkönyvet felvevő Jan Smutny tomácsolta. A tanulmányban Gosztynyi Péter fordítását használom. A szó szerinti részben:⁸

Beneš: „A következő kérdés a magyarok. Sokan azt tartják nálunk, hogy őket – mármint a magyarokat – is szét kell zúzni [znicit – a cseh eredetiben használt szó a szétzúzásra]. Jómagam nem vagyok ennyire radikális. Magyarországon forradalomra, a feudalizmus lebontására van szükség. De, nézete szerint, a britek és az amerikaiak félnek egy Kun Béla jellegű forradalomtól. Ezért szükséges, hogy a szovjetek is részt vegyenek Magyarország megszállásában, nem csak az angol–amerikaiak.” Majd a valóság teljes meghamisításával hozzátette: „El tudom képzelni, mi lenne, ha csak angolok lennének ott. A magyar arisztokraták

⁷ *Gosztynyi Péter*: Magyarország a második világháborúban I–II. Tanulmányok és riportok Magyarország második világháborús szerepéről. München 1984. 60–77.; *Ceskoslovensko sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*. Ed. Jan Němeček et al. Praha 1998. doc. 60. 133–144.

⁸ Összejövetel, 1943. december 12.: Kalinyin, Sztálin Molotov, Vorosilov Kornujcsuk, Benes, Fierlinger. Smutny's record of conversation with Molotov. 1943. december 14.; *Gosztynyi P.*: Magyarország a második világháborúban i. m. 64.

hétvégékre vadászatokra vinnék őket, és elmagyaráznák, hogy ők a parlament-jükkel Európa legrégibb demokráciája – mindez hazugság, de az angolok beveszik. Majd elmondta, hogy ez így történt a két világháború között. Ennek nem szabad megismétlődnie, ezért fontos kérdés, hogy vegyenek részt a megszállásban. Ami Magyarországot illeti, ragaszkodunk a München előtti határainkhoz” – tette hozzá Beneš, miközben Kárpátalját, Európa kapuját már önként átengedte a Szovjetuniónak.

Molotov bizonytalannak mutatkozott a megszállás kérdésében: „a magyarokat meg kell büntetni. Ami az ország megszállását illeti, nekünk rövidebb utat kell megtennünk, hogy Magyarországra eljussunk, mint a többieknek. De a helyzet még tisztázatlan, illetve jelenleg nem időszerű”. Nem véletlenül, hiszen tudta, hogy a balkáni partraszállás lekerült ugyan a napirendről, de az olaszországi hadjárat még vehetett volna északkeleti fordulatot.⁹

Erdélyről szólva Molotov kifejtette:¹⁰ „az Önök (és a románok) közös ellenségei a magyarok. Mi is különbséget teszünk támadóink, így a románok és a magyarok között. A magyarok magatartása velünk szemben rosszabb a románokénál. És ami Erdélyt illeti, ez ügyben a múlt nyáron egy memorandumot juttattunk el az angolokhoz. Ebben kifejtettük véleményünket, miszerint az erdélyi kérdés 1940-es megoldása igazságtalan volt a románok számára.” Molotov elfelejtette megemlíteni, hogy 1941. június 23-án kilátásába helyezte Erdély visszajuttatását Magyarországnak.¹¹ Beneš válaszul elmondta, hogy „Maniu felvette már a kapcsolatot velem. Kaptam tőle egy üzenetet, melyben a következő áll: megérti, hogy Bukovina és Besszarábia elveszett számukra. Ennek ellenére könyörgött azonban, hogy járjak el az ügyükben Önnél. [...] gondolom, hogy Önöknek figyelembe kellene venniük az ő erdélyi érdekeiket.” Molotov megnyugtatta: „Ahogy már megmondtam, mi állást foglaltunk már a románok érdekében.”

„Beneš: Látom tehát, hogy elvben egyetértünk. Molotov: Igen.”

A Smutny által lejegyzettek szerint „Sztálin a magyarokkal kapcsolatban a legélesebb kifejezésekkel élt: ők állítólag még a németeknél is rosszabbak, akik hóhéreként őket használják”.¹² A csehszlovák kormányfő december 16-án, illetve 18-án lezajlott tárgyalásairól csak összefoglaló készült a két fél részéről elhangzottakról:

⁹ Erre tett javaslatot a mediterrán hadszíntér főparancsnoka, Henry Maitland Wilson 1944 tavaszán, ám Rooseveltnél – minden bizonnyal vezérkari főnöke befolyására – elutasította.

¹⁰ *Gosztonyi P.*: Magyarország második világháborúban i. m. 65.

¹¹ *Fülöp Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp. 1998. 240.

¹² Memorandum egy megbeszélésről, 1943. december 18. Jelen van Sztálin, Benes (sic), Molotov, Fierlinger. In: *Gosztonyi P.*: Magyarország a második világháborúban i. m. 74. Jegyzőkönyv az 1943. december 14-ei és 16-ai Benes elnök és Molotov népbiztos, és a december 18-ai Benes, Sztálin és Molotov közötti megbeszélésről. Uo. 75–76. A kötetben ebben a sorrendben szerepel. Az elmondottakat nem szó szerint rögzítették.

„Mindkét fél elismeri, hogy Magyarország nagy felelősséggel tartozik a háborúért, különösen a háború folyamán a Szovjetunió megszállt területeinek lakosságával szemben elkövetett atrocitásokért, amelyekért a megfelelő következményeket viselnie kell. Magyarország területét meg kell szállni. Elsősorban a szovjet hadsereg által, melynek rövidebb utat kell megtennie Magyarorszáig, mint a többi szövetséges haderőnek. Békés együttműködés Magyarország és a demokratikus államok között a fennálló feudális állam-berendezkedés megváltoztatása nélkül nem lehetséges. Az a terület, amelyet Magyarország Hitler segítségével Csehszlovákiától elvett, visszaadatik a Csehszlovák Köztársaságnak. Románia. A szerződő felek megállapodtak abban, hogy a román nép, ellentétben a rendszerrel, amely őt a háborúba bevitte, nem illethető közvetlen felelősséggel a háborúért, legalábbis nem olyan mértékben, mint Németország. Jogos remény lehet arra, hogy sikerül egy demokratikus Romániát létrehozni.¹³ A Szovjetunió is helyesnek tartja, hogy Romániát a Magyarországgal szemben folytatott vitájában támogassa, és segítse abban, hogy az erdélyi kérdésben jogos rendezés jöjjön létre.”

Romsics Ignác szerint Bethlen attól tartott, hogy Beneš Moszkvában „nemcsak a cseh igényekről, de Maniu megbízásából is tárgyalt, és igyekszik meg egyezést létrehozni azon az alapon, hogy Románia átengedi Besszarábiát, és ezzel szabad kezet kap Magyarorszáig felé”. Moszkvai tárgyalásairól Romsics Ignác idéz egy francia forrásból előkerült iratot is, Beneš úgy tájékoztatta Maniut, hogy „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez. Hozzátette, hogy Sztálin nagyon neheztel Magyarországra és rokonszenven figyel Maniu tevékenységét”.¹⁴ Ennek azonban ellentmond Ivan Mihailovics Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944. január eleji nagy memoranduma a háború utáni rendezés különböző kérdéseiről. Ebben a következőket olvashatjuk: „Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést (sic) felül kell vizsgálni a nemzeti elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára, amelynek [...] a háború után kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kell kötnie a Szovjetunióval, és amely ily módon délkeleten védelmünk fontos tényezőjévé válik. Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi

¹³ Molotov kettős mércét alkalmazott: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is.” V. Molotovnak, a Szovjetunió Külügyi Népbiztosának levele Sir A. C. Kerr moszkvai brit nagykövethoz, 1943. június 7. In: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1978. 158–159.

¹⁴ Romsics Ignác: Bethlen István – politikai életrajz. Bp. 1991. 293. Az általa használt irat: Archives Diplomatiques. Paris. Guerre 1914–1918. Alger. Comité français de Libération nationale. Vol. 1419. 167.

elszigeteltségben kell tartani.” Maniu bízott abban, amit moszkvai benyomásai és a Sztálinnal folytatott tárgyalásai alapján Edvard Beneš üzent neki 1944 elején: „Oroszország magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez.”¹⁵

A Külügyminiszterek Tanácsa – a győztes nagyhatalmak békeelőkészítő fóruma – első, londoni ülésén tárgyalási alapként a román, magyar, bolgár és finn esetben a szovjet békeszerződés-tervezetet fogadta el. A magyar–román határ kapcsán a szovjet küldöttség kifejtette, hogy egész Erdély visszatér Romániához. Ezt azzal indokolták, hogy Románia a Németország elleni háborúban a szövetséges ügynek nyújtott támogatást. Ezzel szemben a brit küldöttség kiemelte, hogy a két ország közötti határvonal megállapításánál az igazságosság szempontját is figyelembe kell venni, és azt nem lehet Románia háborús teljesítménye alapján megítélni. A trianoni magyar–román határ kiigazítása mellett foglalt állást az amerikai, valamint a francia küldöttség is.¹⁶ Mikor Molotov pontosította, hogy a szovjet fél Erdély egészét szándékozik visszaadni Romániának, James F. Byrnes amerikai külügyminiszter elmondta, hogy a határ kis méretű – 7680 négyzetkilométeres módosításával fél millió magyart lehetne visszajuttatni Magyarországhoz. Erre Molotov a trianoni határ helyreállítását a nyugati hatalmak 1920-as állásfoglalásával, valamint a magyar áttétel elmaradásával indokolta, de nem zárkózott el az amerikai javaslat tanulmányozásától, és ígéretet tett, hogy arra néhány napon belül visszatér.¹⁷ Molotov az 1920-as Millerand-féle kísérőlevélre hivatkozott abban az értelemben, hogy a határokat a néprajzi elv figyelembevételével rajzolták meg. Nem mondott igazat, hiszen az idézett levél ennek pontosan az ellenkezőjét állította, sőt kilátásba helyezte a trianoni határok kiigazítását.¹⁸ Egyik tárgyalópartnere sem volt azonban annyira felkészült, hogy Molotovot helyreigazította volna. Porhintés volt csupán a szovjet külügyminiszter részéről, hogy visszatér a kérdésre, hiszen a bukaresti amerikai követ 1945 decemberi értesülése szerint a szovjet hatóságok már több alkalommal is biztosították a Groza kormányt, hogy – a britek akadékoskodása ellenére – mindenképpen fenntartják a meglévő határt.¹⁹ Fülöp Mihály szerint a román–magyar határ megvonásának kérdése egy

¹⁵ Az idézet itt: *Romsics Ignác*: Erdély elvesztése 1918–1947. Bp. 2018. 348–349.

¹⁶ Bővebben lásd *Romsics Ignác*: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Gödöllő 1992.; *Bán D. András*: Pax Britannica. Bp. 1996.

¹⁷ *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Bp. É. n. 43–53.

¹⁸ A Millerand-féle kísérőlevélről és az azzal kapcsolatos magyar–francia tárgyalásokról lásd *Magda Ádám*: France and Hungary at the Beginning of the 20's: Danubian Confederation or Little Entente. In: *Uő*: The Versailles System and Central Europe. Ashgate 2004. 55–88.

¹⁹ Burton Y. Berry bukaresti amerikai követ feljegyzése, 1945 december 11. In: Burton Y. Berry – Romanian Diaries, 1944–1947. Ed. Cornelia Bodea. Iași–Oxford–Portland 2000. 317.

nagyobb politikai összecsapás örvényébe került és alárendelődött a román politikai válság, a bukaresti kormányzat angol–amerikai elismerése megoldásának. Mire a Külügyminiszterek Tanácsának újabb, párizsi fordulójára sor került, a bukaresti kormány átalakításának eredményeként London és Washington is kész volt elismerni a Groza kormányt. Március 11-én Guszev szovjet külügyminiszter-helyettes megerősítette kormányának álláspontját, miszerint Erdély egészének vissza kell kerülnie Romániához. A szovjet álláspont szilárdságára miatt, valamint, hogy a britek elbizonytalanodtak a határkérdésben, az amerikai álláspont is módosult, mégpedig úgy, hogy mivel az erdélyi kérdést kisebb határmódosítással nem lehet megnyugtatóan megoldani, ezért közvetlen kétoldalú magyar–román tárgyalást javasolt a kérdés rendezése érdekében.²⁰ Az amerikai álláspont módosulásának egyéb oka is lehetett. Az amerikai diplomácia ugyanis úgy érezte, hogy az erdélyi kérdésben a románoknak nyújtott szovjet támogatást a Groza adminisztráció választási céljaira és az Egyesült Államok Romániában gyakorolt befolyásának rovására használja ki. Gheorge Tătărescu román külügyminiszter 1945 decemberében egy bukaresti nagygyűlésen kijelentette, hogy a londoni konferencián egyedül a Szovjetunió vette védelmébe Románia nyugati határait.²¹ 1946. április 12-én a bukaresti amerikai követ feljegyezte, hogy az előző nap „Tătărescu arról tájékoztatta a román királyt, hogy az amerikaiak 24 ezer km² román földet akarnak átadni Magyarországnak. Amint már utaltam rá, ez a taktika, amelyet a román paraszt úgy értelmez majd, hogy az Egyesült Államok megkérdőjelezi Románia területi egységét és politikai függetlenségét, hacsak nem teszünk valamit, győzelmet eredményez majd a Groza kormánynak a választásokon. Romániai érdekeinek védelmében fontos tudatni itt, hogy a londoni amerikai delegáció nem akarja átszabni az erdélyi határt Magyarország javára. Ez persze ki fog derülni, amikor a román politikusok részt vesznek a békétárgyaláson, de ha addig az amerikai álláspont nem derül ki világosan, Groza és a szovjet kormány aratja le a babérokat, mivel meggyőzhetik a parasztokat, hogy a szovjetek kényszerítették rá az akaratukat az amerikaiakra. Fontosnak tartom tehát, hogy már most hozzuk nyilvánosságra az álláspontunkat.”²² Berry szoros kapcsolatot ápolt a román politikai pártok vezetőivel és Mihály királlyal is. Állítása szerint az utóbbi egyetlen olyan rendelkezést sem bocsátott ki, amelyet előbb ne egyeztetett volna vele.²³ Könnyen lehet tehát, hogy az amerikai követ jelentős romániai és washingtoni befolyását a román álláspont érvényre juttatása

²⁰ *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke i. m. 104.

²¹ Idézi *Romsics I.*: Erdély elvesztése i. m. 373.

²² Burton Y. Berry naplóbejegyzése, 1946. április 12. In: Burton Y. Berry – *Romanian Diaries, 1944–1947*. i. m. 389.

²³ Burton Y. Berry Collection. Lilly Library, Bloomington, Indiana Box 3.

érdekében használta.²⁴ Berry feljegyzése utal arra is, hogy miközben Nagy Ferenc Moszkvában tárgyal, már az amerikaiak is elfogadták a szovjet álláspontot.

Könnyen lehet azonban, hogy a kérdés jóval hamarabb eldőlt, mégpedig már 1943-ban, Moszkvában. Beneš és Sztálin megbeszéléséről ugyan csak összefoglaló készült, amely nem rögzítette kellő pontossággal a felek által elmondottakat. Romsics Ignác kutatásaiból tudjuk, hogy ezekről a megbeszélésekről a csehszlovák kormányfő Iuliu Maniunak is beszámolt, ám ez a beszámoló Erdély tekintetében csak néhány mondatra korlátozódott.

Ennél pontosabban adja vissza a közölteket a csehszlovák kormányfő 1944. február 2-án Grigore Gafencunak küldött beszámolója, amelyet a szerző Allen Dullesnek, az amerikai hírszerzés, az OSS svájci rezidensének is továbbított.²⁵

„Fenntartjuk azt az álláspontunkat, hogy Erdélyt vissza kell integrálni Romániába [...]. Molotov kifejtette, hogy a Szovjetunió ragaszkodik Észak-Bukovinához és Besszarábiához, és az egyéb Romániát illető kérdésekben a Szovjetunió egyetért a csehszlovák állásponttal, vagyis hogy a Szovjetunió kész jószomszédi politikát folytatni Romániával és hogy a magyar–román vitában a Szovjetunió a románok pártját fogja, ugyanabban az értelemben, mint Csehszlovákia. Sztálin nagy érdeklődést mutatott Maniu iránt és aláhúzta, hogy Erdélynek *románnak kell maradnia* [kiemelés tőlem – B. L.]. Egyebek között azt az indokot hozta fel, hogy ezáltal Románia demokratizálása biztosítva lesz. Sztálin és Molotov hangsúlyozta: ennek a szovjet politikának a fejében a Szovjetunió azt követeli, hogy a román ellenzék több aktivitást mutasson és időben sor kerüljön Románia leválására Németországról. Erős ellenszenvet érzekeltem a Szovjetunióban Magyarországgal szemben, valamint egy szilárd eltökéltséget egy demokratikus és szuverén demokratikus Románia iránt. Akárcsak nekem, az oroszok a briteknek is tudtára adták az Erdéllyel kapcsolatos álláspontjukat, és nekik írásban is kifejtették a véleményüket.”

A románok jó lóra tettek, amikor a csehszlovák emigráns kormány fejét kérték fel arra, hogy képviselje az ügyüket Moszkvában. Beneš ázsíója magas volt a szovjet külpolitikában, hiszen alig három héttel a német invázió után a Kreml időt tudott szakítani arra, hogy elsőként elismerje a londoni csehszlovák emigráns kormányt, és ezzel kimentette azt az elszigeteltségből.²⁶ A szovjet érvek, miszerint a magyarok rosszabbak voltak a románoknál, és az ő részvételük

²⁴ Bukaresti missziójának végeztével Berry az amerikai külügyminisztérium befolyásos politikai tervező tanácsának lett a tagja.

²⁵ Beneš levele Gafencunak, 1944. február 2. National Archives and Records Administration, Washington, DC. Record Group 226, OSS, Entry 190 c, Dulles Files, Box 7.

²⁶ *Igor Lukeš*: On the Edge of the Cold War – American Diplomats and Spies in Postwar Prague. Oxford 2015. 21.

a háborúban jelentősebb volt, mint a románoké, aligha vehetők komolyan. Maga Molotov jelentette ki a románok különbéke megbízottjával, Stirbey herceggel folytatott tárgyalások során, hogy „általánosságban véve a románok rosszabbul viselkedtek a háborúban, mint a finnek vagy akár a magyarok”.²⁷ Románia háborús részvételét Churchill brit miniszterelnök a következőképpen látta: „A román hadsereg nagy veszteségeket okozott a szovjeteknek és nagy örömmel ment háborúba az oroszok ellen (with glee).” Churchill részben ezzel indokolta, hogy átengedi Romániát a szovjetek érdekszférájába, Görögországért cserében.²⁸ Más fórumon Molotov már korántsem rokonszenvezett Romániával. Churchill szerint „Molotov ismét nagyon sértő hagnemet ütött meg Románia kapcsán, de beleegyezett abba az általános elvbe, hogy román ügyekben ők viszik a prímét, Görögország tekintetében átadják a vezető szerepet nekünk”.²⁹ Románia volt a Szovjetunió elleni német csapás egyik ugródeszkája; román részről a szovjetek elleni harcokban két hadsereg, a harmadik és a negyedik vett részt a támadásban, összesen 31 hadosztállyal és több mint 600 ezer román katonával.³⁰ Ha tehát valamelyik csatlós ország hóhérként lépett fel a németek oldalán szovjet területen, az Románia volt. A németek után ők követték el a legnagyobb tömegmészárlásokat. Szintén a román hatóságok voltak felelősek 19-20 ezer ember lemészárlásáért Ogyesszában, 48-49 ezer ember kivégzéséért az ukrainai Bogdanovkában, valamint további 18 ezer személy legyilkolásáért Domanevkában. A szovjetek nyilvánvalóan tudtak ezekről az atrocitásokról, hiszen először 226 ezer, majd 100 ezer ogyesszai ember kivégzésével vádolták Ion Antonescut.³¹

Fontos szempont volt a román kiugrás kérdése. Erre utalt Sztálin és Molotov megjegyzése, miszerint a szovjet politika (Erdély átadása) előfeltétele, hogy a román ellenzéknek többet kell tennie Romániának Németországtól történő leválása érdekében. Korábban Finnország hiába jelezte tárgyalási szándékát a kiugrásra, ezt Sztálin arra hivatkozva utasította vissza, hogy nincsen meggyőződve a finnek békeszándékáról. Nem érkezett érdemi szovjet válasz a magyar tapogatózásokra sem. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy Moszkvának csak abban az esetben állt érdekében a kiválás, ha biztosan lehetett tudni: a Vörös Hadsereg fogja megszállni a területet. Nem véletlen, hogy Moszkva akkor szorgalmazta a feltétel nélküli megadás elvének enyhítését, amikor a Vörös Hadsereg

²⁷ McVeagh tábornok összefoglalója a Stirbey herceggel folytatott megbeszélésekről. Burton Y. Berry Collection. Lilly Library, Bloomington, Indiana Box 2. Folder January–June 1944.

²⁸ Roosevelt levele Churchillnek, 1944 június 11. Franklin D. Roosevelt Library, FDR Map Room Papers, Churchill to FDR, Box 4.

²⁹ Churchill üzenete Rooseveltnek, 1944. május 19. Uo.

³⁰ Lásd *Dennis Deletant*: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and his Regime, Romania 1940–1944*. New York 2006. 80–97.

³¹ Uo. 171–181.

a későbbi szovjet megszállási zóna közelében járt. A Molotov–Beneš megbeszélésen, amikor a csehszlovák emigráns kormányfő arra kérte tárgyalópartnerét, hogy Magyarországot ne engedje át az angolszászoknak, Molotov megjegyezte: Magyarország megszállása még nem lezárt ügy – Romániáé viszont már biztos volt. Szintén fontos szempont, hogy Románia összeomlása nyithatta meg az utat Bécs felé. Ezért Moszkva szempontjából Románia kiugrása kulcskérdés volt, hiszen arra lehetett számítani, hogy a Bécsbe, illetve Dél-Németországba irányuló szovjet offenzíva a román összeomlás után gyorsan célba ér, még mielőtt az angolszászok odaérnek.³² Karl Pfeffer-Wildenbruch SS tábornok, Budapest német és magyar véderő-főparancsnoka a következőképpen idézte fel azt, amit Malinovszkij marsall, a fővárost ostromló második ukrán front parancsnoka mondott neki hadifogságban. „Kijelentette, ha nem kellene Moszkvában a fejemmel elszámolnia, itt Buda főterén akasztatna fel engem. Teljes nyolc héttel késleltettem bécsi hadműveleteit.” Wildenbruch megjegyezte, hogy Malinovszkij nem számított 50 napos ostromra. Tervei szerint 20 nap alatt kellett volna a várost bevennie, s az így felszabaduló 40 hadosztállyal Dél-Németország felé törnie. Ez esetben Bécs már februárban elesett volna, s tavaszra már Salzburgban álltak volna az oroszok.³³

Mindez azt jelenti, hogy Erdély sorsa tekintetében a magyar kiugrás sikere vagy kudarca nem volt szempont. Maniu 1943 tavaszán még attól tartott, hogy az a fél kerül előnybe a határkérdés kapcsán, akinek először sikerül kiugrania, és ez a szempont befolyásolta szerinte az esetleges román kiugrás időzítését is.³⁴ Ezek szerint tehát nem volt mitől tartania. A sztálini ígéret (1943. december) elhangzásakor mindkét fél a nyugati hatalmakkal állt tárgyalásban a különbke érdekében, és a magyar megbeszélések előrehaladottabb stádiumban voltak, mint a románok.³⁵ Beneš levele alátámasztja, hogy a szovjet álláspontot részben Románia területi kompenzációja motiválta, hiszen a Szovjetunióknak nem állt

³² Ezekről a szovjet katonai célokról lásd *Kamen Nevenkin: A Budapest Erőd – a magyar főváros ostroma, 1944–1945.* I. Bp. 2019. 19.

³³ Lásd *Gosztonyi P.: Magyarország a második világháborúban* i. m. 190. Nemcsak Budapest védői, hanem a dunántúli frontot tartó magyar és német egységek is sokáig késleltetni tudták a szovjet áttörést Bécs felé. Ha ez a Malinovszkij által jelzett időben sikerült volna a Vörös Hadsereg egységeinek, akkor másként alakul Ausztria sorsa, és Moszkva még kedvezőbb stratégiai hadállásokkal rendelkezett volna a hidegháború alatt.

³⁴ *L. Balogh Béni: Küzdelem Erdélyért. A magyar román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között.* Bp. 2012. 282–283.

³⁵ 1943 augusztusában Veress László a Kállay-kormány nevében előzetes titkos fegyverszüneti megállapodást kötött a britekkel, 1943 szeptemberétől pedig magyar–amerikai titkos megbeszélések zajlottak Isztambulban egy különbke megállapodásról. Ezekről a megbeszélésekről tájékoztatták a szovjet vezetést. Lásd Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1978.; *Borhi László: Magyarország nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól rendszerváltásig.* Bp. 2015.

szándékában visszaszolgáltatni a románoknak a Hitler–Sztálin paktum keretein belül megkaparintott Besszarábiát és Észak-Bukovinát.

A legfontosabb kijelentést azonban Sztálin tette. Az ő – és egyedül az ő – kezében volt a döntés, és a szovjet, nem pedig a nyugati álláspont érvényesült a szovjet megszállási zónában. „Egyebek között azt az érvet hozta fel, hogy [...] Erdélynek románnak kell maradnia, mert ezáltal biztosítható Románia demokratizálása”³⁶ – amely a szovjet szóhasználatban a kommunista politikai rendszer bevezetését jelentette. A sztálinista irányú politikai rendszerváltást nevezte meg tehát a szovjet vezető az erdélyi döntés fő okaként. Sztálin csak nagyon ritkán – ha egyáltalán – fedte fel a kártyáit arra vonatkozóan, hogy mit tervez az általa megszállt országokkal. Az egyik legismertebb kijelentést Milovan Gyilaszt tette: mindenki bevezeti a maga politika rendszerét az általa elfoglalt területen, ezt azonban a történészek jelentős része nem veszi komolyan, sőt, elterjedté vált az a felfogás, hogy a szovjetek által megszállt országok szovjetizálását az Egyesült Államok provokálta ki.³⁷ Sztálinnak a cseh látogatónak tett megjegyzéséből azonban kiderül, hogy Románia tekintetében a politikai hovatartozás már közvetlenül a nagyhatalmak teheráni konferenciája után eldőlt. Nem véletlen az időzítés, hiszen ezen a konferencián fogadták el a szövetséges hatalmak, hogy a második front fő csapására Normandiában kerül sor, a balkáni térség tehát minden bizonnyal a szovjet megszállási övezetbe kerül. Jól értette tehát Czizó Nándor, az erdélyi Magyar Népi Bizottság bukaresti tagozatának vezetője, amikor azzal indokolta a Magyar Népi Bizottság elutasító álláspontját a határkiigazítás tekintetében, hogy „a népi demokrácián alapuló rendszer, amely ma Romániában uralmon van, feltétlenül megrendülne akkor, ha a területi kérdés tekintetében akár csekély áldozatot is kellene hoznia”.³⁸

A moszkvai vezetés legkésőbb 1943 decemberében tehát már eldöntötte, hogy Erdély egésze visszakerül Romániához, aminek fő oka az volt, hogy Romániát már ekkor a szovjet érdekszférába tartozó, sztálinista politikai rendszerű országgént jelölték ki. Az, hogy a két ország fegyverszüneti egyezményébe az a formula került, hogy Erdély egésze vagy annak nagyobb része kerül visszacsatolásra Romániához, nem annak volt köszönhető, hogy a moszkvai vezetés valóban nyitva hagyta volna a határvonal kérdését, hanem gesztusként értelmezhető a nyugati hatalmak iránt. Az Egyesült Államok nem volt hajlandó határkérdésről tárgyalni a békekonferencia előtt.³⁹ A végső döntéssel Churchill is várni akart: Burton Y.

³⁶ Beneš levele Gafencunak, 1944. február 2. National Archives and Records Administration, Washington, DC. Record Group 226, OSS, Entry 190 c, Dulles Files, Box 7.

³⁷ Uo.

³⁸ *Romsics I.*: Erdély elvesztése 1918–1947 i. m. 374–375.

³⁹ James F. Byrnes amerikai külügyminiszter távirata Mihály román királynak, 1946. március 8. In: *Foreign Relations of the United States, 1946. Eastern Europe, The Soviet Union VI.* Eds. Rogers P. Churchill – William Slany. Wadlington 1969. 581.

Berry, bukaresti amerikai követ szerint a szovjet hatóságok arról tájékoztatták a román vezetést, hogy „a fegyverszüneti tárgyalások során a szovjet kormány egyértelműen vissza akarta adni Észak-Erdélyt Romániának, de ezt megakadályozta, hogy Churchill a végső döntés meghozatalát a békekonferenciára akarta hagyni.⁴⁰ Ez azonban hibának bizonyult. Az amerikaiak és a britek kelet-európai politikája azt a benyomást keltette a szovjet vezetésben, hogy a Szovjetunió a háború után biztos érdekszférával rendelkezhet majd a térségben.⁴¹

Molotov tehát nem mondott igazat, amikor a külügyminiszterek londoni konferenciáján nyugati kollégáinak a magyar átállás elmaradásával indokolta a szovjet álláspontot.⁴² Sztálin és Molotov már akkor eldöntötte a kérdést, amikor a magyar átállás folyamatban volt, vagyis függetlenül a végkimeneteltől, és még jóval a román kiugrás előtt. E döntést pedig, amely legkésőbb 1943 végén megszületett, Moszkva hatalmi és ideológiai érdekei diktálhatták. Az a szovjet álláspont tehát, hogy a nyugati hatalmak semmilyen beleszólást nem kaphatnak a leendő érdekszférát érintő kérdésekbe, már a teheráni konferencia után kialakult.

THE FUTURE OF TRANSYLVANIA MAY HAVE BEEN DECIDED ALREADY IN 1943 IN MOSCOW...

In Loving Memory of My Teacher, Tibor Frank

By László Borhi

SUMMARY

This article discusses how a newly discovered letter written in French by the head of the Czechoslovak government-in-exile, Edvard Beneš, to the former foreign minister of Romania, Grigore Gafencu, may shed new light on the Soviet decision to return the whole of Transylvania to Romania. It is argued that Stalin made the decision as early as 1943 and that decision was related to the Soviet desire to incorporate Romania into the Soviet sphere of influence on a Sovietized basis, thus providing a rare glimpse into Stalin's wartime thinking about postwar Europe.

⁴⁰ Az Egyesült Államok bukaresti követének (Burton Y. Berry) 1946 március 6-ai naplóbejegyzése. In: Burton Y. Berry – *Romanian Diaries, 1944–1947*. i. m. 371.

⁴¹ *Mark Kramer: Stalin, Soviet Policy, and the Establishment of a Communist Bloc*. In: *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Eds. Mark Kramer – Vít Smetana. New York 2013. 13.

⁴² *Fülöp M.: A bejezetlen béke* i. m. 53.

ALAPJOGOK, ALKOTMÁNYTAN ÉS ÁLLAMHATALOM

Concha Győző angol alkotmányértelmezésének távlatai

A 2022 szeptemberben elhunyt Frank Tibor professzor a magyarországi anglista-amerikanista történeti és filológiai kutatás kimagasló alakja volt. Hosszú és szerteágazó életpályája során diákgenerációk sokaságába oltotta be a tudásvágy, az igényes írás, tanítás szeretetét. Megtiszteltetés, hogy tanítványai, később kollegái között lehettem. Tanulmányommal az ő emlékének szeretnék tisztelegni.

A magyarországi anglofil politikai gondolkodás egyidős a felvilágosodással és a reformkorral.¹ A szigetország alkotmány- és közjoga iránti érdeklődés természetesen nem magyar eredetű. Az angol köz- és magánjogi rend, az igazságszolgáltatás és bírói kar függetlensége, az egyéni szabadságjogok biztosítása, a minden parlamentek anyjaként számontartott törvényhozás, a monarchia tiszteletreméltó, egyúttal temperált szerepe, az állami berendezkedés, alkotmány és alkotmányosság etalonként és egyben talányos paradoxonként is hatott a kontinens politikai gondolkodóira a 18. század eleje óta. A francia felvilágosodás artikulálttá, polémikussá és szakszerűvé tette a brit rendszer kontinentális kutatását. Elsőként Montesquieu (*De l'esprit des lois*, 1748) tette magáévá John Locke természetjogon és a társadalmi szerződésen alapuló szabadságelveit; hasonlatait Nagy-Britanniától kölcsönözve hangsúlyozta a hatalmi ágak elválásának formailag tökéletlen, de a mindennapi gyakorlatban mégis megvalósuló elvét.

A magyar szerzőkre jelentős hatást fejtettek ki a 16–19. századi angol nyelvű jogelemzők, alkotmánytudósok műveinek francia és német fordításai, valamint a francia és német szekunder elemzések. Mindazonáltal a fentiek megismétlésénél többet találunk bennük: Anglia népével, történelmével, történeti („íratlan”) alkotmányával keresett történelmi sorsközösséget, párhuzamokat.² A gyakran erőltetett párhuzamok célja pedig a legitimáció, a példakép és az érzelmi közöség keresése Európá legsikeresebbnek mondható államával.³

¹ *Fest Sándor*: Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig: magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok. Szerk. Czigány Lóránt – Korompay H. János. Bp. 2000.; *Völgyesi Orsolya*: „...ne annyira az elfogódott írók’ véleményeire mint inkább a’ factumokra támaszkodjunk”. Kállay Ferenc a magyar és angol alkotmányos fejlődésről”. In: Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon. Szerk. Lajtai Máttyás – Varga Bálint. (Monumenta historiae hungarica. Dissertationes) Bp. 2015. 177–187.

² Egyik legismertebb, igényesen megírt példája a korai történelmi párhuzamok demonstrációjának az angol nyelven megjelent mű: *Elemér Hantos*: The Magna Carta of the English and of the Hungarian Constitution: A comparative view of the law and institutions of the early Middle Ages. London 1904.

³ Lásd a későbbiekben *Martin Below*: Constitutional Semiotics: The Conceptual Foundations of a Constitutional Theory and Meta-Theory. Oxford–New York 2022.

Értekezésem középpontjában Concha Győző, korának talán legismertebb és legsikeresebb magyar jogelemzőjének angol alkotmányos joggal kapcsolatos írásai állnak. Mielőtt azonban rátérnénk Concha Nagy-Britanniával foglalkozó munkásságának részletes elemzésére, néhány szó az angol alkotmányos joggal kapcsolatos szakirodalmi háttérrel.

A korai magyar kommentárok közé tartozik Jánosi Ferenc kevésbé ismert, *Az angol alkotmány* című, 1867-ben Pesten kiadott műve.⁴ A szerző szerint „[a]z angol alkotmányt [...] koráért és belbecsért egyaránt megilleti az első hely [...], mindenik tőle kölcsönözte az alapelveket, melyek örök időkre alapelveit fogják képezni az alkotmányosságnak”. Jánosi tolmácsolja az Edmund Burke-től származó romantikus-konzervatív álláspontot, miszerint: „az angol alkotmány a kiállott forradalmak után egyszerűen folytatta a fejlődési folyamatot”. Következtetése: a nagyhatalom „alkotmány[á]nak ily történelmi előadása kétszeresen érdekes reánk nézve, kiknek alkotmánya [a hasonlatosságok révén] testvére az angolnak”.⁵

Szabadfalvi József jogászprofesszor a korai magyarországi anglofil jogi írók közt a Nagy-Britanniában is publikáló⁶ Pulszky Ágostot emeli ki, akinek Thomas More, Francis Bacon, Thomas Hobbes és John Locke-kal kapcsolatos kutatásai mellett említi *Az angol jogbölcselet történetéhez* című, 1875-ben megjelent tanulmányát.⁸ A 20. század elejének kiváló angol alkotmánytani szakírója, Ferenczy Árpád még tovább ment a téma európai és magyarországi jelentőségét illetően: „[K]étségtelen, hogy az angol alkotmánynak az ismerete és közjogi intézményeinek tanulmánya, minden nehézségek dacára, az Anglián kívüli parlamentáris kormányzatú országokban mindennapos szükséglet s alig mellőzhető.” Ennek oka az, írta Ferenczy 1914-ben megjelent könyvében, hogy „a modern állam politikai életének legjellegzetesebb tüneteit” az angol közjogi fejlődés ismeretében, nem pedig a „francia forradalom által előidézett eszméáramlat méltánylásával” lehet megérteni, orvosolni.⁹

Concha elődei és utódai közt – a teljesség igénye nélkül – utolsónak említjük Horváth Barnát, akinek 1943-ban megjelent *Angol jogelmélet* című műve nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő alkotás. A szerző a könyv elején kiemeli az angol jogszemlélet évszázadok alatt kikristályosodott alapvonásait, amelyek

⁴ Jánosi Ferencz: *Az angol alkotmány*. Pest 1867.

⁵ Jánosi F.: *Az angol alkotmány* i. m. i–ii.

⁶ Ágost Pulszky: *The Theory of Law and Civil Society*. London 1888.

⁷ Pulszky Ágost: „Az angol jogbölcselet történetéhez”. *Budapesti Szemle* 7. kötet (1875) 13–14. sz. 126–148.

⁸ József Szabadfalvi: „The Spirit of [the] Common Law in the Hungarian Legal Philosophical Thinking”. *Hungarian Journal of English and American Studies* 9. (2003) 2. sz. 199.

⁹ Ferenczy Árpád: *Az angol parlamenti szólásjog és fegyelem történeti fejlődése és jelen állapota (1547–1913)*. Bp. 1914. v.

a római jogon alapuló kontinentális jogrendszerektől elválasztják.¹⁰ A könyv kontextusa miatt is különlegesnek mondható, hiszen a náci Németország szövetségi rendszerében az anglofil arculatnak a korábbinál is liberálisabb hangsúlya keletkezett.

Meggyőződésem szerint Concha Győző (1846–1933) is olyan kimagasló helyet foglal el a magyarországi anglofil jogászok, alkotmányismertetők, értelmzők között, mint Ferenczy vagy Horváth. Kevés nem angolszász jogász, politikus, történész vagy társadalomtudós értette meg, méltatta, mérlegelte a nagyrészt definiálatlan és egyben szüntelenül változó, fejlődő angol alkotmány és alkotmányosság rendjét úgy, mint ő. A kolozsvári és budapesti államjogász, eszmétörténész, a közigazgatásjogi gondolkodás úttörője, a politikatudomány és alkotmánytan Magyarországon talán legismertebb 19. század végi művelője volt, akit Koi Gyula közelmúltban írt tanulmányában (Erekly Istvánt idézve) a világháború előtti Magyarország „legnagyobb állambölcslőjének” nevezett.¹¹

A Concha munkásságával szép számban foglalkozó tanulmányok (Antal Tamás, Balogh István, Egresi Katalin, Koi Gyula, Kupa László, Pócza Kálmán, Schweitzer Gábor, Vasas Tamás munkái) azonban nem szentelnek központi figyelmet Concha angol közjog- és alkotmányelemző tevékenységének. A jogász talán legjobb mai ismerője és ismertetője, Koi is csak rövid összefoglalókban utal „erős fogékonyságára az angol (olykor USA-beli) intézmények, társadalmi jelenségek iránt”.¹² Concha egyik legelismerőbb – főként a Szent Korona-tannal kapcsolatos – idézője, a 2008-ban elhunyt, Londonban élt történész, Péter László is csak érintőlegesen foglalkozott Concha munkásságának ezen aspektusával.¹³

Conchával kapcsolatban leginkább a *Politika I. Alkotmánytan* (Bp. 1894), *Politika II. Közigazgatástan* (Bp. 1905) című, díjjal kitüntetett egyetemi tankönyveit említik, idézik. Az utókor ugyancsak válogat a *Hatvan év tudományos mozgalmai között* című kétkötetes (I. 1928., II. 1935) tanulmánygyűjteményből. Méltatói azonban nem az angol jogelméletek specialistáját látják Concha Győzőben, ami véleményem szerint mulasztás, Concha ugyanis nemcsak a kiegyensúlyozott alkotmány és a jogállamiság elveit támogató érveket keresett az angol példákban, hanem önmagukért is elmélyedt bennük, és szinte minden jelentős művében kitért az angol magán- és közjog, valamint alkotmánytan részleteire. Amellett,

¹⁰ Horváth Barna: Angol jogelmélet. Bp. 1943. 1–18.

¹¹ Koi Gyula: „Országlás és szabadság egy”. Bevezető tanulmány Concha Győző államtudományi munkája, a *Politika* című könyv alkotmánytani kötetéhez. In: *Politika I. Alkotmánytan*. (Államtudományi klasszikusok 7.) Reprint. Bp. 2019. v.

¹² *Uő*: Concha Győző élete és munkái. Államtudományi Műhelytanulmányok (2016) 35. sz. 7.

¹³ Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies by László Péter. Ed. Miklós Lojkó. (Central and Eastern Europe: Regional Perspectives in Global Context 1.) Leiden–Boston 2012. 87–88., 161–162.

hogy a mintegy 168 publikációjában¹⁴ rendszeresen utalt az angol magyarázó példákra, az angol alkotmányértelmezéseit különös részletességgel a következő műveiben (az első, 1877-es tanulmány esetében csak az írás egyes részeiben) fejtette ki (kronologikus sorrendben):

1. A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában. Athenaeum, Bp. 1877.

2. Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén. Erdélyi Múzeum 7. (1880) 33–44.

3. Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában. Az akadémiai levelező tagsághoz benyújtott székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. [1887] 1888.

4. Újkori alkotmányok II. [Az Egyesült Királyság alkotmánya.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1888.

A jelen tanulmány csak az első és a harmadik értekezés elemző bemutatására szorítkozik *mai szemmel*. Az 1880-ban megjelent, magyar–angol politikai és lelki közelségről vitázó, korabeli pamfletirodalmat kritikusan feldolgozó *Az angolos irány...* című rövid tanulmányáról kivonatossan, az 1888-ban publikált nagylegzetű alkotmánytanról, helyhiány miatt, csak röviden, főként az akadémiai székfoglalóval kapcsolatos utalásokban lesz szó.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Concha angol jogelméleti vizsgálódásainak hátterében nem a magyar–angol mély párhuzamok igazolásának ígérete állt. Távol állt tőle a magyar gentry és értelmiség egyes rétegeit érintő felületes „anglománia”. Concha (Hajnóczy Józsefhez, Széchenyi Istvánhoz, Eötvös Józsefhez és Eckhart Ferenchez hasonlóan)¹⁵ az utóbbi kísérleteket mint populáris mítoszokat elvetette. Nem beszélhetünk a tudományos igényű, de az angol–magyar párhuzamokat könnyen elfogadó irányról sem, hiszen Concha összehasonlító fejtegetései egyaránt kiterjedtek az alkotmányos jogok fejlődésének, párhuzamainak német, osztrák, francia, belga, olasz, amerikai mintáira is. Ennek megfelelően 1887-ben elhangzott akadémiai székfoglalójában Concha megállapította: „Az angol szuverén hatalomról hangoztatott korlátatlanság, melynél fogva az mindent tehet, a formai jog szempontjából így az angol szuverenitás ez alap jellegére nézve egészen hasonlít a magyarhoz, s ez alapjellegben csakugyan megvan a rokonság a kettő között, melyet azonban a közös alapon felépített többi állami intézmények majd egészen elmosnak.”¹⁶

¹⁴ Koi Gy.: Országlás és szabadság i. m. xviii.

¹⁵ László Péter: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. In: Hungary's Long Nineteenth Century i. m. 88.

¹⁶ Concha Gy.: Egyéni szabadság i. m. 14.

A közigazgatási bíraskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában, 1877

A közigazgatási bizottságokról szóló 1876. évi 6. törvénycikk több kívánnivalót hagyott maga után (például olyan rendet fogadott el, amelyben „a fellebbezéseket gyakran azok a tisztviselők bírálták el, akik azt első fokon hozták”),¹⁷ ami éles politikai és intellektuális vitát indított el Magyarországon a közigazgatás és a jogállamiság viszonyáról. Concha 1877-ben megjelent munkája központi szerepet töltött be ebben a vitában, de túl is mutatott azon. Gyakorlatilag a közjogi, közigazgatási bíraskodás minden alapkérdését elemző panorámát kap az olvasó. Ugyanebben az évben, az említett politikai és jogi közvita részeként jelent meg Gruber Lajos Conchához hasonló módon külföldi példákat is szemrevételező tanulmánya *A közigazgatási bíraskodás eszméje, kellékei és alakzatai Európában, különös tekintettel Magyarországra és e kérdés parlamentáris sorsának történetére hazánkban* címmel (Bp.), amelynek elemzése Patyi András szerint „a Conchánál tapasztalt elméleti mélységet nem mindenben érik el”.¹⁸ A fentiekből láthatjuk, hogy Concha nagy horderejű munkája elsősorban nem a brit rendszer bemutatására készült. Mindazonáltal értekezése Nagy-Britannia sajátos szempontú vizsgálatához is kivételes forrásnak tekinthető, különösen a magyar nyelvű irodalomban. Concha szinte minden fordulatában síkra szállt a közigazgatásnak és jogi szabályozásának angol megoldásai mellett (ahogyan azok túlnyomórészt az úgynevezett rendes bíróságokra bízzák az adminisztratív jogviták elbírálását), még akkor is, ha az angolszász rendszert nem tartja teljesen átvehetőnek a kontinens országaiban. *A francia modorban szervezett adminisztratív bíraskodással szemben* – írja Concha, „Anglia a justice adminisztratívét úgy oldotta meg”, hogy „közigazgatásában megvalósítja az önkormányzati ideált, s azt egyszersmind bírói természetűvé tette”.¹⁹

Az angol példa „átvétele” azonban nem egyszerű választás kérdése. Történeti kifejlésénél és több szempontból való meghatározatlanságánál fogva pontosan nem ültethető át a római jogot követő kontinentális jogrendekbe. Elvi megérte- tése azonban – és Concha 123 oldalas tanulmányának ez utóbbi a célja – közelebb hozhat egy, az angol modellhez hasonló, de a francia *Code Napoleon* hibáit elkerülő rendszer egyes elemeinek átvételéhez a dualizmus kori Magyarországon. Az angol közigazgatási rendszer aprólékos elemzését Concha több ponton Rudolf von Gneist német jogtudós példaképnek tekintett műveire alapozza. Ezért is

¹⁷ Patyi András: A magyar közigazgatási bíraskodás elmélete és története. (Institutiones administrationis. A magyar közigazgatás és közigazgatási jog általános tanai VIII.) Bp. 2019. 23.

¹⁸ Patyi A.: A magyar közigazgatási bíraskodás elmélete i. m. 20.

¹⁹ Concha Győző: A közigazgatási bíraskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában. Bp. 1877. 112. (Az idézeteket az eredeti írásmóddal közlöm. L. M.)

mondhatjuk, hogy helyenként sasszemű Gneist-kritikái a tanulmány erősségei közé tartoznak. Az írás célja nem pusztán akadémikus fejtegetés, hanem a kor egyik jelentős államelméleti, politikai és adminisztratív kérdésének tárgyalása. Concha szerint a „közjogi bíraskodás” helyes működése „a modern parlamentáris állam[ban] az erkölcsileg egyedül lehetséges uralm[i]” forma.²⁰

Az angol történeti példák szerint a politikai szabadság és a parlamentarizmus megerősödésével, a széles társadalmi rétegek állami szintű szerepével „egyidejűleg lép fel a közjogok birói védelme, ép oly természetes annak csak mostani fellépése nálunk, hol az Angliában kétszáz év előtt bekövetkezett feltételek csak nemrég állottak be”.²¹ Edmund Burke híres művére hivatkozva óv a francia forradalom tüzeiben létrejött „justice administrative” átültetésétől, ahol a hivatalnokok törvényszéki immunitása azzal magyarázható, hogy „a közigazgatási testek a mozgalom vezetőire nézve a kereket képezik, utukon a demokrátiától az oligarchiára; ezért kell hogy azok a törvény fölé emeltessenek”.²² Concha sajátosan régies, tömörítően veretes nyelvezetével figyelmeztet: „ahol következetesen keresztülvitetik a közigazgatásnak uralgó állásáról tan, mint Franciaországban, ott a közigazgatás magánjogi tényei fölött sem fog rendes bíróság dönthetni”.²³

A 19. századi alkotmánytani írókra jellemző historikus megközelítésében Concha részletesen foglalkozik a régmúlttal. Többnyire Gneistre hivatkozó bekezdésekben magyarázza el Anglia állam- és közigazgatástani alkotmányos fejlődésének lépcsőit az 1066-os normann invázióval kezdődően.²⁴ A viharos cromwelli évtized, a restauráció, III. Vilmos (a véltnél békétlenebb) protestáns forradalma és a Kelet-Indiai Társaság exponenciális hatalmi növekedésének hatásait átugorva Concha összefoglaló következtetése: „Az abszolút királyság a Stuartok elűzésével végkép lehetetlenné volt téve [...], a Habeas Corpus²⁵ által az igazságszolgáltatás rendes menete biztosítva lőn, s az évszázadok során alkotott közigazgatási törvényekben lerakott közigazgatási jog bíróság előtti érvényesítése lehetővé vált”.²⁶

²⁰ Concha Gy.: A közigazgatási bíraskodás i. m. 123.

²¹ Uo. 7.

²² Uo. 53. Az idézet itt: *Edmund Burke: Betrachtungen über die französische Revolution*. Wien 1793. 359. (Eredeti kiadása: *Reflections on the Revolution in France*. London 1790.)

²³ Concha Gy.: A közigazgatási bíraskodás i. m. 69.

²⁴ „Mondja Gneist, kinél jobb forráshoz nem fordulhattunk volna” – írja Concha, „s kinek érdeme ép abból áll, hogy az ő angolszász szabadság kódos világa, a [Magna Carta] s a belőle kiinduló parlamentaris szabadságok mellett, lépésről lépésre mutatja ki, miként tette meg Angolország a ‘szükségszerű átmenetet az abszolút államon’ már oly korán, miként végzett már a XVII. század végén teljesen az abszolút királysággal, a mit a continens csak a XIX-ben tett, mert amannak társadalma már a XVI. században jogegyenlőségi, ipari szerkezetűvé válik, emezé csak a XIX-ben.” Concha Gy.: A közigazgatási bíraskodás i. m. 9–10.

²⁵ A Habeas Corpusról bővebben lásd e tanulmány 442. oldalán

²⁶ Concha Gy.: A közigazgatási bíraskodás i. m. 10.

Saját korszakáról, a viktoriánus Anglia közigazgatási jog szervezete és gyakorlata tekintetében Concha a pozitívumokra szorítkozik. Meggyőződése szerint „Anglia a közigazgatási bíráskodás hazája, mert benne nagyban és egészben a közigazgatás[í jog...] az egyes jogainak védelmével, s nem az egész végetti siker hamis elve szerint kezeltetik”, és mert „a legfőbb törvényszék keze [...] elér a közigazgatásnak minden ágazataira”.²⁷ Elmondja, hogy az alapelv, miszerint „a közjog a magánjoggal egyenlő védelemre szorul”, „sajátságos módon” valósul meg Angliában. Az elv, amely szerint hivatali személy a független hivatalt és nem magános mivoltát képviseli „Angliában jut először leginkább kifejezésre a közigazgatási jog objectív védelme” nevében. Ezzel szemben „a subjectív magánjogi védelem a hivatalnok [akár a békebíró] személye ellen nem is létezik”.²⁸ Concha az angol igazságszolgáltatás homogén felmenő rendjében látta az államigazgatás elfogulatlanságának biztosítékait, mivel (bár a tanulmány írásának idején az úgynevezett rendes bíróságok csak legfelsőbb fokon nyúltak a közigazgatási jogba), „az angol közigazgatási bíróság [...] a magán- és büntetőjog teljesen alulról felfelé a rendes bíróságok kezeibe van letéve [...], egy külön, talán éppen nem is bírói jellegű illetőségi forum Anglia jognézetével alapjában ellenkezik”.²⁹

Concha véleményének önállóságát és szilárdságát bizonyítja, hogy ez esetben a „legnagyobb tekintélyű” Gneist osztály-pártosságával szembehelyezkedik, amikor a német államjogász „az államnak a társadalom általi előzőnlése, az osztályérdek szerinti törvényhozás és közigazgatás ellen[í]” fellépésével egyidejűleg „saját [...] felsőbb osztályából kinevezett békebírák jogszolgáltatását a társadalmi érdek-harcz fölé emelt bíróságokénál [...] pártatlanabbaknak, [...] a társadalmi fogatkozásoktól menteknek” állítja be.³⁰ Concha szerint az angol rendes bíróságok [mint az akkori King’s Bench, ma King’s Bench Division] végső szavát közigazgatási ügyekben Gneist „nem méltatja eléggé”.³¹

Concha végkövetkeztetése: „Anglia élő czáfolatként áll előttünk arra nézve, hogy a közigazgatási viszonyokban a jog[szerűség ne lenne] éppen úgy elsődleges cél mint egyebütt”, hogy ne lehetne az intézményrendszert úgy megszervezni, hogy a közigazgatási közegek ne maguk szolgáltatassák ki a vitás közigazgatási jogot. A történetileg fokozatosan kifejlett brit közigazgatási jogrendszer azt is bizonyítja Concha szerint, hogy „közigazgatási viszonyoknak bírói forum által történő eldöntésével [jelentős mértékben] megszűnik a kormányzat uralgó állása”.³²

²⁷ Uo. 92.

²⁸ Uo. 89.

²⁹ Uo. 90.

³⁰ Uo. 78.

³¹ Uo. 79.

³² Uo. 92–93.

Concha Győző az alkotmány írott részei által alig szabályozott angol közigazgatásjogot a lehető legjobb oldaláról mutatja be. Bár változatlan formában nem tartja átültethetőnek a rendszert a korabeli Magyarországra, tanulságait, szellemét mégis méltatja, miközben többször érvel a francia, illetve belga típusú belterjes közigazgatásjogi autonómia bevezetése ellen.

A pozitív kicsengés ellenére fejtegetése máig érzékeny konfliktuszónákat érint az angol közigazgatási jogban. Concha állásfoglalásainak jelentése, kérdőjelei az angol, illetve angolszász jog örökzöld belső ellentmondásaival kapcsolatban, annak az európai (főként francia) adminisztratív joggal való szembenállását illetően fontos okok, amelyek miatt Concha anglofil jogi tanulmányait ma is érdemes kézbe venni. A világ politikai és társadalmi tényezői hatalmasat változtak Concha idejéhez képest, de az a történeti kontinuitásra alapozott jogszemléleti konzervativizmus, amely Concha szemében néha imponálónak, néha megfoghatatlannak és múltba nézőnek tűnt, keveset változott az angol joggyakorlatban. A közigazgatási jog területén eklatáns példa erre az a jelen tanulmány írásakor még folyamatban lévő eset, amely a brit állampolgársághoz, illetve annak elvételéhez való jog megállapításának eljárásjogában jelentős joghézagot mutat. Az 1999-ben született Shamima Begum ügye a brit belügyminiszter végrehajtó-hatalmának máig fennmaradt reziduális szerepét illusztrálja közjogi és igazgatási jogi kérdésekben. Volt-e joga Sajid Javid brit belügyminiszternek 2019-ben megfosztani Begumot születése óta fennálló brit állampolgárságától, mert az 15 éves korában elment Szíriába az Iszlám Állam terrorszervezet egyik harcosának házastársaként, és emiatt hazatérése vélhetően nemzetbiztonsági érdeket veszélyeztethet? Begum végzés elleni fellebbezése először az úgynevezett Különleges Bevándorlási Feljebbviteli Törvényszék elé került, amely azt, főként közigazgatási jogi elvekre hivatkozva, elutasította. Az elhúzódó folyamat végén az Egyesült Királyság Legfelsőbb Bírósága 2021-ben a Törvényszék döntését helyben hagyta. Meglepő módon Begumnak lehetősége maradt arra, hogy ügyét újból a Bevándorlási Törvényszék elé terjessze, amely 2023 februárjában fellebbezését újfent elutasította, de egyúttal kétségeket jelzett saját illetékességével kapcsolatban. A Törvényszék két ítéletet hozott. A nyílt ítélet nyilvánosan hozzáférhető, a zárt ítélet titkosszolgálati információtartalma miatt titkos és az is marad. Az eset során felmerült kérdések: Létezik-e a belügyminiszternek olyan joga, hogy valakit – mintegy büntetésből avagy preventív intézkedésként – megfosszon brit állampolgárságától? Mely jogi, bírói fórum illetékes fellebbezés tárgyalására? Illetékes lehet-e egy részben politikai kérdés eldöntésében a független bírói kar? Amennyiben az alkotmány alapkérdéseit (mint a hatalmi ágak formális el nem választottsága) érinti az ügy, kerüljön-e az emiatt a 2009-ben létrehozott Legfelsőbb Bíróság elé annak ellenére, hogy az nem kimondottan alkotmánybíróság, sőt egyes vélemények szerint

kifejezetten nem az? Az ügy tovább gyűrűzik a brit jogi és definíciós labirintusban, míg az anglofil írók által következetesen elmarasztalt francia adminisztratív rendszerben hasonló jogi vita, illetve hézag nincs: az ilyen „terrorista-feleségeket” nem lehet az írásban kodifikált alkotmány szerint megfosztani állampolgárságuktól, hazájukban rendes törvényi felelősségre vonják őket.³³

Concha Győző rövid könyvecskéje 1877-ből mára kétségtelenül több szempontból túlhaladottá vált. Ennek ellenére a mű ma is releváns, mivel bátran és kompetensen szól közbe egy olyan élő eszmecserébe, amely, mint a közelmúlt rövid példájából láthattuk, máig sem zárult le a brit közigazgatási eljárásjog terén.

Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában Székfoglaló értekezés, [1887] 1888.

Concha olyan tág és egyben mély szakértelemre, olvasottságra és szakmai háttérre tett szert a brit alkotmányosság témájában, aminek egészével nem tudok, de nem is kívánok vitába szállni. Az itt felsorolt érvek csak a mű néhány elemét hangsúlyozzák, amelyek mentén Nagy-Britannia jogi és politikai berendezkedésének közelmúltbeli és 19. század végi szempontokkal történő összehasonlítása haszonnal járhat.

Concha forrásai természetesen meghatározóan hatnak érveléseire. A székfoglaló és az azt követő és kiegészítő *Újkori alkotmányok II.* kötet elkészítésekor a jogtudós a témában akkor elérhető német, francia, angol és magyar nyelvű releváns irodalom szinte minden jelentős elemét felhasználta. A régiek közül a nagy klaszszikus írók, főként a 17. század viharainak szelét közvetítő Sir Edward Coke és a Coke-ot Montesquieu hatása alatt revideáló 18. századi Sir William Blackstone alapvetésein túl Concha Edmund Burke,³⁴ Henry Hallam, Sir Thomas Erskine May, Homersham Cox, William Hearn, James Paterson és William Stubbs meghatározó tanulmányaira hivatkozik.³⁵ A frankofón írók: François Guizot, Comte de Montalembert, Jean-Louis de Lolme, Ernest Glasson és Paschal Grousset (írói

³³ *Michael Foran*: Shamima Begum, the Separation of Powers, and the Common Good. UK Constitutional Law Association, 17 March 2021. (<https://bit.ly/3GOgpmr>, letöltés 2023. ápr. 10.); Special Immigration Appeals Commission: between Shamima Begum and the Secretary of State for the Home Department. Open Judgment, 22 February 2023. (<https://bit.ly/41qEzLS>, letöltés 2023. ápr. 10.)

³⁴ Horváth Barna írta Burke-ről, hogy „egész Anglia az ő politikai tanítványa volt”. *Horváth B.*: Angol jogelmélet i. m. 243.

³⁵ *Edmund Burke*: Reflections on the Revolution in France. London 1790.; *Henry Hallam*: The Constitutional History of England from the Accession of Henry VII to the Death of George II. I–II. London 1827.; *Sir Thomas Erskine May*: The Constitutional History of England since the accession of George the Third 1760–1860. I–II. London 1861.; *Homersham Cox*: The Institutions of English Government. London 1863.; *William Edward Hearn*: The Government of England: Its Structure and its Development. London 1867.; *James Paterson*: Commentaries on the Liberty of the Subject and the Laws of

nevén Philippe Daryl) komparatív perspektíváiból is gyakran merít a szerző.³⁶ Montesquieu *De l'esprit des lois* (1748) című alapművéből az *Újkori alkotmányok* II.-ben közvetlenül idéz, a székfoglalóban csak utal rá.

John Austin *A Plea for the Constitution* (London 1859.) és a posztumusz kiadású *Lectures on Jurisprudence, or, the Philosophy of Positive Law I–II.* (London 1861–1863) című művei kérdőjeles területre kalauzolják Conchát. Austin elvette az általános szavazati jogon alapuló népszuverenitás elvét, ami miatt például Frederic W. Maitland Concha munkáival egyidőben elhangzott cambridge-i előadásában Austin alkotmányos jog definícióját „nagyon szűknek” nevezte.³⁷ Ebből is származhat Concha néhány idealizált képe a brit arisztokrácia politikai erkölcsmegőrző szerepéről.

A saját korát közvetlenül megelőző időkből megfontoltan válogatott. Az akkoriban Magyarországon „divatos”, szinte kizárólag romantikus történeti alapra helyezkedő Edward A. Freeman alkotmánytörténetének³⁸ idézését kerülte. A 19. századi brit alkotmányos berendezkedés alapvető szabályait és szabálytalanságait Alpheus Todd kanadai alkotmánytörténész, a kanadai parlament könyvtárosa *On Parliamentary Government in England* című kétkötetes művének 1866-ban befejezett első kiadása nyomán 1876–1877-ben megjelent magyar nyelvű változatra³⁹ hivatkozva ismerteti a szerző. Todd kötetének 1887–1889-ben megjelent második kiadása már a harmadik brit választójogi reformtörvények (1884–1885) alkotmányjogi következményeire is reflektál. Ennek hiánya egy-egy ponton túlhaladottá teheti Concha véleményét. Enyhíti a problémát, hogy Todd első kiadásában gyakorta idézi Walter Bagehot 1867-ben Londonban kiadott, befolyásos alkotmányértelmezésének (*The English Constitution*) a *Fortnightly Review*-ben 1865-től részletekben megjelenő fejezeteit. Concha egy másik fontos forrása,

England Relating to the Security of the Person I–II. London 1877.; *William Stubbs: The Constitutional History of England in its Origin and Development I–III.* Oxford 1874–1878.

³⁶ *François Guizot: Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe I–II.* Párizs 1851.; *Charles-Forbes-René – Comte de Montalembert: De l'avenir politique de l'Angleterre.* Párizs 1856.; *Jean-Louis de Lolme: Constitution d'Angleterre.* Amsterdam 1771.; *Ernest D. Glasson: Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciaires de l'Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France depuis leur origine jusqu'à nos jours I–VI.* Paris 1882–1883.; *Philippe Daryl: La vie publique en Angleterre.* Párizs 1884.

³⁷ *Frederic W. Maitland: The Constitutional History of England.* Cambridge 1908. 530. A középkorász történeשבől lett alkotmánytudós Frederic Maitland (1850–1906), akit később Sir Geoffrey Elton a „történészek védőszentjének” nevezett, előadásainak posztumusz kiadásában két teljes oldalon ad kritikát John Justin szerint félrevezető tanításairól.

³⁸ *Edward A. Freeman: The Growth of the English Constitution from the Earliest Times.* London 1872. (Magyar kiadás Bp. 1893.) Dicey egy helyen „puszta régiségbúvárkodás”-nak (mere antiquarianism) nevezi Freeman megközelítését. *A. V. Dicey: An Introduction to the Study of the Law of the Constitution.* 10. kiadás. London 1959. 14. (Első kiadása: London 1885.; Magyar kiadás: Bp. 1902.)

³⁹ *Alpheus Todd: A parlamenti kormányrendszer Angliában, s annak eredete, kifejlődése, és gyakorlati alkalmazása I–II.* Bp. 1876–1877.

Sheldon Amos *Science of Politics* (London 1883.) című művének jelentősége abban áll, hogy a politikatudományt rendszerező tudományként mutatja be, és a társadalomtudományokkal, szociológiával és gazdasággal szoros összefüggésben vizsgálja a politikai rendszereket.

A döntő hatást azonban Conchára a közigazgatási bíráskodásról írt tanulmányához hasonlóan alkotmányelemző műveiben is Rudolf von Gneist (1816–1895) nagyírú berlini egyetemi magántanár, államjogász és poroszországi politikus gyakorolta, aki az akkori kontinentális Európa legismertebb angol jogi szakértője volt. Gneist 1857 és 1886 között hét monográfiát jelentetett meg a brit alkotmányosság, jog, jogtörténet és parlamentarizmus különböző aspektusairól. A székfoglalóban és az *Újkori alkotmányok II.*-ben Concha ezek közül négy tanulmánykötetre hivatkozik visszatérően.⁴⁰ Figyelemreméltó, hogy a látszólagos függés ellenére Concha talált módot arra is, hogy Gneistet kérdőre vonja, kiegészítse, például az *Impeachment* majdnem feledésbe merült angol intézményének túl szűk értelmezése miatt.⁴¹

A jogelemző kánonba bekerült két korabeli angol szerzőt, Walter Bagehotot⁴² és Albert Venn Dicey-t⁴³ Concha csak az *Újkori alkotmányok II.*-ben idézi. (Dicey egyszer szerepel forrásként a székfoglalóban.) A 20. századi képalkotásban ugyancsak meghatározó Frederic W. Maitland 1887–1888-ban elhangzott egyetemi előadásait tartalmazó *The Constitutional History of England*-re (Cambridge 1908.) pedig nem találunk utalást Concha műveiben. Ez utóbbi érthető a kiadás éve miatt. Concha magyarázatot ad Walter Bagehot könyvének több helyen elismerő, mégis visszafogott értékelésére, amikor a népszerű angol folyóiratszerkesztő és nagybefolyású közíró érveit (párhuzamosan folytatott foglalkozására utalva) „bankáros okoskodásnak” nevezi, amivel Bagehot – Concha szerint – „a kormányzásnak állandó, de rejtettebb rugóit a hétköznapiak miatt” elfelejti és ezzel a királyt „az engedelmisség érzületének fölkeltésére szükséges dísznek”, nem pedig az állam „működő szerveként” mutatja be.⁴⁴ A századforduló

⁴⁰ *Rudolf von Gneist*: Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht I–III. Berlin 1857–1863.; Die Geschichte des Selfgovernment in England oder die innere Entwicklung der Parlamentsverfassung bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts I–II. Berlin 1863.; Englische Verfassungsgeschichte. Berlin 1882.; Das englische Parlament in tausendjährigen Wandelungen. Berlin 1886.

⁴¹ „Gneist túlságosan dogmatikus álláspontjával nem fordít figyelmet e kérdésre...” Lásd *Concha Győző*: Újkori alkotmányok II. Bp. 1888. 454.

⁴² *Walter Bagehot*: The English Constitution. London 1867. (Második kiadás: 1772.)

⁴³ Lásd a 38. jegyzetet.

⁴⁴ *Concha Gy.*: Újkori alkotmányok i. m. II. 181. Concha így foglalta össze, némileg leegyszerűsítve Bagehot fő tételét: „Bagehot elméletét magasította e fölfogást, a király hasznát abban találva, hogy az azt környező fény az alsóbb néposztályok képzelmenek tápot nyújt s őket a prózai parlament alkotta törvények iránt, melyeknek szükségét föl nem tudják fogni, engedelmisségre hajlandóvá teszi.” *Concha Gy.*: Újkori alkotmányok i. m. II. 231.

dinamikus társadalmi és politikai változásaira érzékeny művelt angol közvélemény, valamint a 20. századi alkotmányelemzők (ahogy később Ferenczy Árpád is)⁴⁵ azonban hajlamosnak mutatkoztak Bagehot érvei felé hajlani ebben a kérdésben. Dicey, Bagehot és Maitland művei mára a kodifikálatlan angol alkotmánynak nem csupán értelmezései, hanem bizonyos értelemben annak forrásává is váltak, mint korábban Coke és Blackstone értekezései. Emiatt Concha hangsúlyai a székfoglalóban, de bizonyos fókig az *Újkori alkotmányok II.*-ben is, a közönséges jog (*Common Law*) és az íratlan konvenciók szerepének, valamint a szuverenitás és népszuverenitás fogalmainak eltolódása tekintetében is máshová kerültek, mint az őt követő magyar anglofil jogász kiválóságok, Ferenczy Árpád és Horváth Barna esetében.

Concha Győző akadémiai székfoglalójának témaválasztása azt mutatja, hogy a szerteágazó közjogi érdeklődésének, gondolkodásának középpontjában a század vége felé haladva az angol minta állt. Az 1887 novemberében elhangzott értekezés nyomtatott megjelenésével szinte egyidőben, 1888-ban került napvilágra Concha legátfogóbb Nagy-Britanniával foglalkozó műve, az *Újkori alkotmányok* című sorozat II. kötete, amely félezer oldalon tárgyalja az Egyesült Királyság alkotmányát. A székfoglaló természetesen tömörebb, koncentráltabb és egyben polémikusabb is. Egyik fő témája az egyéni szabadság alkotmányos garanciájának kérdése. Concha jogi-politikai álláspontja erről konzervatív; a tizenegy évvel korábban közigazgatási bíráskodásról kifejtettekhez hasonlóan, a kontinentális, illetve amerikai megoldások helyett a brit alkotmány indirekt paradigmáját fogadja el. Az angol alkotmány mai napig megkérdőjelezett, az egyéni alapjogokat explicit módon nem biztosító rendszere mellett Concha így érvel: „Az angol alapjogok rendszere [...] azon meggyőződés kifolyása látszik lenni, hogy jogok és alapjogok között oly lényeges különbséget tenni, a minőt a reflektív jogbölcselet s a nyomán indult alkotmányok tettek, egészen hibás, mert az alapjogok még oly pontos és messzemenő körülírása mellett is marad elég tér a szuverenitásnak [...] zsarnokivá tenni a közönséges jogoknak oktalán, az állameszmével ellentétes rendezése által.”⁴⁶

Brit kortárs forrásai több ponton támogatták Concha véleményét, miszerint: „Az alapjogok elvont kijelentése [...] igen sok alkotmányos viszály magvát rejt

⁴⁵ Ferenczy 1914-ben így fogalmazta meg Dicey és Bagehot növekvő jelentőségét: „Lehet-e csodálkoznunk, ha Montesquieu és Gneist nem egyszer félreértették egy nekik idegen alkotmány alapvető intézményeit, amikor egy Bagehot-nak, egy Dicey-nek [...] csak húsz-harminc év előtt sikerült saját hazájuk közjogának oly alapfogalmait, minők a »kabinet«, a »miniszterelnök«, a »miniszteri felelősség« stb. a félreértésektől teljesen megszabadítaniok és tisztázniok.” *Ferenczy Á.*: Az angol parlamenti szó-lásjog i. m. iv.

⁴⁶ *Concha Győző*: Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában. (Székfoglaló értekezés.) Olvastott a M. T. Akadémia II. osztályának 1887. nov. 7-iki ülésén. Bp. 1888. 4.

magában; ... [d]e ami a legfőbb, ezen alapjogok általában külön felsorolva nincsenek, hanem az államélet alattomban értetődő (ahogy Concha máshol írja: »csak az intézmények útján hallgatag kifejezve«) vezérelveinek tekintetnek.”⁴⁷ Jelentős utalással a magyar hasonlatra, Concha hangsúlyozta, hogy ellentétben az európai alkotmányok alapjogaival, a közép- és újkori angol jogértelmezők „jogkönyveiben Verböczy [sic!] módjára tovább élő közönséges jog (*Common Law*) az, melyen az angol nép alapjogai nyugszanak”.⁴⁸ Concha idézi William Blackstone Montesquieu tanaira alapuló érvét,⁴⁹ miszerint az alapjogok Angliában három ősi pilléren (személyes biztosság, személyes szabadság és a magántulajdon joga) nyugszanak, mindhárom az angol származás jogából (*birth right*) vezethető le, s végezetül ezen alapjogok „angol felfogás szerint” a közönséges jog (*Common Law*) „nevezete alatt” maradtak fenn, „nem írott jogon alapulnak, a későbbi törvényhozás csak tanúságot tesz rólok, de nem teremti”.⁵⁰

A *Common Law* évszázadok távlatában változatlan erővel ható befolyásának kérdése a 19. század végére vitatott érvvé vált. Annak ellenére, hogy Dicey 1885-ben (a harmadik választójogi reform évében) többször érvel a parlamenti statútumok primátusa mellett, a *Common Law* természetének és szerepének misztifikálásáért aligha lehet kárhozatni a francia, német vagy magyar kommentátorokat, hiszen bőven akadt és ma is akad angol jogász, aki a *Common Law*-nak (gyakran politikai éllel) transzcendens jelentőséget tulajdonít.⁵¹ Ferenczy szerint is szerves alaptörvények nem léte miatt közvetlenül angol közjogi művek tanulmányozásával az angol alkotmányosság megértésben „célhoz jutni alig lehet”, mert „szorosan véve az angol jog nem ismeri a közjog és magánjog közötti [sic!] azt az éles elhatárolást, amely, a római jog nyomán, a kontinentális államok jogait annyira jellemzi. Így a »Common Law« mint jogi műszó nem csupán a magánjogot, hanem az összes (köz-, büntető-, magán- és perjogi) jogintézmények tanát felöleli”.⁵²

Egyik fent idézett jogtudós sem említi azt a történeti-jogi határvonalat, amelytől az angol jogban a mai napig a *Common Law*, azaz a szokásjog és a bírói ítéletek, vélemények, értelmezések precedens értékű korpusza (ellentétben

⁴⁷ Uo. 4.

⁴⁸ Uo. 5–6.

⁴⁹ *William Blackstone: Commentaries on the Laws of England*. Ed. Robert Malcolm Kerr. 4. kiadás. London 1876. (Első kiadás: Oxford 1765–1770).

⁵⁰ *Concha Gy.: Egyéni szabadság* i. m. 5.

⁵¹ Sir Frederic Pollock prominens angol jogász szerint az „igazság élő templomában” az „oly nagytiszteletű és oly fenséges (so venerable, so majestic) Common Law „időtlen, de egyben friss hajtásokat növesztő szövedékéhez” képest a kontinentális jog írott szerződésai és egyezményei csak puhány kötelmet („feeble bond”) képeznek. *Frederic Pollock: Encomium on the Common Law*. In: *William Blackstone: Commentaries* i. m. iii. Máshol az érzelmi érvektől jószerint óvakodó Jeremy Bentham utilitárius filozófus „merő költeménynek” nevezi a Common Law-t.

⁵² *Ferenczy Á.: Az angol parlamenti szólásjog* i. m. viii-ix.

a parlament és a Privy Council formálisan meghozott, kodifikált és beiktatott törvényeivel, rendeleteivel) hagyományosan önmaga érvényét számítja. Az 1189. év a sajátos *time immemorial* formulával kifejezett „időtlen emlékezet” vége és egyben a jogi emlékezet kezdete. Ezen pontosabb technikai definíció szerint II. Henrik Anjou-dinasztiából származó angol király és normann herceg uralkodásának vége (1189), egyben I. (Oroszlánszívű) Richárd uralkodásának kezdete jelenti a formátlan szokásjog *Common Law*-vá, Concha szóhasználatával „közönséges joggá”érését. Így a *Common Law* kifejezés nem szinonimája az ősi germán eredetű íratlan szokásjognak, illetve – ahogyan több jogelemző utalásaiból gondolnánk –, az ugyancsak íratlan politikai vagy államigazgatási (alkotmányos) konvenciók rendjének. Megjegyzendő, hogy Dicey, illetve a Concha forrásai közt nem szereplő Maitland, a korabeli szempontból modern szerzők sem térnek ki alapműveikben a *Common Law* szisztematikus elemzésére, magyarázatára. Elmondhatjuk tehát, hogy a 12. század végén indul meg Angliában az úgynevezett *unenacted law*, azaz törvénybe nem iktatott, bírói szó által ítéletekben teremtett *Common Law* térnyerése és gyarapodása,⁵³ amelynek jelentőségét csak lassan és fokozatosan csökkentik a 13–14. századtól kezdve a parlament által hozott, beiktatott, formálisan kodifikált törvények, statútumok. A két törvényforrás együttélése nem csak a külföldi megfigyelők számára jelentett különös, néha megfejthetetlen problémát. Az angol szerzők (időrendben: Henry de Bracton, Sir John Fortescue, Sir Edward Coke, Sir William Blackstone, Walter Bagehot, A. V. Dicey, Frederic W. Maitland) is folyamatos vitában álltak egymással az egyik vagy másik törvénykategória primátusát illetően, különösen akkor, ha az egyik egy adott esetben ellentmondott a másiknak. Miközben Concha utal Sir Edward Coke-nak az angol polgári forradalom sajátos történelmi kontextusában formált véleményére arról, hogy a *Common Law* „korlátját képez[het]i a parlamenti végzeményeknek”, elemzésében a *Common Law* alapjogokat biztosító szerepével kapcsolatban mégsem osztja a legcsillagsemműbb anglofil álláspontot. „A mint az egyén általában oda van dobva az angol szuverenitás formailag korlátlan hatalmának” – írja az 1887-es székfoglalójában Gneistre hivatkozva, „az angol szellem az egyéni szabadságot csak a közület eszményeinek határai között bírta s akarta megvalósítani”.⁵⁴ E paradoxon keretében tárta fel Concha az angol alkotmányos rend 19. század végére felerősödött legfontosabb és máig feloldatlan belső ellentmondását:

⁵³ Maitland az 1880-as években Cambridge-ben tartott egyik előadásában úgy vélekedett, hogy maga a *Common Law* kifejezés, amely a helyi szokásokkal ellentétben az egész ország hagyományos (írott törvényekbe és rendeletekbe nem foglalt) jogát jelenti, I. Edward uralkodása (1272–1307) után került közhasználatba. *Maitland, F. W.: The Constitutional History* i. m. 22.

⁵⁴ *Concha Gy.: Egyéni szabadság* i. m. 15–16.

„[A]z angol közönséges jognak az írott, a király és parlament-teremtette jog (statute law) fölötti e fölénye, ámbár azt a bírósági gyakorlat is több ízben érvényesíteni iparkodott, semmiképpen sem egyeztethető össze a másik alkotmányos dogmával [...], az angol szuverén hatalom mindenhatóságának dogmája[val], a mint a közönséges jog elsőbbségét a parlamenti jog fölött megsemmisíti, ép-úgy kizárja, hogy európai értelemben vett alapjogokról szóljunk, melyek a törvényhozó hatalom rendelkezése fölött állnak, annak föltétlen korlátait alkotják. Az ellentmondást Concha „az állam természetéről alkotott angol felfogás által”⁵⁵ véli feloldhatónak. Legvégsősoron „[a] közönséges jog az angol államéletben az erkölcsi törvény jellegét ölti magára, melynek a változott viszonyok közötti minő értelme, minő alkalmazása, a szuverén hatalom lelkiismereti ügye”.⁵⁶ Elmondhatjuk, hogy a székfoglaló után eltelt 135 év során az erkölcsi biztosíték több esetben nem bizonyult elégségesnek alkotmányos jogviták megnyugtató megoldására. Az inherens feszültséget egyre inkább a parlament által alkotott *statute law* dominanciája látszik feloldani.

Székfoglalójának és az *Újkori alkotmányok II.* kötetének jelentős hányadában Concha a szakterület egy másik örökzöld dilemmájában is elmélyed, amit el kell választanunk a *Common Law*-val kapcsolatos kérdéskörtől. A vitatott terület az írott törvények és íratlan konvenciók érvényre jutási prioritásának kérdése. Concha az íratlan kategóriában a (szó szoros értelmében nem mindig íratlan) közönséges jog (*Common Law*) mellett gyakran utal az alkotmány erkölcsi, illetve „politiko-ethikai” elemeire is.⁵⁷ Dicey (és Maitland) részletesen tárgyalják gyakran írásos alap nélküli, hallgatólagos kollektív helyeslésre támaszkodó lelkiismereti tényezőt, az angol alkotmányos konvenciók (*conventions of the constitution*) kérdését. Concha a *conventio* szakkifejezést nem veszi át Dicey-től (az *Újkori alkotmányok II.*-ben sem), annak ellenére, hogy a gyakran előforduló „törvény és szokás”, „alkotmányos szokás”, „parlamentáris szokás” és „etikai megfontolások” kifejezések általában a dicey-i értelemben vett konvenciókra vonatkoznak. Ezen etikai, illetve morális megfontolások szabályozó erejű érvényesülését Concha társadalmi, hatalmi, politikai „önmegtartóztatásra” vezeti vissza. Magyarázatával a szerző egyrészt „szépíti” a helyzetet, másrészt a konvenciók szisztematikus bemutatása elmarad.⁵⁸ A székfoglalóban az alapjogok szabályozásának sematikusabb, idealizált képét

⁵⁵ Uo.7.

⁵⁶ Uo. 9.

⁵⁷ Kautz Gyula ezért a megfigyelésért méltatja Conchát, lásd *A parlamentarismus és különösen a parlamentarisk kormányzatok című tanulmányának 3. fejezetében.* Budapesti Szemle 125. kötet (1906) 349. sz. 70. és 77. jegyzet.

⁵⁸ Lásd „Interpreting convention” *Geoffrey Marshall*: „The Constitution: Its Theory and Interpretation”. In: *The British Constitution in the Twentieth Century.* Ed. Vernon Bogdanor. Oxford 2003. 37–42.

találja az olvasó a *Common Law* legrégebbi középkori rétegeiből származó, a személyi szabadság egyik legfontosabb biztosítékaként számontartott Habeas Corpus 1679-ben törvénybe foglalt szabályával kapcsolatban is. Egy összefoglaló bekezdésben olvashatjuk, hogy a Habeas Corpus a többi írott alkotmányos alaptörvénnyel (mint például a Magna Carta vagy az 1689. évi Bill of Rights cikkelyei) egyetemben „a parlament nem sérthet[i] meg”.⁵⁹ Ezzel szemben az *Újkori alkotmányok II.*-ben a szerző Dicey nyomán⁶⁰ teljes képet fest, amikor a Habeas Corpus 18. és 19. századi felfüggesztéseinek jelentőségét kiemeli. Kormány- vagy államellenes cselekmények elhárítása érdekében került erre sor Nagy-Britanniában, gyakran az Írország feletti uralom biztosításának kontextusában. A Dicey-t relatíve kevésszer (a székfoglalóban alig) idéző Concha a Habeas Corpus felfüggesztésével kapcsolatos kemény kritika megfogalmazásához az angol szerző szó szerinti átvételét nélkülözhetetlennek ítéli. „Nem lehet tagadni,” közvetíti Dicey szavait Concha, „hogy a Habeas Corpus-törvény fölfüggesztése [...] valóságban az egyéni szabadságnak sokkal nagyobb korlátozása, mint a minőnek jogilag látszik, hogy t.i. az alattvalóknak az a joga függesztetik fel általa, melynél fogva a végtárgyalásnak elfogatásuk után gyorsan meg kell történnie. A fölfüggesztési törvény az Indemityvel [alkotmány-, illetve törvényellenes eljárásokat érintő kivételes, utólagos mentelmi joggal felruházó törvény] kapcsolatban, a kormányt valóságos önkényes hatalommal ruhazza föl. [...] De még tovább menve azt mondhatni, hogy a Habeas Corpus-törvény fölfüggesztésének be nem vallott célja a kormánynak módot adni oly cselekvények elkövetésére, melyek, bár czélszerűek, de nem törvényesek.”⁶¹

Mai szemmel felmerül a kérdés, hogy mi a pontos kritériuma az alapjogok terén a törvényességnek Nagy-Britanniában, amikor a parlament szuverenitása az Európai Unióból történt kilépést követően ismét teljes, a Legfelsőbb Bíróság nem kifejezett alkotmánybíróság, mint az Egyesült Államokban; az Egyesült Királyság kilépni készül az Emberi Jogok Európai Egyezményéből, annak ellenére, hogy „a hatvanas évek végétől számítva a brit szabadságjogok hagyományos bástyája, a common law, az emberi jogok egyre kevésbé tökéletes biztosítékának bizonyul.”⁶² A Habeas Corpus törvény felfüggesztésének legutóbbi emlékezetes példája a Tony Blair miniszterelnöksége idején elfogadott, kisebb változásokkal

⁵⁹ Concha Gy.: Egyéni szabadság i. m. 7.

⁶⁰ Suspensions of the Habeas Corpus Act. Dicey, A. V.: An Introduction to the Study of the Law i. m. 228–237.

⁶¹ Concha Gy.: Újkori alkotmányok i. m. II. 175.; Dicey, A. V.: An Introduction to the Study of the Law i. m. 234–236.

⁶² Alice Donald – Jane Gordon – Philip Leach: The UK and the European Court of Human Rights. (Equality and Human Rights Commission Research report 83.) London 2012. 42.

2011-ig érvényben maradó Terrorizmusellenes, Bűnügyi és Biztonsági Törvény (Anti-terrorism, Crime and Security Act, 2001), amely egy terrorista bűncselekménnyel vádolt külföldi személy korlátlan fogvatartását tette lehetővé a belügyminiszter utasítására, vádemelés nélkül. Nem alaptalan tehát az a vélemény, hogy írásban definiált alapjogok híján, pusztán a közönséges jogra (*Common Law*) támaszkodva Nagy-Britanniában az alapjogok veszélyeztetettek, biztosításuk nem tekinthető garantáltnak.

Az *Újkori alkotmányok II.*-ben még inkább, mint a székfoglalóban az alapjogok biztosítása helyett Concha angol alkotmányértelmezésének középpontjában, ahogy azt a fenti idézetekből is láttuk, a szuverenitás koncepciója áll. Ezen nem az államnemzetek közötti szuverenitását érti, hanem a *sovereign* (= királyi uralkodó, államfő) prerogatívájának nevében, az 1689. évi törvény értelmében hatalommal felruházott parlamenten és egyéb intézményeken (például bíróságok, egyház, fegyveres testületek, egyetemek, büntetésvégrehajtás stb.) keresztül gyakorolt állami hatalmat, beleértve az uralkodó néhány reziduális kinevezési jogát is. Akadémiai székfoglalójában Concha aláhúzta, hogy ez a szuverén hatalmi koncentráció (amely „nem egyéni célok megvalósulásának külső eszközeként jelentkezik, magasabb eszme valósul meg benne, [...] melyben az egyesek támaszkodat találják”) az, ami a magánjognak a közjogok rovására történő elburjánzását megakadályozza, sőt ezen érdekek „élő egybekapcsolását szolgálja”.⁶³ Mindez nem új érv, hanem a konzervatív felfogás – főként Alpheus Todd, Cox, Jean-Louis de Lolme és Rudolf von Gneist alapján elvégzett – frappáns összefoglalása. Concha azonban tudatában volt a 19. század végén egymást követő politikai változásoknak Nagy-Britanniában. A parlamenti választójogi reformok révén 1885-re a teljes férfi lakosság szavazati jogot kapott, 1871-ben törvény engedélyezte a szakszervezeteket, 1881-ben létrejött az ország első szocialista politikai párta, a Social Democratic Federation (SDF), huszonöt évvel később pedig az idegenrendészeti törvény, az Alien Act (1905) lényeges hatást fejtett ki az egyén és az állam közötti alkotmányos viszonyra, amely a brit alattvalói státuszt közelebb vitte a kontinentális állampolgárság fogalmához. Bár a változások által teremtett helyzetet „kiinduló pontul venni fennálló alkotmánya jellemzésénél nem lehet”, Concha felhívta a figyelmet arra, hogy „Anglia egész belső valója nagy forrongásban van a most folyó időben”, ami miatt az ország más jelleget vehet fel a jövőben.⁶⁴ A forrongás legnyilvánvalóbb jele, hogy „az angol nép hite a nemesség kormányzati képességében” megingott, írja Concha az *Újkori alkotmányok II.*-ben, aminek következtében „a politikai hatalom a társadalom legalsóbb osztályaira is

⁶³ Concha Gy.: Egyéni szabadság i. m. 12–13.

⁶⁴ Uo. 13.

kiterjesztetett.”⁶⁵ Ennek messzemenő alkotmányjogi, bel- és külpolitikai következményeit 1888-ban csak találgatni lehetett.

Concha angolbarátsága a korabeli írországi viszonyok területére nem terjedt ki. A közönséges jogra és konvenciókra támaszkodó állami berendezkedés erkölcsi fölényébe vetett hite ezen a ponton feltételelessé vált. Korábbi érveit gyakorlatilag visszafordítva leszögezi: Az „embertelen elbánás[t] az írekkel” a közönséges jog primátusának „pusztán morál-kormányozta”⁶⁶ rendszere tette lehetővé, amelyben a felsőbb hatalom nem áll a „szorosan körülírt jog”⁶⁷ ellenőrzése alatt. A majdnem egyedül a politikai morálra bízott rendben „rejlík az angol alkotmány nagyszerűsége s gyengesége egyaránt”, vonja le Concha a következtetést. Az inkább történeti alapú leírásnak, mint elemző-értékelő jellegűnek szánt *Újkori alkotmányok II.*-ben a brit hatalom írekkel szemben alkalmazott módszereit a székfoglalónál is elítélőbb szavakkal jellemzi a szerző: „Nagy-Britannia 1801-ben egyesítettett a barbár módon meghódított s hódoltságban tartott Írlanddal. Anglia régóta csak zsákmánynak tekinté ez országot s kelta fajú, katolikus hitű népét, több izbeni vagyonkobzások után végkép kifosztá földbirtokából s azt kivétel nélkül protestáns hitű angoloknak adományozá: ez által Írland egész lakossága a kevés angol birtokos bérlőjévé vált, még pedig a földbirtokos tetszésétől függő (tenants at will) bérlővé.”⁶⁸

A székfoglalóval ellentétben az *Újkori alkotmányokban* az írországi történelmi bűnökkel (amelyek egy részéért Tony Blair miniszterelnök Nagy-Britannia kormánya nevében, Concha írása után több mint száz évvel, 1997-ben nyilvánosan bocsánatot kért)⁶⁹ nem kapcsolódik össze a brit szuverén hatalom lelkiismereti ügyeit végső soron szabályozó közönséges jog inadekvátságának kritikája. A székfoglalóban viszont az ír kérdésen túl az angol alkotmány illetén „gyengeségét” okolja a szerző az „alsóbb osztályokra oly kedvezőtlen” irányú törvények miatt, valamint amiatt, hogy az „uralkodó párt [saját] érdekében” az „államot kizsákmányolja”.⁷⁰ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Concha tollából meglepően éles hangú társadalomkritika nem terjedt ki Nagy-Britannia akkori hatalmas gyarmatbirodalmának kormányzását érintő, talán még az ír kérdésnél is akutabb erkölcsi aspektusokra.

⁶⁵ Concha Gy.: *Újkori alkotmányok* i. m. II. 454.

⁶⁶ *Uő*: Egyéni szabadság i. m. 23.

⁶⁷ *Uo.* 24.

⁶⁸ Concha Gy.: *Újkori alkotmányok* i. m. II. 3.

⁶⁹ Jason A. Edwards – Amber Luckie: British Prime Minister Tony Blair’s Irish Potato Famine Apology. *Journal of Conflictology* 5. (2014) 1. sz. 43–51. (<http://dx.doi.org/10.7238/joc.v5i1.1863>, letöltés 2023. ápr. 10.)

⁷⁰ *Uő*: Egyéni szabadság i. m. 24.

A székfoglaló végén Concha a brit állam (fenti kivételektől eltekintve tapasztalt) „lélektani természetességét” és „erkölcsi jóságát” oda vezeti vissza, hogy „a fő funkcióját, a végrehajtást tekintve alsóbbrendű kormány, a legmagasabb parancsoló funkciónak” – a királyi hatalomtól derivált parlamenti autoritásnak – „nemcsak részesévé, de tényleg irányítójává lesz”.⁷¹ A szerző a brit kormányzati rendszer sikerének titkát végül a kabinet sajátos kétlaki szerepében jelölte meg. A székfoglalóban két helyen nevesítette e célból a kabinet intézményét: „az impersonalis korona [...] nevében történik minden, de mely mögött a parlament s ennek bizottsága, a kabinet a valóságos működők,⁷² [...] a kabinet emelkedik ki, mint az állam összes kül- és belügyi, törvényhozási és végrehajtási működésének irányzója”.⁷³ Említést érdemel, hogy a szerző anélkül jut erre a konklúzióra, hogy a kabinet sajátos szerepének Walter Bagehotnál⁷⁴ és A. V. Dicey-nél⁷⁵ található markáns bemutatását idézné. A későbbi teljes alkotmányleírásban bővebben olvashatunk a kabinet szerepéről, valamint Bagehot is említésre kerül ebből a szempontból könyvének 1868-as német kiadásával.⁷⁶

A székfoglaló előadás végső összegzése inkább etikai, mint politikai vagy jogi kicsengésű. Az állam „főszerveinek jogi és ethikai viszonya által lesz az angol állam erős, tömör s mégis oly hajlékony szerkezetű”⁷⁷ – írja Concha. Értekezésében az egyéni emberi jogok francia vagy amerikai típusú explicit garanciájának hiánya ellenére a brit rendszer mellett voksol, mivel abban a „parlamentarizmusnak ugyan az a végső gondolata, a mi az egyén és a köz viszonyának. Mind a kettő a mai kornak érthetetlen arisztotélusos tétel igazságát tanúsítja, melynél fogva az egész elébb van a részeinél”. Concha szerint tehát a 19. század végén az egyének saját közössége iránti önfeláldozó készsége már csak emlék. Ezzel szemben az „egyéniséget csak mint egy magasabb fogalom szükséges elemét ismeri el az angol alkotmány”, s ugyanígy „rendeli alá az állami főszervek önállóságát a közület egészének”. A parlament az, mint „a nemzeti gondolat legegyszerűsített szerve”, ahol a közösség egyedeit ápoló indíttatása és az egyéniség közösségben való feloldódása összhangra talál.⁷⁸

⁷¹ Uo. 31.

⁷² Uo. 26.

⁷³ Uo. 30.

⁷⁴ „I. Cabinet, II. The Pre-Requisites of Cabinet Government, and the Peculiar Form which they have assumed in England.” *Bagehot, W.: The English Constitution* i. m. 1–56.

⁷⁵ *Dicey, A. V.: An Introduction to the Study of the Law* i. m. 156., 463., 464., 466.

⁷⁶ *Walter Bagehot: Englische Verfassungszustände. Übersetzt. Franz von Holtzendorff. Berlin 1868.; Concha Gy.: Újkori alkotmányok* i. m. II. 181–182.

⁷⁷ *Concha Gy.: Egyéni szabadság* i. m. 32.

⁷⁸ Uo. 32.

A *Közigazgatási bíráskodás...*, a székfoglaló és az *Újkori alkotmányok* két kötete Európa kiművelt jogászfőivel vetekedő, korának vezető, a témára vonatkozó jogi értekezéseit szintetizáló és továbbgondoló elméleti tanulmányok, amelyeket leginkább a szakmabeliek tudtak hasznosítani, míg a 18. századi angol orientációjú hazai röpirodalom kritikáját a művelt közember számára írhatta Concha.

Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén (1880)

A tizenöt oldalas mű tulajdonképpen egy politikai röpiratszemle, melynek célja, hogy a 18. század utolsó évtizedének⁷⁹ magyar (magyar-, német- és latinnyelvű) népszerű alkotmányjogi pamfletirodalma ne merüljön feledésbe. Concha már a mű elején világossá teszi álláspontját: „Napjainkig tartja magát a hit az angol és magyar alkotmány rokonságában”, [...] „tekintélyes tudós”-nak vélt külföldi írók is „ismételve állítják, hogy a magyar alkotmány az angolhoz hasonlít [...] csak külső hasonlóságokat tudva mutatni, mint aminőbe nálunk azok kapaszkodni szoktak, akik e hitet vallják.” Az említett írók gyakran nem hivatkoznak másra, mint a nemzeti törvényeken nyugvó királypártiságra, arisztokratikus történeti alkotmányra, a hagyományos díszes nemesi öltözködés viseletére, a Magna Carta és az Aranybulla egyes párhuzamaira. „Csupa külső jelei a hasonlatosságnak!” – kiált fel Concha. „Anglia századok óta nemcsak a politikai, ép úgy a társadalmi, az egyéni szabadság hazája, nekünk ma is alig van polgári középosztályunk, [...] a külső hasonlóság dacára a legnagyobb belső idegenséget igazoló tények. [...] Akik a magyar–angol rokonságot állítják, még mindig adósok a bizonyítással.”⁸⁰

A cikkben tárgyalt – gyakran csak röviden említett – magyar korabeli közéleti gondolkodók: Barits Adalbert, Aranka György, Batthyány Alajos, Hajnóczy József, Pray György, Boronkay József, Alexovics Vazul, Martinovics Ignác többé vagy kevésbé voltak ismertek Concha korában. Ami összeköti őket a rövid írásban, az Angliáról, illetve az angol–magyar történelmi-politikai párhuzamokról alkotott markáns véleményük. Barits Montesquieu, Blackstone és de Lolme alapján⁸¹ álló *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae* című irata és ennek *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae* (Hely nélkül 1790.) című függeléke, valamint Aranka, az utóbbiak által ösztönzött *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése* (Kolozsvár 1790.) című pamfletjei alapján

⁷⁹ „...hazánknak e dicső nagy korszaka”. Concha Győző: Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén. Hatvan év tudományos mozgalmi között, összegyűjtött értekezései és bírálatai I. Bp. 1928. 224. (Eredeti kiadás: Erdélyi Múzeum 7. [1880] 33–44.)

⁸⁰ Concha Gy.: Az angolos irány i. m. 213–214.

⁸¹ Uo. 216.

Concha a két íróat az angol–magyar rokonság apostolainak nevezi.⁸² Barits (azaz Török Lajos – lásd az előző lábjegyzetet – L. M.) és Aranka „a németeket s elnémetesedett magyarokat” igyekeznek meggyőzni, hogy „ne a német absolutisticus és patrimonialis királyság szempontjából ítéljék meg” a magyarok magatartását, Magyarország lehetőségeit. „Álljanak a magyar alkotmány alapjára”, amely „testvérpárja” a nagybecsű angolnak.⁸³ Különösen a királyi hatalom „szent” szerepét állítják be azonosként a két politikumban. Concha részletesen taglalja, végül cáfolja a túlzó angol–magyar alkotmányos párhuzamaik érvényességét, Barits (azaz Török Lajos) esetében némi iróniát is vegyítve megítélésébe: „Aki oly lelkesedéssel ír, mint Barits a képviselők szólásszabadságáról, a törvény uralmáról, az incompatibilitásról, de főleg a jogegyenlőségről, az előtt a kirívó ellentétnek szükségkép fel kell tűnni. [...] Vagy a szerző is nagyon érezte tán a különbségeket, de az olvasóra hagyta azok kitalálását?”⁸⁴

Aranka György mai szemmel különösen elriasztó párhuzamot talált a két ország emberi alapjogainak összehasonlításában. Conchát idézve: „Láttuk, hogy Aranka szerint egy magyar nemes ember megkülönböztetett dolog a maga parasztjától. Ép így ‘Angliában nagy és mind természet szerint való, mind törvényes különbség’ vagyon az Anglus és Irlandus, az amerikai és indiai tartományok és nemzetek, a fejérek és szerencsétlen feketék között, ezek többet vagy kevesebbet mind törvényesen különböznek. Ki merné okos ember létére az angliai parlament elébe azt ítéletre bocsátani, hogy ezek mind egyforma szabadságnak részesei, mivel hogy mind egyformán emberek?”⁸⁵

Bár Concha tételes ellenbizonyítás nélkül veti el Aranka bizarr párhuzamát, érvelhetett volna Lord Mansfield Nagy-Britannia főbírájának (Lord Chief Justice) híres, 1772-ben hozott ítéletével, amelyben egy amerikai gyarmatokon „vásárolt” és hazahozott, rabszolgaként fogvatartott feketebőrű személy ügyében úgy döntött, hogy a rabszolgaság „olyan visszataszító”, hogy semmilyen morális vagy politikai indok nem hozható fel védelmében, ha csak úgynevezett pozitív jog el nem rendeli. Mivel Nagy-Britanniában ilyen elrendelés nem létezik, „a fekete személyt szabadjára kell engedni”. Említhette volna még Concha a quakerek

⁸² *Kósa János*: Török Lajos irodalmi munkásságához 1948-ban írt filológiai közleményében (Irodalomtörténeti Közlemények 56. [1948] 45–49.) Harsányi István irodalomtörténészre hivatkozva (Harsányi nyomán Kazinczy Ferenc 18. század végi Orpheus című folyóiratában megjelent közlésre alapozva) bizonyítja, hogy az addig Barits Adalbertnek tulajdonított *Dissertatio...* és *Conspectus...* című röpiratok valójában gróf Török Lajos írásai, aki a művek keletkezésének idején a kassai tanulmányi kerület igazgatója volt. A szerzőséggel kapcsolatos következtetést megerősíti: *Bíró Annamária*: Nemzetek Erdélyben, August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája. Kolozsvár 2011. 50.

⁸³ Uo. 215.

⁸⁴ Uo. 218.

⁸⁵ Uo. 222.

brit parlament elé terjesztett első, 1783-as rabszolgaság ellenes petícióját is, de valószínűleg nem tartotta Aranka párhuzamát érdemesnek egy hosszabb elmélkedés alapjául venni.

Concha a teljesség kedvéért szemléje végére helyezi az egyértelműen kritikus, Angliát – saját szavával – „ócsárló” hangokat. Alexovics Vazul katolikus hitszónokét, aki a 18. századi London feslettségéről és romlottságáról írt, angolokról, „akik csak az ő pénzüket s az ő tudományukat csudáltatják”. Az ellenkező politikai irányból érkező radikális reformer, Martinovics Ignác *Oratio ad procures et nobiles regni Hungariae* (1790.) című írásából származik az utolsó idézet az 1795-ben Martinoviccsal együtt kivégzett Latzkovics János fordításában: „Anglia királya és országának mostani voltában levő, politikus két nemből álló bitang korcs létét a méltóságos rendektől eredezteti.”⁸⁶

Összegzésében Concha elismerte az összehasonlítások alapját: „Anglia és Magyarország örökös következtű királyságaikkal maradnak fenn. [...] De a hasonlóság tulajdonkép csak abban van, hogy mind a kettő nem abszolút királyság, hanem szabad [nagyreszt íratlan] alkotmányu állam”. Ebből „azonban a rokonság következtetése merész, amint ezt Baritsnál sokkal szembeötlőbben bizonyítja Aranka bizonyítási kísérlete”.⁸⁷

A korai ipari forradalom hajtógépezetként működő, a 19. század végén már gazdaságilag hanyatló globális gyarmatbirodalmát gyakran vaskézzel kormányzó, osztálytársadalmi feszültségekkel küzdő Nagy-Britannia utólag visszatekintve nem szolgált feltétlen párhuzamként vagy pozitív példaképként az 1867-ben – Frank Tibor előadásában elhangzott kifejezéssel – „félnagyhatalmi státusra” emelkedett Magyarország számára. Közírói és alkotmányjogászai mégis keresték ezt a párhuzamot. Concha Győző többször elvetette a két jogrendszer közvetlen rokonságát. Szakavatott anglofil írásai azonban, akarva akaratlanul a közelség idealizált kíváncsánának benyomását kelthették. Az évszázados alkotmányos párhuzamteremtés történetének magyarázatához közelebb vihet minket, ha idézzük Martin Belov alkotmányelméleti monográfiájának néhány idevonatkozó sorát. Belov „alkotmányjogi utópiákról”, „alkotmányos mítoszokról” ír, „amelyek pozitív érzelmek előidézői lehetnek. Büszkeséget, reményt adnak, a ‘feltalált tradíciók’ posztulátumainak megfelelő tökély iránti törekvés lehetőségét nyitják meg. Valódi vagy képzeletbeli ‘dicsőséges múlt’ vagy egy jobb, idealizált jövő világát ígérik, amire érdemes várni.”⁸⁸ Concha Győzőt halljuk vissza Belov figyelmeztető szavaiban: „a racionális alkotmányosságba vetett hit utópikus elemeken keresztül képzeletbeli túlzásokba fordulhat át”.⁸⁹

⁸⁶ Uo. 227.

⁸⁷ Uo. 224., 227.

⁸⁸ Belov, M.: *Constitutional Semiotics* i. m. 177.

⁸⁹ Uo. 192.

Újkori alkotmányok II. Az Egyesült Királyság alkotmánya, 1888

Összegzés

Az első kötet bevezetője szerint, az akadémiai székfoglaló kapcsán fent már többször említett alkotmánymagyarázó köteteknek⁹⁰ a célja a korabeli művelt társadalom pontos felvilágosítása s ezáltal az érettebb politikai vita és elhatározás elősegítése volt.⁹¹ A második kötet előszavában Concha hangsúlyozta, hogy „az angol közjog már egy század óta oly funkciót kezd az emberiség közjogi életében teljesíteni, a minőt a magánjogiban a római végez évezredek óta”, ezért „az egész művelt világ közkincsévé lettek, elemi fogalmaink közé tartoznak”.⁹² A második kötet ezen elemi fogalmak szakszerű ismeretének terjesztését szolgálja Magyarországon. A mű Jánosi Ferenc 1867-ben megjelent összefoglaló ismertetőjénél nemcsak bővebb, de analitikusabb is. Amint arra Antal Tamás rámutatott: Concha művében „nem csupán az egyes jogintézmények tételes bemutatását végezte el, [...] arra [is] kereste a választ, hogy azok miért alakultak, formálódtak a szigetországban olyanokká, amilyenekké”.⁹³ Concha a korszak nagy brit és Nagy-Britanniában nem honos angol jogelméleti gondolkodóinak nyomdokában járt, amikor a közönséges jog (*Common Law*) és az etikai elvek, mint az alapjogok nehezen felmérhetően bőséges forrásai és az alapjogok írott törvényekbe foglalt korpuszának hiátusai közti ellentmondások kontextusában tárgyalta és értelmezte Nagy-Britannia alkotmányát.

A magyar nyelvben az *anglista*, anglisztikával foglalkozó szakembert, leginkább az angol irodalom, nyelvészet, tágabb értelemben vett filológia professzionális művelőjét jelenti. Véleményem szerint az Anglia (Nagy-Britannia) alkotmányos viszonyaiban és történelmében intim részletességgel elmélyedő jogtudóst, a magyarországi Anglia-kép iránt oly érzékeny közíró is, mint Concha, anglistának kellene neveznünk, hiszen alkotói tevékenységéhez kivételes nyelvi és kulturális ismeretekre volt szüksége. Ha a terminológia kiterjesztésével kapcsolatosan nem is lehet konszenzust teremteni, meglátásom szerint Concha Győző 19. század végi munkái alapján kétségtelenül a nagy múltú és jelenű hazai anglofil hagyomány írói közé sorolható.

⁹⁰ Az 1884-ben megjelent első kötet Belgium és az USA alkotmányát mutatja be.

⁹¹ *Concha Győző*: Újkori alkotmányok I. Bp. 1884. viii.

⁹² *Concha Gy.*: Újkori alkotmányok i. m. II. ix.

⁹³ *Antal Tamás*: Concha Győző (1846–1933). Acta Universitatis Szegediensis – Forum – Acta juridica et politica 10. (2020) 1. sz. 148.

CONSTITUTIONAL RIGHTS, CONSTITUTIONAL THEORY
AND STATE AUTHORITY

Perspectives of Győző Concha's Interpretation of the English Constitution

By Miklós Lajkó

SUMMARY

Győző Concha (1846–1933) is known by both historians and lawyers as the leading political philosopher of pre-1918 Hungary. He regularly underpinned his reasoning in the fields of the history of ideas, constitutional and administrative law with arguments taken from English legal and constitutional theory. Analysing Concha's four writings from the end of the nineteenth century, the paper concludes that on the very basis of his expertise in English law and history, he should also be reckoned among the Hungarian Anglophile authors, and his oeuvre studied from that perspective as well. Yet the paper also draws attention to such elements in Concha's constitutional thinking that either appear in a different light from a modern standpoint, or may otherwise be reassessed on the basis of the development and transformation that English law and the mostly uncoded constitution have gone through in the meantime.

Hermann Róbert

AZ ÚJSÁGÍRÓ-SZÁZADOS ÉS A FŐHADNAGY

Zerffi Gusztáv és Arthur von Seherr Thoss gróf konfliktusa
1849 júniusában

Frank Tibor magyarul megjelent első monográfiáját Zerffi Gusztávról (1820–1892), a konzervatív újságíróból 1848-ban radikális publicistává vált, majd az emigrációban az osztrák titkosrendőrség zsoldjába szegődött s végül viktoriánus tudóssá nemesült személyiségről írta.¹ A munka témaválasztása és annak komplex feldolgozása miatt már megjelenésekor nagy feltűnést keltett, s végül másfél évtizeddel később angol, majd néhány év múlva német fordításban is napvilágot látott.²

Zerffi pályafutása rendkívüli volt, de nem feltétlenül atipikus: az 1848 előtt akár egzisztenciális okokból, akár meggyőződésből a konzervatív oldalon helyet foglaló fiatal írók, publicisták közül nem egy állt át látványosan 1848. március 15. után a forradalom oldalára s lécitálta túl radikalizmusban a már március előtt forradalmi nézeteket vallókat, hogy aztán 1849 augusztusa után visszatérjen az éppen aktuális hatalomhoz (Mészáros Károly, Nádaskay Lajos). Zerffi pályáíve azonban annyiban mégiscsak rendkívüli, hogy az osztrák titkosrendőrség ügynöki hálózatáig mások nemigen jutottak el ebből a csoportból.

Frank Tibor a kötetben foglalkozott Zerffi honvédtiszti pályafutásával s ennek kapcsán az 1849 júniusában Arthur von Seherr Thoss gróf, honvéd főhadnaggyal lezajlott konfliktusával. Magát az ügyet főleg Seherr Thoss emlékirata alapján mutatta be, ezen kívül felhasználta a magyar Hadügyminisztérium iratanyagának néhány darabját is.

Seher Thoss emlékirata 1881-ben látott napvilágot, előbb a *Deutsche Rundschau* című folyóiratban, majd önálló kötetben.³ Tekintettel a munka magyar vonatkozásaira, még ebben az évben magyar fordításban közölte a *Budapesti Szemle* is. A szöveget fordító Könnye Nándor azonban nem a memoárkötetben, hanem a *Deutsche Rundschau* hasábjain megjelent változatot vette alapul – amiből éppen

¹ Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Bp. 1985.

² Tibor Frank: From Habsburg Agent to Victorian Scholar: G. G. Zerffi, 1820–1892. Trans. Christopher Sullivan – Tibor Frank. (Atlantic Studies on Society and Change, 105. Social Science Monographs) Boulder 2000.; Tibor Frank: Ein Diener seiner Herren. Werdegang des österreichischen Geheimagenten Gustav Zerffi (1820–1892). Aus dem Ungarischen Péter Mádl – Piroska Draskóczy. Wien–Köln–Weimar 2002.

³ Arthur Graf Seherr Thoss: Erinnerungen aus meinem Leben Deutsche Rundschau, Bd. XXVII. 366–389., Bd. XXVIII. 57–80.; Arthur Graf Seherr Thoss: Erinnerungen aus meinem Leben. Berlin 1881.

a Zerffi és Seherr Thoss közötti affér leírása hiányzott (nem tudni, miért).⁴ Frank Tibor kutatói gondosságát mutatja, hogy ő a kötetben megjelent kiadást használta.

Az ügy két szereplője közül Zerffi Budán, a Várkerületben látta meg a napvilágot 1820. május 21-én. Apja Julius Stephan Zerffi hannoveri származású orvos volt, anyját Klampaczky Karolinának hívták. Noha a család zsidó származású volt, Zerffi Gusztáv már a római katolikus felekezethez tartozott. Gimnáziumi tanulmányait Grazban végezte. 1839-től színész volt Bécsben, 1844-től Pozsonyban a *Pressburger Zeitung* Pannonia című mellékletében jelentek meg írásai, 1846-tól Pesten volt újságíró a konzervatív *Honderű*nél. 1848 áprilisában aztán nagyot fordított a köpönyegén: az első között írt önálló füzetet 1848. március 15-éről, majd a radikális *Reform*, illetve a szintén radikális *Der Ungar* szerkesztője lett. Belépett a radikális baloldal 1848 júliusában alakult egységes szervezetébe, az Egyenlőségi Társulatba is.

December 1-jén már Madarász László, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja számára készített egy tervezetet a rendőri minisztérium általános szerkezetéről, 1849 januárjában pedig rendőrbiztosi kinevezést kapott az ekkor már az Országos Rendőri Hivatal vezető Madarásztól. 1849. január 30-án számvevő hadnaggyá, illetve főhadnaggyá, február 23-án számvevő századosá neveztek ki a Központi Mozgó Sereg (a későbbi II. hadtest) éllemezési gondnokságán. Áprilisban Aulich Lajos vezérőrnagy, hadtestparancsnok mellett szolgált segéd tisztként,⁵ majd májusban a budapesti helyőrségparancsnokká kinevezett Schweidel József vezérőrnagy segéd tisztje lett, kinevezése május 31-től szolt.⁶ A hónap végétől egyidejűleg ismét szerkesztette a *Der Ungar*.⁷

Az ügy másik szereplője, Arthur Seherr Thoss/Thosz/Thoß gróf a Poroszországhoz tartozó Felső-Sziléziában, Bitschinben (ma Bycina, Lengyelország) született 1820. március 23-án, Heinrich Seherr Thoss (1785–1837) földbirtokos és Henriette Charlotte Wilhelmine Luise Fircks bárónő (1795–?) fiaként, evangélikus családban. Apja halála után rövidesen elveszítette a reá hagyott bitschini uradalmat, ezért belépett a porosz hadseregbe, ahol Bona Gábor szerint 1837–1841

⁴ *Gróf Seherr Thoss Arthur*: Emlékezések múltamra I–II. Ford. Könnye Nándor. Budapesti Szemle 27. kötet (1881) 56. sz. 281–300. és 57. sz. 395–410.

⁵ Ezt megerősíti Schweidel 1849. május 23-án a Hadügyminisztériumhoz intézett jelentése. Közli: *Hernády Zsolt*: „Ha legyőznek is bennünket, de bírni soha nem fognak”. Schweidel József tábornok élete. (Aradi vértanúk sorozat) Bp. 2018. 261. Aulich melletti segédi beosztására hivatkozott Zerffi az 1849. szeptember 17-én Belgrádból Kossuth Lajoshoz intézett levelében is. Közli: *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára IV. Bp. 1965. 388.

⁶ *Hernády Zs.*: Ha legyőznek i. m. 266.

⁷ Zerffi életrajzi adatait lásd *Frank T.*: Egy emigráns i. m. 16–41. Szolgálati adatait lásd *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban II. Bp. 2009. 576.

között szolgált; emlékiratában 1840-re teszi kilépése dátumát. 1839-ben egy kisebb birtokot vásárolt Magyarországon, Zemplén megyében, s ezen gazdálkodott. Az 1848. év Pozsonyban érte, ahol részt vett az országgyűlés ülésén.

1848. október 10-én főhadnaggyá nevezték ki a Szepességben alakuló 19. honvédszászlóaljhoz, de a memoár alapján úgy tűnik, nem foglalta el ezt a beosztást. Helyette egy vadász-zászlóalj szervezésébe kezdett a megyében, azonban miután nem jutott fegyverhez, Bona szerint novemberben Zemplén megye mozgósított lovas nemzetőrségével részt vett Katona Miklós őrnagy erdélyi expedíciójában. (Erről azonban Seherr Thoss nem írt emlékiratában.) A hónap végén Szilágysomlyón csatlakozott Bem főhadiszállásához. Az emlékirat szerint a 15. (Mátyás) huszárezred állományába került, de ennek nincs nyoma az ezred történetében.⁸ Annyi bizonyos, Bem kíséretéhez tartozott egészen Kolozsvár elfoglalásáig (1848. december 24.). Ekkor egy polgári tisztviselővel történt konfliktusa miatt áthelyezését kérte Görgői táborába. Az emlékirat szerint január elején érkezett meg Miskolcra, ahol jelentkezett Mészáros Lázár vezérőrnagynál, ezt követően azonban ágynak esett, és csak májusban gyógyult fel. Ennek némileg ellene mond, hogy 1849. február elején a 19. zászlóalj még fegyvertelen 6. századának parancsnoka volt Rakamazon.⁹ Április 18-án alszázadosként áthelyezték a 12. (Nádor) huszárezredhez, amely a VII. hadtest Kmety György ezredes által vezényelt s a hónap közepétől a hadtestből kikülönített hadosztályánál szolgált. Április 28-án még Debrecenben volt, s 250 forintnyi zsoldelőleget kért a Hadügyminisztériumtól.¹⁰ Június 9-től századkapitány lett a 12. huszárezred állományában, a hónap végétől pedig parancsőrtsit Leiningen-Westerburg Károly vezérőrnagy, a III. hadtest parancsnoka mellett.¹¹

Seherr Thosstól nem volt idegen a konfliktusok párbajjal való elintézése; emlékiratai szerint 1846-ban Krakkóban majdnem csoportos párbajt vívott egy cs. kir. lovasezred tisztikarával, s szintén tőle tudjuk, hogy későbbi hadtestparancsnokával, Leiningennel is volt ilyen lovagias ügye.¹²

Zerffi és Seherr Thoss 1849 június végi konfliktusáról mindkét szereplő változatát ismerjük, s ennek alapján talán pontosabb képet alkothatunk róla, mint

⁸ *Süli Attila*: A 15. (Mátyás) huszárezred története. (48-as Könyvtár) Bp. 2017.

⁹ Erre lásd Nyeregjártó János őrnagy 1849. február 3-ai jelentését az I. hadtest parancsnokságához. Közl.: Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. A januári újjászervezés és az első sikerek. Bev., vál., s. a. r. Dézsdő – Hajagos József – Hermann Róbert. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10.) Eger 2004. 292.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL.) Az 1848–1849. évi minisztérium levéltára, H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok (a továbbiakban: HM Ált.) 1849:12873.

¹¹ Szolgálati adatait lásd *Bona G.*: Századosok i. m. II. 335.; *Andreas Kienast*: Die Legion Klapka: eine Episode aus dem Jahre 1866 und ihre Vorgeschichte. Wien 1900. 34.

¹² *Seherr Thoss, A.*: Erinnerungen i. m. 13–15.

amit Seherr Thoss jó néhány évvel az események után megírt visszaemlékezései tartalmaznak.¹³ Lássuk először az utóbbit.

„Ebből az időből elmesélünk egy esetet, amely rávilágít az akkori pesti viszonyokra. A sajtószabadság a szabad politikai intézmények felbecsülhetetlen értékű velejárója, ez nem kérdéses. De ez a szabadság, különösen viharos, válságos időkben, veszélyes fegyverré is válhat, ha maguk a sajtóorgánumok belátása és hazafisága nem hárítja el a káros hatást; ha a sajtó az egységre és áldozatkészségre buzdítás helyett a széthúzást és a nagyravágyó emberek önző céljait segíti elő. Ez történt annak idején a pesti sajtóval, mint azt mindjárt látni fogjuk. Egyik nap a kaszinóban vacsoráztam Kiss tábornokkal, Magyarország főhadparancsnokával,¹⁴ amikor Almásy Pál, az alsóház akkori elnöke¹⁵ leült az asztalunkhoz, kezében néhány újsággal. Néhány szarkasztikus megjegyzés után – amiknek köztudottan mestere volt –, hogy milyen kilátásaink vannak, ha győzünk vagy ha vereséget szenvedünk, felolvasott nekünk két cikket, az egyiket a Szemere-féle »Respublica« című lapból,¹⁶ a másikat az »Allgemeine Zeitung für Ungarn«-ból.¹⁷ Az elsőben az állt, hogy fel kell oszlatni az országgyűlést, össze kell hívni az alkotmányozó nemzetgyűlést, és ki kell hirdetni a köztársaságot. A másikban minden kereskedőt, aki a tábláján a magyar címer fölött a *koronát*¹⁸ tartani merészelte, név szerint *lincseléssel* fenyegettek meg. Ezt akkor írták, amikor az oroszok már Kassán és Komárom előtt voltak! Kiss tábornok, egy öreg, becsületes katoná, felháborodásának adott hangot. Amikor Almásytól megkérdeztem, hogy ő, a befolyásos ember, miért nem tiltakozik a sajtószabadság ilyen túlkapásai ellen, azt válaszolta: »Ó, vigyázok magamra! Maga akkor válaszol, amikor kedve tartja!« Inkább tréfából, mint komolyan, azt válaszoltam: »Miért ne? Ha hoz nekem tintát és papírt, írok egy választ!«. Almásy a szavamon fogott, és a kaszinó másik végében lévő írószobából hozta az írószerszámokat. Hamarosan meg is íródott egy rövid, nyers, de nem sértő válasz. Ebben az állt, hogy a hadsereg a szabadságért és az igazságért harcol, de nem az utópiákért vagy az egyének ambícióiért, hogy azok a polgárok, akiknek szabadságát a lincselés veszélye korlátozza,

¹³ Frank T.: Egy emigráns i. m. 39.

¹⁴ Kiss Ernő (1799–1849), a cs. kir. 2. huszárezred ezredese, 1848. október elejétől honvéd vezérőrnagy, majd decembertől altábornagy, a bánsági csapatok parancsnoka, 1849 januárjától országos főhadparancsnok. Az aradi vértanúk egyike.

¹⁵ Almásy Pál (1818–1882) 1844–1847 között Heves és Külső-Szolnok megyei alispánja, az első népképviselési országgyűlésen a gyöngyösi kerület képviselője, a képviselőház alelnöke, majd 1849 januárjától elnöke, közben 1848–1849 fordulóján Heves és Külső-Szolnok megye kormánybiztosa, a szabadságharcot követően emigrált, majd 1860-ban hazatért.

¹⁶ A lapot Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter indította meg 1849 júniusában.

¹⁷ Valójában a Der Ungarból.

¹⁸ Az idézetekben lévő, kurzivalással jelölt kiemelések itt és a későbbiekben is az eredeti szövegben találhatók.

szükség esetén a hadsereg vezetőinek védelmét találják meg, amit a kormány megtagadni látszott tőlük. A nemzeti címer feletti királyi korona minden tiszt kardbojtján megtalálható, ami még nem akadályozta meg hadseregünket abban, hogy teljesítse kötelességét. Ez a nyilatkozat, amelyet »A hadsereg egy katonája« aláírással láttam el, másnap reggel megjelent a »Pester Journal«-ban¹⁹ és nagy fel-tűnést keltett, különösen a polgári körökben, ahonnan számos helyeslő nyilatko-zatot kaptam. Az összes újság közül csak egy reagált rá: az »Allgemeine«. Ennek szerkesztője, egy Zerffy nevű túlbuzgó egyéniség, aki egyúttal honvédszázados és Schweidel tábornok, a város parancsnokának²⁰ adjutánsa volt. Zerffy *soha nem volt katona*, mielőtt bizonyos befolyások révén Schweidel tábornok adjutánsa lett. Feladatai, köztudomás szerint, inkább nyomozói, mint katonai jellegűek voltak. Az »Allgemeine Zeitung«-ban megjelent válaszában a hadsereget a reakció felleg-várának, »a hadsereg katonáját« pedig iskolásfiúnak mondta. Azonnal a szerkesz-tőségbe mentem két bajtársam kíséretében, akik Pesten voltak sebeik gyógyítása végett, Inkey²¹ és Dessewffy²² századosok. Zerffy nem volt jelen. Némi habozás után kiderült, hogy a szerkesztőségben Zanetti nevű helyettese a válasz szerzője. Elégtételt követeltem az »iskolásfiú« miatt. Először elfogadta, majd visszautasítot-ta, most rövid beszélgetést folytattam vele, ami talán nem volt túlzottan udvarias. Két óra múlva a »százados és adjutáns« Zerffy, csákóba és szolgálati övbe öltözve, Zanetti kíséretében felkeresett a Forray-házban²³ lévő lakásomon, és nagy pátosz-szal kijelentette, hogy letartóztatnak, mert egy »szabad polgárt szabad lakásán« inzultáltam. Most mókás jelenet következett: ez azzal végződött, hogy a két hős sokkal gyorsabban ment le a lépcsőn, mint ahogyan kifelé menet gondolták vol-na. Kinéztem az ablakomon, és láttam, hogy Zanetti örökdik a bejárati kapunál, miközben Zerffy elsietett, nyilvánvalóan egy járőrért. Hogy elkerüljem a nyil-vánosságot, a térparancsnokságra mentem, Zanetti tisztas távolságból követett. Amint odaértem, egy tiszt lépett hozzám, és sajnálkozó arckifejezéssel kijelen-tette, hogy parancsot kapott a letartóztatásomra. Egy kocsihoz vitt, és elvezetett

¹⁹ Valójában a Pesther Zeitungban.

²⁰ Schweidel József (1796–1849) cs. kir. őrnagy a 4. (Sándor) huszárezredben, 1848. október 16-tól honvéd ezredes, az ezred parancsnoka, november 1-től honvéd vezérőrnagy, a feldunai hadtest dan-dár-, majd hadosztályparancsnoka, december végétől betegszabadságon volt, 1849 májusától Pest, majd Szeged, végül Arad helyőrségparancsnoka, az aradi vértanúk egyike.

²¹ Valószínűleg: Inkey János (1825–1915) 1848. június 5-én beállt a 7. honvédszázalóhoz. Június 13-tól hadnagy, október 19-től főhadnagy. 1849 januárjától százados a 15. honvédszázalój komáromi várőrséghez tartozó részénél.

²² Dessewffy Dénes (1828–1898), cs. kir. hadnagy a 12. huszárezredben, 1848. október 17-től alszá-zados, 1849. február 22-től főszázados, június 13-án súlyosan megsebesült Csornánál, a szabadságharc végéig szolgálatképtelen, az utolsó napokban őrnaggyá léptették elő. Emigrált.

²³ Pesten, a Zrínyi-utcában.

ahhoz a jól ismert Újépülethez,²⁴ amelybe később Batthyányt bebörtönözték és ahol mártírhálált halt. Tehát fogoly voltam a saját hazámban! Abban a hazában, amelyért életemet, egészségemet és vagyonomat feláldoztam! A helyzet éppoly furcsának tűnt számomra, mint amilyen kényelmetlen volt. A foglár átvett, és egy nagy szobába helyezett, amelyben két honvédtisztet tartottak fogva hónapok óta »sajtvétségek miatt«. Amikor megtudták, hogy mit követtem el, azt hitték, elvesztem: nyilvánosan meg mertem dorgálni a kormányt, megsértettem Zanettit és Zerffyt – ilyen vakmerőségért hosszú börtönbüntetéssel fizetnék.

Nem vettem a dolgot ilyen tragikusan. A foglárt nagyon előzékennyé tettem egy tíz forintos bankjegy büvöletével. Először is pazar vacsorát rendeltem pezsgővel a kaszinóból a két szerencsétlen megvendéglésére; aztán írtam egy sort kitűnő barátomnak, Schmidegg Kálmán grófnak,²⁵ hogy tájékoztassam őt szerencsétlenségemről. Schmidegg egyformán kiváló ember, katona és hazafi volt; az ellenségeskedések kitörésekor saját költségén egy gyalogzászlóaljat állított fel, ő maga pedig egy huszárezredbe vonult be. Tizenegy súlyos sebesüléstől szenvedve, mankó nélkül nem tudott kimenni. Két óra telt el, asztaltársaim éppen a szenvedéstörténeteiket mesélték, amikor a foglár azzal a hírral jött be, hogy őexcellenciája, az országos főhadparancsnok kint áll, és felszólított, hogy menjek hozzá. Kisiettem és jelentést tettem. Kiss tábornok azzal szabadított fel a fogságból, hogy: »Egy illetéktelen személy letartóztatta Önt, jelentkezzen Schweidel tábornoknál, mint aki általam felmentetett a fogság alól, és holnap reggel 10 órakor jöjjön az országos Főhadparancsnokságra, ahová Zerffy századost is rendeltem«. Egyúttal a vele tartó Schmideggel átadatta nekem a szablyámat. Este Almásy nagyszabású vacsorát adott a nap megünneplésére, amely késő éjszakáig tartott.

Másnap reggel Kiss tábornok kihallgatott engem és Zerffyt Meszlényi ezredes, Kossuth sógora²⁶ jelenlétében. Meszlényi, aki szintén »koronás« kardbojtot viselt, nem kevésbé volt felháborodva, mint Kiss a Zerffy-féle lap szemtelen fenyegetése miatt. Zerffy szigorú megrovást kapott a letartóztatásom miatt – ennyi volt minden. A Pesten jelenlévő negyvenkét törzs- és főtiszt megbízásából most már azt a nyilatkozatot tettem, hogy egy olyan egyénnel, mint Zerffy, nem

²⁴ A II. József császár által építtetett, a jelenlegi Szabadság tér helyén álló úgynevezett Neugebäude.

²⁵ Schmidegg Kálmán (1815–1855) gróf, 1848 nyarán a Somogy megyei nemzetőrség századosa volt, szeptember 24-től hadnagy a 9. (Miklós) huszárezredben, október 19-től főhadnagy, 1849. január 2-től alszázados ezredénél, a tavaszi és a nyári hadjárat idején parancsörtszt a feldunai hadsereg törzsnél. Emigrált.

²⁶ Meszlényi Jenő (1814–1900), kilépett cs. kir. főhadnagy, Kossuth Lajos sógora. 1848. szeptember 13-tól százados a 6. honvédzászlóaljnál, de ugyanekkor őrnagy lett a Hunyadi önkéntes csapat gyalogságánál. Október 9-től honvéd alezredes, a komáromi vár térparancsnoka, e beosztásában 1849. január 13-tól ezredes. Május 23-án áthelyezték az Országos Főhadparancsnoksághoz. A szabadságharcot követően várfogságot szenvedett.

akarunk együtt szolgálni. A tábornok azt válaszolta, hogy *mi magunk* is megtaláljuk a megfelelő eszközöket, hogy Zerffy lemondását elérjük. Ez a célzás elegendő volt. Másnap Forró huszár alezredes²⁷ elnökletével becsületbírásgot tartottak, amely úgy döntött, hogy Zerffynek meg kell velem verekednie, vagy be kell nyújtania lemondását. Zerffy az *utóbbi* választotta. Két hét múlva, amikor már nem volt biztonságos Pesten, századosi egyenruhában jött Komáromba. Görgői azonnal hadbírásg elé állította és becstelenség miatt elbocsátotta.”²⁸

Ez tehát Seherr Thoss 33 évvel az események után keletkezett beszámolója. Abban a ritka szerencsében van azonban részünk, hogy fennmaradt az ügy eredeti vizsgálati anyagából mind Zerffi, mind Seherr Thoss beszámolója, mind pedig Remellay Gusztávnak, a feldunai hadsereg hadbíró századosának ezek alapján készült szakvéleménye. Az alábbiakban ezeket adom közre saját magyar fordításomban.

A vizsgálat kiváltó oka az volt, hogy néhány nappal az affér után Zerffi tisztí egyenruhát viselve jelent meg Komáromban, amiért Seherr Thoss (mint alább közölt vallomásából kiderül) feljelentette. Erre a fővezérség vizsgálatot rendelt el az ügyben. Kászonyi József ezredes, a II. hadtest parancsnoka július 7-én vagy az előtt felszólította Zerffit, hogy a közte és Seherr Thoss közötti veszekedésről (Auftritt) adjon felvilágosítást. Zerffi az utasításra július 7-én írta meg a maga választát.

„Kászonyi ezredesnek²⁹

Komárom melletti tábor, 1849. július 7-én

Tisztelt kérésére, hogy a Scherthosz³⁰ főhadnagy és én közöttem Pesten történt összecsapásról nyilatkozzam, bátorkodom az igazsághoz hűen részletesen elmondani az egész esetet, annak minden okával és következményével együtt.

²⁷ Forró Elek (1813–1893) cs. kir. alszázados a 11. (Székely) huszárezredben, 1848. szeptember 26-tól századkapitány. Október 23-tól honvéd százados, december 30-tól vezérkari őrnagy. 1849. január végétől alezredes, a marosvásárhelyi katonai kerület parancsnoka. Április 18-tól ezredes, a dévai hadosztály parancsnoka. Június elején hadjáratot indított az érchegyeségi román felkelők ellen, mely azonban sikertelenül végződött, ő maga június 5-én lösebet kapott. Július közepén csapatainak nagy részét Bem a Székelyföldre rendelte. Augusztus 5-én Nagyszebennél csatlakozott Bem seregének főoszlopához. A szabadságharc után várfogságot szenvedett.

²⁸ *Seherr Thoss, A.*: Erinnerungen i. m. 24–31.

²⁹ Kászonyi József (1810–1888) cs. kir. őrnagy, 1848. október 20-tól honvéd alezredes a 3. (Ferdinand d'Este) huszárezredben. 1849. január 23-tól ezredes, ezred- és dandárparancsnok a bácskai hadosztálynál, majd a III. hadtestben. Április 30-tól a hadtest lovashadosztályának parancsnoka, június 20-tól a II. hadtest parancsnoka. Komáromi kapituláns, emigrált. – A jegyzetekben közölt honvédtisztí életrajzok Bona Gábor online életrajzi adattárából származnak. *Bona Gábor*: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. Az Arcanum Kézírónyvtár online kiadványa (<https://bit.ly/3zsGXW9>, letöltés 2023. márc. 30.)

³⁰ Zerffi szövegében végig ebben a formában.

Az általam szerkesztett, »Ungar Allgeimeine Zeitung« című politikai újságban több cikk jelent meg *a boltosok ellen*, akik a kormány rendelete ellenére nem akarták a *koronát* elhagyni a magyar címerről a tábláikon. Én ezt liberális kormányunk rendeleteivel szembeni tiszteletlenségnek tekintettem, és ezért nagyon élesen írtam.

Ez nem tetszett Scherthosz főhadnagynak, aki a perfid Pesther Zeitungban névtelen cikket közölt a libatollas urak ellen, akik a népet terrorizálni akarják, és a koronát el akarják távolítani Magyarország címeréről.

Erre a cikkre szerkesztőtársam egy nagyon enyhe és rövid választ írt a következőképp: »A Pesther Zeitungban a korona védelmezőjének állította be magát egy katona a hadseregből; valószínűleg túlságosan elfoglalt lehetett az ellenséggel, és nem volt alkalma tájékozódni, hogy a korona Magyarország címeréből való eltávolítására vonatkozó rendelet a kormánytól származik.« Arra a szidalmazásra, amellyel a névtelen szerző a sajtót kezelőit részéről elhalmozta, szerkesztőtársam azt írta: jobb lenne, ha bizonyos személyek újságírók által tájékozódának, mint ha politikai kérdésekben tudatlanságukkal szégyent hoznának magukra.

Ugyanazon a reggelen, amikor ez a cikk megjelent – *és én éppen hivatalban voltam* –, három tiszt jött be a szerkesztőségembe, akik közül az egyik – Scherthosz főhadnagy – feltette a kérdést az ott jelenlévő társszerkesztőnek: Ki írta a cikket a katona ellen? – Erre Zanetti úr (a társszerkesztő) így válaszolt: Én voltam! – Scherthosz főhadnagy: Meg kell majd küzdenie velem. – Zanetti így válaszolt: Jó! – Hogyan! kiáltott fel Scherthosz főhadnagy. Nem fogok egy ilyen hitvány nyal verekedni, maga nem méltó rá, de adok magának néhány pofont – mire Zanetti azt mondta: Egy ilyen emberrel egyáltalán nem fogok verekedni. – Erre Scherthosz főhadnagy kardot rántott a védtelen Zanettire, és a penge lapjával több csapást mért rá. Több kölcsönös sértegetés után Scherthosz főhadnagy elhagyta az irodámat, ahová az incidens után délben érkeztem. Az egész történetet megtudva, magához Scherthosz főhadnagyhöz fordultam e tiszthez nem méltó viselkedés miatt, és behívtam a város parancsnokához, Schweidel tábornok főnökömhöz. A főhadnagy ellenállt kérésemnek, és amikor közelebb hatoltam hozzá, szablyát rántott ellenem, mire kijelentettem, hogy ő az én foglyom, és követnie kell engem a foglárhoz. Ezúttal is vonakodott, és kijelentette, hogy csak a helyőrségparancsnokságra akar menni. – Azt mondtam, hogy követni fogom. Így is tettem. Odaérve megmondtam a tiszteknek, hogy küldjék az urat a foglárhoz, miután szablyát rántott rám. Kérésemnek eleget tettek, és én azonnal siettem, hogy a szükséges jelentést megtegyem a főnökömnek, aki tetteleg jóváhagyta eljárásomat, mert azonnal hátratózta jelentésemet, és az egész esetet Gruden

helyőrségi hadbíróhoz³¹ utalta bírósági vizsgálatra. Ehelyett délután Kiss altábornagy úr jött, kikérdezett, hogy hogyan merészeltem Scherthosz *gróf* főhadnagy urat a foglárhoz küldeni, elengedte, és megparancsolta, hogy másnap jöjjenek hozzá egy hadbíróval együtt. A hadbíró nem jelent meg, de én minden törvény ellenére szembesíttettem a vádlottal, és mindenben elmarasztaltak. Mélységesen megbántott ez az igazságtalanság, fájt a gondolat, hogy a szabadságért és igazságosságért folytatott harcunkban egy tisztnek megengedhető, hogy fegyverrel támadjon meg egy védtelen polgárt, amiért a sajtóban kifejtette véleményét; hogy megengedhető, hogy nyíltan és büntetlenül felszólaljon a kormányrendeletek ellen; hogy megengedett, hogy alárendeltségi hibát kövessen el és ezért igazságot kapjon a felettesétől, ezért másnap reggel benyújtottam a lemondásomat a főnökömnek.

Aznap este, amikor még az utolsó szolgálatomat teljesíttem, két tisztet hívott ki, és megkértek, hogy menjek Krain alezredeshez,³² ahol több törzs- és főtiszt gyűlt össze. A tisztek e kijelentése után nem gyanakodhattam párbajra, hiszen a kihívásnak egészen más formában kellett volna történnie. – Megkérdeztem, hogy milyen célból jelenjek meg ott – és azt a választ kaptam, hogy becsületbeli ügyről van szó. Erre azt válaszoltam: Amint szolgálatom engedi, megjelenek. Az egyik úr ekkor megjegyezte, hogy ennek 6 óra előtt kell történnie. Mivel még több hivatalos ügyet kellett elintéznem, és már $\frac{3}{4}$ 6 óra előtt volt, a következőket írtam Krain alezredesnek: »Mivel egy altábornagy által velem szemben elkövetett igazságtalanság következtében letettem a szabályamat, jól megértem, hogy nem engedelmeskedem a parancsának, annál is inkább, mivel ma még utolsó szolgálatomat teljesítem tábornokomnál. Ha bármiben a szolgálatára lehetek, kérem, holnap látogasson meg otthonomban, ahol kész vagyok fogadni önt, mint egy szabad állam szabad polgára.«

Másnap minden zavaros volt. Az oroszok! Az osztrákok! – hangzott, a főváros felé nyomultak, mindenki menekülni kezdett – több oldalról nehezteltek rám, amiért éppen ilyen pillanatban nyújtottam be lemondásomat, tábornokom meg gondolatlanságnak nevezte, és *késő este írt egy feljegyzést, amelyben visszakövetelte lemondásomat*, és kérésemre engedélyt adott, hogy visszatérjek a II. hadtesthez, mivel ennek a hadtestnek a körében csináltam végig az egész téli hadjáratot.

Ez az ügy egész lefolyása. Én ezt olyan ügynek tartom, amely hadbíróság elé tartozik, de nem becsületbíróság elé. Scherthosz főhadnagy túlságosan súlyos, minden humanitárius és polgári törvényt sértő vétséget követett el ahhoz, hogy

³¹ Gruden Ernő (1814–1889) ügyvéd, 1848. november 17-től hadbíró hadnagy a 47., 48. és 50. honvédszázalójánál. 1849 júniusában helyőrségi hadbíró százados Pesten.

³² Krain János (1814–1857) cs. kir. főhadnagy, 1848. nyarán alszázados, 1849. január 12-től honvéd főszázados, február 4-től őrnagy. Súlyosan megsebesül az 1849. április 26-ai komáromi csatában, június 16-tól számfeletti alezredes. Várfogságot szenvedett.

egy ilyen vétséget párbajjal lehessen elintézni. Ezek révén nem személyek – hanem a szabadság és a jog szentségét sértette meg durván.

Zanetti már meg is tette a lépéseket a hadügyminisztériumnál, hogy az őt ért bántalmazás miatt bírósági vizsgálatot kezdeményezzen, és ugyanezt az ügyet már az országhoz is benyújtotta.

Zerffi

Százados³³

(Zerffi egyébként nem először sietett Zanetti segítségére – több mint egy évvel korábban, 1848 májusában, amikor Pest város hatósága letartóztattatta Zanettit, mert az egy vendéglőben a zsidók ellen a polgárok egy része által beadott petíció miatt nyilatkozott, Zerffi levélben fordult Szemere Bertalan belügyminiszterhez, s a véleményszabadság elvére hivatkozva kérte Zanetti szabadon bocsáttatását. Szemere azonnal intézkedett az ügyben, s Zanettit szabadon is engedték.)³⁴

Zerffi védíratát még aznap közzétették Seherr Thossal is, aki szintén ezen a napon a III. hadtest parancsnokságát tájékoztatta a maga verziójáról:

„Seherr Thoss főhadnagy

A 3. hadtest parancsnokságának

itt

Komárom, 849. július 7-én.

A mai napon Zerffy újságíró által hozzám küldött írásbeli nyilatkozatra válaszul, akit a tiszti egyenruha jogosulatlan viselése miatt feljelentettem, van szerencsém a következő legalázatosabb jelentést tenni.

A pesti napisajtó többségének szemtelensége és féktelensége által felháborodva, mintegy 10 nappal ezelőtt a Pesther Zeitungban egy rövid cikket nyomtattam ki, »Egy katona a hadseregben« aláírással. Ebben a cikkben egy igazi hazafi felháborodását fejeztem ki azon, ahogyan a toll hősei a külső ellenséggel szembeni összefogásra való felhívás helyett most is a politikai szenvedélyeket szítják, és egyúttal kifejeztem azt a meggyőződésemet, hogy minden igazi hazafi szívesen aláveti magát az egész nemzet akaratának, de soha nem ezen »libatollas úr« terrorizmusának.

Másnap egy undorítóan durva cikk jelent meg »a hadsereg katonája« ellen az »Ungar«-ban, amelynek egyébként az az érdeme, hogy az összes ilyen rossz

³³ Német nyelvű sk. tisztázat. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban: HL) Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai (a továbbiakban: 1848–49.) 36/409a.

³⁴ Frank T.: Egy emigráns i. m. 32–33.; Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998. 147.

lapok közül a legrosszabb. Ezeknek a nyomorult firkászoknak már az is sok volt, hogy egyszer még egy katona is vette a bátorságot, hogy elmondja a véleményét. Azonnal elmentem a sebesült Dessewffy századossal és Inkey századossal a szerkesztőségbe, és kérdezősködtem az említett sorok írója után. Az egyik ilyen, az írószobában oly bátor úriember, Zanetti nevén nevezte meg magát. Megkértem, hogy férfiasan mossa le a sértést párbajjal. De ez az úriember – akinek úgy látszik, megvannak a maga nézetei az egyenlőségről – azt mondta, hogy »az ő fegyvere a toll lenne«.

Mivel nem hiszem, hogy a hadsereg és annak részei azért harcolnak, hogy bűntetlenül hagyják magukat megcsúfolni az emberek e söpredéke által, néhány lapos vágással megmutattam neki, hogy a katonának más fegyvere is van, mire én megadtam neki nevemet és lakhelyemet, hogy Zerffy századosnak, akire az előbb hivatkoztam, katonásan megfelelhessenek.

Tizenöt perc múlva Zanettivel jött, és nagy szócsépléssel le akart tartóztatni, mert »a kormány erre neki, a főhadsegédnek jogot adott volna«, s amikor gyáva gazembernek neveztem, újabb járőrt hívott, és fejemnél fogva megragadott, de amikor szabályamat előhúztam, hogy egyenruhámat megvédjem a szégyentől, gyáván visszamordult.

Hogy a további zajongást megelőzzem, a térparancsnokságra mentem, ahová ő – mindig a segédje, Zanetti kíséretében – követett, és a foglárhoz küldött. Két óra múlva Kiss altábornagy, aki hallott az esetről, elengedett, és szigorú szavakkal megfenyítette Zerffy urat, míg engem teljesen felmentett.

Másnap Horváth,³⁵ Krain, Festetics,³⁶ Csúzy,³⁷ Schmidegg, Dessewffy, Inkey stb. stb. őrnagyok és századosok behívták Zerffy urat, hogy követeljék tőle: verekedjen meg velem, vagy vegye le az egyenruháját. Ő kijelentette, hogy többé nem tiszt, mely nyilatkozatot Galvani őrnagy³⁸ és Inkey százados elolvasták, és így megelegettünk.

³⁵ Horváth József (1811-?) kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848. szeptember 24-től százados a 15. honvédszázlóaljnál. 1849. január 29-től őrnagy, a 40. honvédszázlóalj parancsnoka. Április 28-án Guyon Richárd tábornokkal történt összekülönbözése következtében leköszönt. Június 14-től ülnök (őrnagyi rangban) az Országos Rögtönítélő Katonai és Polgári Törvényszéknél Pesten.

³⁶ Festetics Ernő (1800–1851) kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848 szeptemberétől parancsörtszt Perczel mellett, október 26-tól százados. Decemberben beosztották a 47. (Zala megyei) honvédszázlóaljhoz. 1849. március 22-től betegszabadságon tartózkodott. Július-augusztusban a Jászkun kerület népfelkelésének rendező tisztje. Várfogságot szenvedett.

³⁷ Csúzy Pál (1819–1850), 1847–1848-ban Zala megye országgyűlési követe, szeptembertől nemzetőr százados a zalai önkéntes mozgó nemzetőrszázlóaljban, majd november 10-től honvéd százados az ebből alakuló 47. honvédszázlóaljban, december 19-től őrnagy, a 61. honvédszázlóalj parancsnoka. 1849. június 20-tól betegszabadságon volt. Besorozták.

³⁸ Helyesen: Cesare Galvagni (1819–1889) cs. kir. főhadnagy a 2. (Hannover) huszárezredben, 1848. augusztus 3-tól cs. kir. alszáados. 1849. április 18-tól őrnagy és osztályparancsnok. Április 26-án Komáromnál megsebesült. Július 10-től alezredes, ezredének parancsnoka a fegyverletételig. Várfogságot szenvedett.

És most itt Komáromban ez az egyén ismét élvezettel viseli tisztként azt az egyenruhát, amelyet oly gyáván meggyalázott! Pimaszul merészel beadni egy szóról szóra hazug jelentést vagy igazolást! Döntsék el most a magas rangú feletteseim, akik mindannyiunkkal együtt harcolnak a jogért és a becsületért, hogy lehetséges-e, hogy egy ilyen személy továbbra is megszenstelenítse a tisztí egyenruhát.

Seherr Thoss Arthur
főhadnagy³⁹

A két vallomást aztán Remellay Gusztáv százados, a feldunai hadsereg főhadbírája kapta meg, aki a következő véleményt írta róla:

„Remellay százados hadbíró
Bayer ezredesnek, a táborkari főnöknek!

A Scherko⁴⁰ főhadnagy úr és a volt százados és pesti városparancsnok hadsegéde, Zerffy G. eltérnek abban, ahogyan az említett főhadnagy és az újságíró Zanetti között lezajlott összecsapást leírják; de még Zerffy is határozottan elismeri, hogy abban az időben, amikor őt felkérték, hogy egyenlítse ki a Scherko főhadnagy és ő közötti ügyet, mégpedig úgy, ahogyan azt a tisztek kizárólag kötelesek tenni, határozottan kijelentette, *hogy ő már nem tiszt*. Elismerte, hogy kilépett, és szavai szerint *késő este ő* (Schweidel tábornok) *írt egy feljegyzést, amelyben visszakövetelte a kilépésem*, a kilépés aktusát formálisan lezártak kell tekinteni, és ezek szerint tudnia kellett, hogy már nem tiszt, hogy többé nem tekintheti magát tisztnek, és hogy az egyenruha viselésére csak akkor lehet jogosult, ha azt újra megszerzi. Úgy tűnik, mintha Zerffy úr, hogy kitérhesse⁴¹ a tőle követeltek elől, gyorsan ehhez az eszköz-höz folyamodott volna, abban a reményben, hogy a kihívás elől megmenekülhet, és hogy a tisztí egyenruhát továbbra is viselhesse, még hozzá lopakodó úton és védelemmel; ez azonban semmiképpen sem illeti őt meg, mert azon túlmenően, hogy az a mód, ahogyan Kászonyi ezredesnek jelentett, egyfajta becsapás volt felettesével szemben, magatartása után nem maradhatott tovább a tisztí testület körében, még akkor sem, ha magát nem lemondott tisztnek akarta tekinteni.

Mivel egyébként Scherko főhadnagy előtt mint az Ungar szerkesztője jelent meg, és ebben a magánügyben hivatali tekintélyével visszaélt, egyúttal olyan cselekményt követett volna el, amely a (Th. 67. Pr. 1.)⁴² szerint súlyos büntetéssel jár.

³⁹ Német nyelvű sk. tisztázat. HL 1848–49. 36/409.

⁴⁰ Remellaynál végig így szerepel.

⁴¹ A szövegben „ausweisen” szerepel, de a helyes szó „ausweichen”.

⁴² A Mária Terézia által kiadott katonai büntetőtörvénykönyv 67. cikkely 1.§-a.

Ezért véleményem szerint Zerffi a tisztí állását elvesztettnek nyilvánította és a fent idézett paragrafus szerint felelősségre vonandó volna.

Remellay
főhadbíró⁴³

Ha a három irat tartalmát megvizsgáljuk, érdekes következtetésekre juthatunk. Zerffi láthatólag a radikális eszmék és a polgári szabadságjogok szempontjából interpretálta a maga tevékenységét, s már az elején egy jókorát csúsztatott: a magyar kormány ugyanis *nem tiltotta meg* a korona használatát a cégtáblákon stb. Az 1849. április 14-ei trónfosztást és a függetlenség kimondását követően ugyanis nem döntöttek az államformáról, azaz, Magyarország megmaradt királyságnak – még ha a királyságra emlékeztető jelképek, köztük a korona használatában valóban megfigyelhető is volt némi visszafogottság. Szemere Bertalan miniszterelnök az 1849. május 2-án elmondott programbeszédében forradalmi, respublikai és demokratái irányúnak vallotta kormányát, s időről időre a sajtóban vagy egyes törvényhatóságokban felvetődött a gondolat, hogy ideje lenne kikiáltani a köztársaságot: de mindez még csak a törvényjavaslatig sem jutott el. A trónfosztást követően készített honvédszászlókról vagy hivatalos pecsétekről általában lehagyták a koronát, de a régi zászlók és pecsétek is használatban maradtak.⁴⁴

Egyedül Irányi Dániel budapesti kormánybiztos adott ki 1849. május 1-jén egy rendeletet, amelyben utasította Pest város hatóságát, hogy „a pecsétekből az osztrák kétféjű sas, vagy bármiféle, az osztrák uralomra mutató jel vagy ábra, úgy a címer felett lenni szokott korona kimaradjanak, felváltván a hivatalos pecsétet a magyar állodalom uralmát jelentő egyszerű, korona nélküli magyar címerrel.”⁴⁵ Mindezek után úgy feltüntetni Seherr Thosst, mint aki szembeszegült a kormány rendeleteivel, sőt, azok ellen agitált, egyszerűen hazugság volt Zerffi részéről.

Némileg homályos az is, amit Zerffi saját lemondásáról és annak visszavételéről írt. Önmagában az a tény, hogy Kiss Ernő altábornagy mint országos főhadparancsnok rosszallotta az eljárását, lehetett számára sértő és megalázó, de nem feltétlenül jelentett elég indokot a lemondás benyújtására. Furcsa, hogy nem kérte Schweidel közbenjárását Kissnél. Miután a Zanettivel történt afférnak nem volt szemtanúja, azt csak Zanetti elbeszéléséből ismerte – ugyanakkor Seherr

⁴³ Német nyelvű sk. tisztázat. HL 1848–49. 41/154.

⁴⁴ A kérdésre lásd *Urbán Aladár*: Agitáció a magyar köztársaságért 1848–49-ben. Századok 133. (1999) 221–252.; *Bertényi Iván*: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben. Századok 133. (1999) 373–382.

⁴⁵ Közli: *Hermann Róbert*: Kormánybiztosi iratok Buda visszafoglalásának történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 105. (1992) 118–119. Vö. *Szőcs Sebestyén*: Irányi Dániel pest-budai kormánybiztosa 1849-ben. Budapest Főváros Levéltára Közleményei '78. Bp. 1979. 104–105.

Thossnak két tanúja is volt, Dessewffy Dénes százados és Inkey János százados személyében. Vajon lehetséges-e, hogy – Zerffi közlésével ellentétben – Schweidel mégsem értett annyira egyet Zerffi eljárásával?

Ugyanakkor mind Zerffi, mind Seherr Thoss beszámolójából egyértelmű, hogy Zerffi mondvacsinált okokkal kibújt az úgy lovagias rendezésének kötelezettsége alól. Kettejük elbeszélése e tekintetben csak a hangsúlyokban különbözik – azzal a nem jelentéktelen eltéréssel, hogy Zerffi egyedül Krain János alvezredest nevezte meg, míg Seherr Thoss Krainon, Dessewffyn és Inkeyn kívül további öt tanút is megnevezett.

Kimondottan logikátlan az is, amit Zerffi a lemondását, majd annak visszavételét követően tett. Ha egyszer Schweidel felszólította, hogy vegye vissza a kilépési nyilatkozatát – ami egyébként ekkor még csak Schweidelnél volt, azaz nem került rá a Hadügyminisztérium hivatali útjára –, akkor mi a magyarázata annak, hogy a lemondása miatt minden oldalról szemrehányásokkal illetett Zerffi nem maradt Schweidel mellett? Valami furcsaság lehetett az újraalkalmazás körül, mert Schweidel július 2-án azt jelentette a Hadügyminisztériumnak, hogy „a mostani viszonyok közt százados segédre szükségem nincs”, s közölte, hogy „Zerffi Gusztáv százados segédemet előbbeni állásába, a II-dik hadtest karsegédi irodába visszahelyeztem felsőbb jóváhagyás reményében”.⁴⁶

Miután ezekben a napokban megkezdődött a főváros kiürítése, és Schweidel másik segédtisztje, Ruzitska Béla (Albert) is éppen távozóban volt, mert kinevezték a 91. honvédszászlóalj századosává, kissé furcsa a tábornok indoklása. Lehetséges-e, hogy Schweidel a Seherr Thossal történt eset egészét megismerve, végül mégsem tartott igényt Zerffi szolgálataira, de addigi ténykedésének jutalmául megpróbálta visszahelyezni a II. hadtesthez (amire egyébként aligha volt joga)?

Zerffi részéről az sem érthető, hogy miért ment Komáromba a II. hadtesthez, amikor jól tudhatta, hogy a táborban összetalálkozhat Seherr Thossal vagy másokkal, akik tudnak a lemondásáról (például Cesare Galvagni alezredessel vagy Inkey Jánossal)?

Érdemes megemlíteni, hogy Zerffi érveléstechnikája sem számíthatott sok sikerre ebben a közegben. Bármilyen bonyolult eszmefuttatással is érvelt amellet, hogy miért nem állt ki párbajra Seherr Thossal, a végső következtetés mégiscsak az lehetett, hogy nem volt hozzá bátorsága. A szolgálati elfoglaltságok és az aznap benyújtott (de akkor még Schweidelen kívül senki által nem ismert) kilépési nyilatkozat nem jelenthetett elegendő okot – főként annak fényében, hogy az előző napon milyen elsőprőn lépett fel Seherr Thossal szemben.

⁴⁶ MNL OL HM Ált. 1849:31384.

Nem volt különösebben szerencsés a Kiss elleni kirohanás sem – Kiss a honvédsereg egyik legmagasabb rangú tisztje volt, akinek a személyes bátorságát mindenki elismerte; Mészáros Lázáron kívül az egyetlen olyan cs. kir. katona, aki ezredesi rangban került át a honvédseregbe, s meg is maradt ott. Egy polgári életből jött, csak irodai beosztásokat betöltő százados részéről igen-igen célt tévesztett dolognak tekinthető egy ilyen katona bírálata.

Végezetül, ahogy az Remellay szakvéleményéből is kitűnik, Zerffi valóban visszaélhetett a hivatali beosztásával. A szerkesztőtársát ért sérelmet katonai beosztását és vélelmezett hatalmát felhasználva akarta megtorolni – ami nem egyszerűen szereptévesztés volt, hanem a szerepek összekeverése, és nem valószínű, hogy a katonai eljárás szabályait jól ismerő Schweidel ezt valóban helyeselte volna.

A Zerffi ellen Remellay által kezdeményezett felelősségre vonásról nem tudunk. Július 8-án a szőnyi táborban Rakovszky Samu alezredes, a II. hadtest egyik hadosztály-parancsnoka, Mednyánszky Sándor őrnagy, a hadtest „karsegége” és Bronz József hadnagy bizonyítványt adtak ki Zerffi számára, amelyben bizonyították, hogy az „a II. hadtestnél karsegédi adlatus működése ideje alatt minden tekintetben tiszti állásához illőleg viselte magát”, s hogy „szabad elhatározásából, minden erőszakolás nélkül mondott le századosi állásáról”.⁴⁷

Zerffi, a derék ex-százados és szerkesztő tehát jobbnak látta időben elhagyni Komáromot s követni a kormányt Szegedre. (A főszereg vezetése amúgy is a cs. kir. főszereg elleni újabb támadásra készült, azaz, kisebb baja is nagyobb volt annál, hogy egy ilyen ügygel foglalkozzon.)

Összevetve a három irat tartalmát Seherr Thoss emlékiratának vonatkozó passzusával, az utóbbiból kiderül, hogy a *Der Ungar* inkriminált cikkére írandó válasz egy, a pesti Casinóban tartott ebéden született. Seherr Thoss viszonylag pontosan emlékezett az ezt követően történetekre (még ha a különböző lapok címét el is tévesztette), ám arról jótékonyan hallgatott a memoárban, hogy a *Der Ungar* szerkesztőségében megkardlapozta, tehát nemcsak szóban, hanem fizikailag is inzultálta Zanettit. A két vallomásból nem derül ki, hogy Zerffi valóban az Újépületbe záratta-e Seherr Thost – ez akár igaz is lehet, de az sem elképzelhetetlen, hogy a gróf csak a nagyobb hatás kedvéért emlegette ottani fogságát az emlékiratában. Barokkosan eltúlozta viszont a Zerffi további tiszti szolgálata ellen tiltakozó honvédtisztek számát – még ha valóban tudjuk, hogy ebben az időszakban minden további nélkül össze lehetett szedni 42 békeszolgálaton vagy beosztás nélkül a fővárosban tartózkodó tisztet. Tévesen emlékezett a becsületbíróság elnökének nevére – ahogy az Zerffi és Seherr Thoss vallomásából kiderül, nem az 1849. júniusi havasi

⁴⁷ Másolat, Tóth, szegedi térparancsnoksági hadnagy 1849. július 15-én kelt hitelesítésével. MNL OL HM Ált. 1849:25596.

hadjáratban megsebesült Forró Elek ezredes, hanem Krain János alezredes volt az, aki ellátta e tisztet. (Utóbbinak meglehetősen vérmes természete volt, s e napokban magával Kossuthtal volt éppen afférja.)⁴⁸

Végül érdemes megjegyezni, hogy e konfliktusban Zerffi eleve kudarcra volt ítélve – nemcsak azért, mert visszaélt hivatali hatalmával, hanem azért is, mert kapcsolatrendszere és presztízse nem versengetett Seherr Thosséval. Egy olyan emberrel szemben fellépni, aki a Casinóban együtt ebédel a képviselőház elnökével és az országos főhadparancsnokkal, a honvédsereg legmagasabb rangú és rangban legidősebb tábornokával, aki emellett gróf és már 1848 előtt tényleges állományú tisztként szolgált – nos, ez elég reménytelen vállalkozás volt egy, a polgári életből jött, újságíróból lett, csatatéri érdemekkel nem dicsekedhető tiszt számára. Ráadásul akiről talán még sokan azt is tudták, hogy az ekkorra már bukott politikusnak számító Madarász László „kegyelméből” került a honvédseregbe.

Zerffi utóbb, 1854-ben, amikor levélben kereste meg Kossuthot, felidézte, hogy először még akkor találkozott vele, „midőn hazánknak a legdicsebb jövő csillaga az [1849. április 6-ai] isaszegi csata megnyerése után feltűnt”, másodszor pedig akkor, „midőn e csillag egy honáruló ármányai által sötét gyászba borított, akkor Komáromból siettem ön szín eleibe Szegedre, és egyike voltam a legelső hírmondók között, kik az akkori összeesküvés veszedelmeire figyelmeztették hazánk akkori hatalmas főnökét”.⁴⁹ Mint láthattuk, a Szegedre utazást valójában nem magasztos szándék, hanem a kényszer magyarázta.

Attól mindenesetre tartózkodott, hogy Schweidel József vezérőrnagy mellett próbálja meg folytatni megszakadt katonai pályafutását, Schweidel ugyanis július 17-én azt jelentette, hogy korábbi segédtisztjei közül „Zerffi Gusztáv tiszti állásáról lemondván, a katonai pályáról lelépett”, Ruzsicska Albert századost pedig kinevezték a 91. honvédszázalóaljhoz, s erre hivatkozva kérte két újabb segédtiszt kinevezését.⁵⁰

Maga Zerffi július 20-án, Szegeden ismét kiállította kilépési nyilatkozatát (immáron harmadszor), amelyben minden, katonai állásával kapcsolatos jogáról és igényéről lemondott, s kijelentette, hogy sohasem harcol Magyarország ellen. A sajátkezű, német nyelvű okmányt Josef Caprin és Anton Beltrame századosok látták el hitelesítő záradékkal.⁵¹ Az okmányt és a Rakovszkyék által július 8-án

⁴⁸ Erre lásd Kossuth Lajos összes munkái XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. (Magyarország Újabb kori Történetének Forrásai) Bp. 1955. 580.; „Barátja, Kossuth”. Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténeli Múzeumban őrzött irataiból. Szerk. Solymosi József. Bp. 2003. 34–35.

⁴⁹ Zerffi levele Kossuthnak. Bayswater, 1854. jan. 28. Közli: *Abafi Lajos: A magyar emigráció történetéhez. Hazánk, 1884.* II. 388–389.

⁵⁰ Schweidel József levele a Hadügyminisztériumnak. Szeged, 1849. júl. 17. No. 346/v.p. MNL OL HM Ált. 1849:24346.

⁵¹ MNL OL HM Ált. 1849:25596.

kiadott bizonyítványt ezen a napon felterjesztette Aulich Lajos hadügyminiszternek (egykori hadtest-parancsnokának) azzal, hogy miután a külügyminisztériumtól megbízást kapott „a Südungarische Grenzbote igen fontos szerkesztői tiszteére”, s ehhez az államtól nagy pénzösszeget is adtak számára, a Hadügyminisztérium ne akadályozza őt e tiszteének ellátásában.⁵²

Zerffi ugyanis még ugyanezen a napon Batthyány Kázmér külügyminiszter-től megbízást kapott arra, hogy *Südungarische Grenzboten* címmel politikai lapot indítson.⁵³ A lap feltehetőleg 1849. augusztus elejétől jelent meg Pancsován, azonban jelenleg egyetlen példánya sem ismert.⁵⁴ Zerffy a szabadságharc végén emigrált, s 1849 novemberétől már az osztrák titkosrendőrségnek küldött jelentéseket a magyar emigrációról.

Nem tudjuk, hogy Zanetti – ahogy Zerffi írja – valóban feljelentést tett-e a Hadügyminisztériumnál és Kossuthnál; Seherr Thoss emlékiratában nincs nyoma annak, hogy felelősségre vonták volna, s alighanem a cs. kir. főszereg támadása után, a főváros előkészítése során a hatóságoknak akadt fontosabb dolguk is, mint hogy ilyesmivel foglalkozzanak.

Maga Seherr Thoss július 2-án és 11-én részt vett a komáromi csatákban, majd a Görgei vezette feldunai hadsereg soraiban harcolta végig a nyári hadjáratot. Júliusban egyike volt Görgei hadiköveteinek az orosz táborban. Augusztus elején azonban megbetegedett, s Nagyváradon hátramaradt, itt érte a fegyverletétel híre. Ezt követően hazabocsátották a birtokára, majd 1849 végén kimene-kült és Párizsban, majd Genfben telepedett le. 1859-ben az olaszországi magyar légiónál szolgált, majd Klapka György vezérőrnagy egyik közvetlen munkatársa lett: 1864-ben Klapka megbízásából Ioan Cuza román fejedelemmel tárgyalt egy magyar–román egyezményről és egy esetleges magyarországi betörés előkészítéséről.⁵⁵ 1866-ban a poroszországi magyar légió őrnagyaként szolgált, a kiegyezés

⁵² MNL OL HM Ált. 1849:25596.

⁵³ Közli: Dokumentumok gróf Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéről. S. a. r. Füzes Miklós. A német szövegeket fordította Figura Krisztina. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 14.) Pécs 2006. 133–134.; Lásd *Frank T.*: Egy emigráns i. m. 39–40.

⁵⁴ A lapra lásd *Németh Ferenc*: A nagybecskereki sajtó története 1849–1918. H. n. [Újvidék] 2004. 11–13.

⁵⁵ *Borsi-Kálmán Béla*: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. (Nemzet és Emlékezet) Bp. 1984. 195–212.; *Borsi-Kálmán Béla*: Klapka, Cuza és Arthur Seherthoss: 1864. Szemelvények egy 19. századi magyar–román megegyezési kísérlet dokumentumaiból. Századok 119. (1985) 772–835.; *Béla Borsi-Kálmán*: Klapka, Cuza et Arthur Seherthoss en 1864. Documents selects sur une tentative d'accord hungaro-roumain au XIXe siècle. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 32. (1986) 1–2. sz. 133–180.; *Borsi-Kálmán Béla*: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Bp. 1993. 159–171.

után pedig visszatért Magyarországra, Máramaros megyében élt, s végül a horvátországi Ujegovácon hunyt el 1898. február 19-én.

A neofita radikális forradalmár és a porosz tisztből magyar honvédtisztté lett gróf konfliktusa az utóbbi győzelmével ért véget. Zerffi 1849 után szakított az „üggyel”, Seherr Thoss hű maradt hozzá – Zerffi tehát átállt a túloldalra, míg Seherr Thoss közvetlenül a kiegyezés előtt is fegyverrel szolgálta a magyar függetlenség ügyét. Zerffi az első adandó alkalommal megalkudott a körülményekkel, Seherr Thoss csak akkor, amikor már nem volt más választása.

Amikor Frank Tibor megírta Zerffi életrajzát, az itt ismertetett iratanyagot nem ismerte. Ez a kis történet nem változtatja meg alapvetően az általa Zerffiről alkotott képet, de hozzáad valamit magához a portréhoz, és egyben 1848–1849. mentalitástörténetéhez. Hogyan kerül konfliktusba a túlhajtott radikalizmus némi szereptévesztéssel kiegészülve a tiszti becsület hagyományos felfogásával; és hogyan vált a polgári átalakulás korában egy ilyen konfliktus rendezésének eszközévé egy olyan – már akkor anakronisztikus intézmény –, mint a párbaj.

THE JOURNALIST-CAPTAIN AND THE LIEUTENANT The Conflict of Gusztáv Zerffi and Count Arthur von Seherr Thoss in July 1849

By Róbert Hermann

SUMMARY

Tibor Frank wrote his first Hungarian monography about Gusztáv Zerffi (1820–1892), who turned from a conservative journalist into a radical publicist in 1848, then in emigration joined the Austrian secret police, and died as a Victorian scholar. In the book, Frank also dealt with Zerffi’s service in the revolutionary Hungarian army, and the conflict he had in July 1849 with lieutenant count Arthur von Seherr Thoss. The case sprang from an article, published in the paper *Der Ungar*, edited by Zerffi, that targeted those merchants who still used the small coat-of-arms with the crown on their signboards. The indignant Seherr Thoss responded in an anonymous writing, in which he urged for moderation in the issue. The duel in writing went on for some time, and finally Thoss insulted Giuseppe Zanetti, who worked as an assistant editor of the paper. Consequently Zerffi, at that time officer serving at the captaincy of Pest, ordered the lieutenant to be arrested. Soon restored to liberty, Thoss called Zerffi to a real duel. It is this complicated case that the present paper explores, on the basis of documents that were unknown to Tibor Frank when he wrote his book.

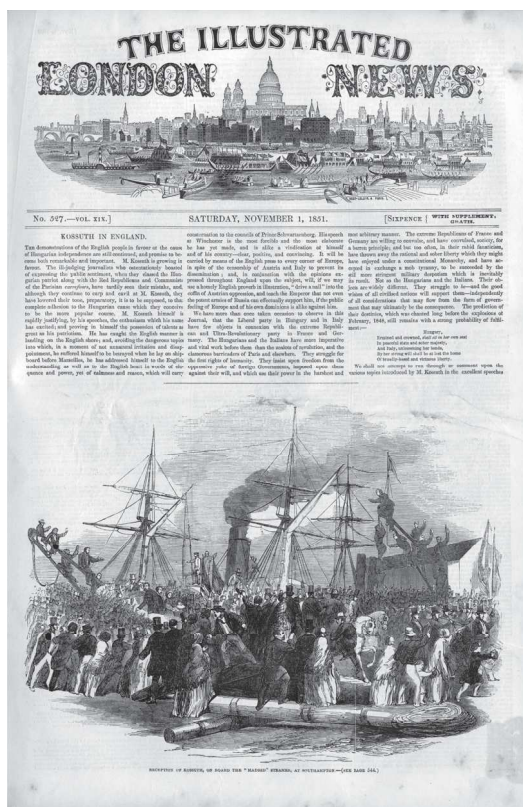
Elbe István

A SHAKESPEARE-HÁZ

Egy Kossuth-emlékjel az Országos Széchényi Könyvtárban

A vizuális élményeket is igénylő, érdeklődő utókor számára a *The Illustrated London News* 1851. november 1-jei száma örökítette meg Kossuth Angliába érkezésének első pillanatait. A címlapon a Madrid gőzöst nagy ovációval fogadó angol polgárok többezres tömege látható Southampton kikötőjében. A történelmi ambivalenciákat kedvelőket ugyanakkor elbűvölheti az a diszkrét báj, ahogy a brit királyi birodalom alattvalói lelkesülten üdvözlzik a Habsburg-ház trónfosztását kimondó Függetlenségi Nyilatkozat szülőatyját.

1. kép Kossuth megérkezése Southamptonba

Forrás: The Illustrated London News, 1851. november 1.
Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Törzsgyűjtemény

A kultusz kibontakozása

A hivatalos brit körök eleinte hűvös tartózkodással szemlélték a magyar eseményeket, és leginkább Ausztria közép-európai hegemoniáját féltették. Abban, hogy az angol közvélemény mégis ilyen erős szimpátiával fogadta Kossuthot, nagy szerepe volt a szabadságharc hónapjaiban beindított magyar propagandagépezetnek. Magyarország és Erdély területén még elkeseredett küzdelem folyt a császári csapatok ellen, amikor Pulszky Ferenc 1849 februárjában megérkezett Londonba.¹ Pulszky változtatott a magyar diplomácia taktikáján, és az angol kormány meggyőzése helyett inkább a közvélemény rokonszenvének megnyerésére törekedett. Tudós körökből származó összeköttetései és felesége, Walter Terézia arisztokrata kapcsolatai révén a magyar ügy iránti szimpátiát kiváltó írásokat tudott elhelyezni több angol sajtóorgánumnál is. Ezt követően az angolok már nemcsak a bécsi sajtóból átvett hírekből értesülhettek a szabadságharc eseményeiről, amelyben kizárólag rebellis magyarokról és a rend helyreállítására törekedő császári csapatokról írtak, hanem sikerült a fejleményeket a magyar szabadságért való küzdelem szemszögéből bemutatni.² Az angol közvélemény pozitív irányú formálásán sokat lendített, hogy a hazájában nagy népszerűségnek örvendő pacifista politikus, Richard Cobden, értesülve az orosz katonai beavatkozásról, teljes mellszélességgel a magyar ügy mellé állt.

Az angol törvényhozás továbbra is kerülte a határozott állásfoglalást, mert kereskedelmi érdekeik egy erős Ausztria fennmaradását kívánták. 1849. július 21-ei parlamenti felszólalásában Lord Palmerston külügyminiszter figyelmen kívül hagyva a trónfosztást és Kossuth kormányzóvá választását, a kiegyezést tartotta Anglia számára egyedül elfogadható lépésnek. Ez a szabadelvű képviselőket, Lord Dudley Stuarttal az élen, a magyar ügy melletti határozott kiállásra ösztönözte. A hazájukat elhagyni kényszerülő magyarok támogatása céljából segélybizottságot alakítottak, és egymást érték a magyar szabadságharccal szimpatizáló népgyűlések, ahol Cobden és Dudley Stuart mellett több parlamenti képviselő is felszólalt. Az angol középosztály és a munkások körében a magyarok ügye iránti szimpátia tovább fokozódott, különösen azután, hogy az osztrák megtorló intézkedések és az aradi tizenhárom kivégzésének híre átjutott a *La Manche* csatornán.³

A Habsburg önkény Palmerstont is cselekvésre készítette, továbbra is óvatos, ám határozott diplomáciával nyomást gyakorolt a török vezetésre Kossuth és kíséretének kiadatása ellen, egyúttal szorgalmazta internálásuk mihamarabbi

¹ *H. Havaszi Éva*: Kossuth angliai éveiről. Bp. 2002. 49.

² *Jánosy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában I–III. Bp. 1940–1948. I. 40–41.

³ Uo. 50–51.

megszüntetését. Az angol kormányt Stratford Canning nagykövet képviselte Törökországban, az ő hivatalos fellépése, intézkedései sokat könnyítettek a magyar menekültek helyzetén. Kossuthtal való személyes kapcsolatának egyik tárgyi bizonyítéka egy háromkötetes angol munka. Az első kötet előzéklapjára a volt kormányzó fontosnak tartotta följegyezni: „Sir Stratford Canning angol követtől Constantinápolban kaptam Január 11 k. 1850 Számkivetésemben Kutahjában.” Talán ez volt emigrációban gyűjtött könyvtárának első tétele.⁴

Végül az óvatos lépések taktikáját követő angol diplomáciát lekörözte az Egyesült Államok szenátusa, amely határozatot hozott arról, hogy Kossuthot és kíséretét meghívja Amerikába, felkínálva a száműzöttek számára a végleges letelepedés lehetőségét. Az amerikai kormány kieszközölte a szultánnál a magyarok szabadon bocsátását, és egy hadihajót, a Mississippi gőzöst rendelte átszállításukra az Újvilágba.⁵ Kossuth nagyra értékelte az amerikai gesztust, de a Pulszkytól kapott kedvező hírek arra ösztönözték, hogy az angol közvéleménynek a magyar ügy és személye iránt mutatott érdeklődését kiaknázza. Pulszky levelét, amelyben az a várható lelkes angliai fogadtatását részletezte, Gibraltárban vette kézhez és nem habozott a döntéssel. Megszakította útját és az amerikai hadihajóról átszállt az Angliába tartó Madrid gőzökre. A hajó 1851. október 23-án érkezett meg Southampton kikötőjébe, és kezdetét vette Kossuth három hétig tartó angliai diadalmenete.⁶

Magyar politikus soha ekkora népszerűségnek nem örvendett angolszász területen, mint Kossuth. A konzervatív arisztokrata körök kivételével az angol társadalom széles rétege kíváncsi volt rá, és ki akarta fejezni elismerését. A lelkesültség részben a demokratikus angol hagyományok tiszteletével és az angol nép közismert szabadságszeretetével magyarázható, de sokat nyomott a latban Pulszky kitartó és céltudatos közvélemény-formáló tevékenysége is, amellyel megalapozta Kossuth politikai fellépésének sikerét. Ezt a sikert Kossuth már első megnyilatkozásaival fokozni tudta. „Tiszta és érthető volt a hangja, egyben mély és telt is, mint olyasvalakié, aki régen hozzá szokott ahhoz, hogy nagy nyilvánosság előtt beszéljen. Lendületesen beszélt, a kiejtése pedig csodálatosan jó volt, de természetesen néha hosszú megfogalmazásba bonyolódott, vagy éppen nem találta a megfelelő szavakat, amelyekkel pontosan kifejezhette volna a gondolatát; ezzel együtt rendkívüli angol nyelvtudással rendelkezik, amint azt a beszédei is bizonyítják” – írta lelkesülten a *The Illustrated London News* tudósítója.⁷ A southamptoni polgár-

⁴ *Eliot Warburton: Memoirs of Prince Rupert, and the cavaliers I–III.* London 1849. (OSZK Törzsgyűjtemény Kossuth Lajos könyvtára 656.)

⁵ *H. Haraszti É.*: Kossuth angliai éveiről i. m. 56.

⁶ *Jánossy D.*: A Kossuth-emigráció i. m. I. 94.

⁷ *The Illustrated London News*, 1851. november 1. 544. (Az idézett részt Zimányi Katalin fordította, akinek jelen tanulmányban szereplő több fordítását ezúton is köszönöm.)

mester házának erkélyéről mondott első beszédében kiszabadulását köszönte meg Angliának és a szabadságszerető angol népnek. A városházán tartott esti fogadáson köszöntőjében élte Viktória királynőt és dicsérte az alkotmányos monarchiát. Az események tanújaként, a Kossuth fellépését kritikával szemlélő Rónay Jácint is elismerőleg jegyezte fel naplójában: „Kossuth L. hosszú beszéddel válaszolt, kissé tán idegen hangoztatással, de bámulandó folyékonyssággal, és bebizonyította, ha erre még szükség volna, hogy a szónokok fejedelme.”⁸ „Kossuthért mindenki lelkesedett. Megnyerő modorával és kiváló szónoklataival valósággal megigézett mindenkit, akivel érintkezésbe lépett. Szinte csodálatraméltó az a haladás, amelyet az angol nyelvben elérnie sikerült. Viddinben még Canninghez intézett kérelmeit francia nyelven fogalmazta és csak Kutahiában kezdett el rendszeresen angolul levelezni. Angol nyelvű szónoklatai azonban pompás stílusán is messze túltettek és a londoni sajtóban – a Timest sem véve ki – meleg visszhangra találtak.”⁹

Egy toposz születése

Kossuth ékesszólását és nyelvi stílusát a nagy szónok, Cobden is elismerte. Egyik barátjának írt levelében kifejezte csodálatát, hogy Kossuth az Angliába érkezését követő napokban milyen mesteri fokon tudott szólni a nagyközönséghez egy általa előzőleg nem használt nyelven.¹⁰

Kétségtelen tény, hogy Kossuth tehetsége és képességei révén a számára előkészített politikai terepet kihasználva építette fel saját imázsát. A magyar ügy pozitív megítélésére nyitott angolokat már az is örömmel töltötte el, hogy a nyelvükön szólalt meg és nem kellett tolmácsra hagyatkoznia. Erre Kossuth lépett még egy szintet, és szónoki tehetségével, retorikai fordulataival, valamint változatos szóhasználatával egyenesen elkápráztatta hallgatóságát, így önkéntelenül adódott a kérdés: hol, hogyan sajátíthatta el ilyen mesteri fokon az angol nyelvet? Az angol sajtó nem késlekedett a válasszal. A november első hétvégéjén megjelenő lapok részletesen beszámoltak Kossuth előző heti diadalútjáról és életrajzát is közölték. Ezekben már megjelent a később politikai toposzá lényegülő magyarázat Kossuth

⁸ *Rónay Jácint*: Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. Nyomatott kéziratul tíz példányban I–VIII. H. é. n. [Pozsony 1885–1888] II. 54. (A tudós bencés szerzetes már fiatal kora óta naplót vezetett, így londoni tartózkodása alatt írott jegyzetei fontos kordokumentumai az angliai magyar emigrációnak. Kossuthnak a magyar szabadságharc idején kifejtett tevékenységét a kezdetektől kritikusan szemlélte, így angliai diadalútjának a személyi kultusz irányába mutató megnyilvánulásait is rosszalta. Ennek ellenére Kossuth és családja londoni letelepedését követően elvállalta fiainak oktatását. Bővebben lásd *Csorba László*: Tudós és hazafi. A 200 éve született Rónay Jácint emlékezete. Honismeret 42. (2014) 4. sz. 6–9.

⁹ *Jánosy D.*: A Kossuth-emigráció i. m. I. 99–100.

¹⁰ Uo. 102.

angol nyelvtudásáról. „Azt mondják, alapvetően Shakespeare műveinek olvasásával tanult meg angolul, akinek szenvedélyes rajongója.”¹¹ A viszonylag egyszerű, száraz tényt közlő mondatnak van egy fontos eleme, az, hogy „alapvetően”. Először még nem esett szó arról, hogy kizárólag Shakespeare-től tanult volna angolul. A *Banffshire Journal* november 4-én már címdoldalon közölte a fontos információt olvasóival, a rövid hír címe: *Kossuth angol nyelvismerete*. A cikk írója is megerősítette azt az általános véleményt, hogy Kossuth első megnyilvánulása mindenki elvárásait felülmúlta. Majd bizalmasan közölte a kíváncsi olvasóval nyelvtanulásának történetét: „Senki sem számított arra, hogy angolul szólítja meg a közönséget. Egyszer egy privát beszélgetésben mesélte el nekem nyelvtanulása meglehetősen érdekes történetét. Mint kiderült, egykor, 1837 és 1840 között börtönbe került, mert tudósított és kiadványokat jelentetett meg a magyarországi megyegyűlésekről. A börtönben a kormány egy éven át nem engedélyezte számára, hogy könyvet, írószert és papírt kaphasson, majd később enyhült a szigor, és felajánlották neki, hogy egy könyvet választhat, feltéve, hogy az nem politikai könyv. Kossuth kérelmezte, hogy egy helyett három, nem politikai témájú könyvet választhasson, s miután kérelmét elfogadták, egy angol nyelvtankönyvet, egy angol–latin szótárt, és Shakespeare műveit választotta. Azt mondja, két hétbe telt, amíg átküzdötte magát *A vihar* első oldalán; de rengeteg szabad ideje volt, és nem volt híján a kitartásnak sem, így addig folytatta, amíg csak a könyv végére nem ért. Ettől kezdve új hatalom birtokában volt, ami egyszer még fontos szerepet játszhat nemzete sorsának alakulásában. Ha tudomásuk lett volna erről az új képességéről, az osztrákok kétszer akkora energiát fordítottak volna arra, hogy Kütahyában tartsák Kossuthot, és megakadályozzák abban, hogy angol nyelvtanulást, Nagy-Britanniába vagy Amerikába utazzon.”¹² Az aláírást nélkülöző hír közölje alkalmasint akár Pulszky is lehetett, az viszont egyértelműen kiderült, hogy az információ közvetlenül Kossuthtól származott. A nyelvismeret toposza tehát már angliai útjának első hetében megfogalmazódott a nyilvánosság számára. Még egy embernek lehetett szerepe Kossuth angol nyelvtudásának népszerűsítésében. George Dawson birminghami aktivista, nonkonformista prédikátor, országszerte ismert előadóművész, Shakespeare műveinek tolmácsolója ott volt a southamptoni fogadóbizottságban. Ő szervezte meg Kossuth birminghami látogatását, ahol a volt kormányzót 60–70 ezer ember fogadta. A Birminghamhez tartozó Edgbastonban egy „káprázatos kötésű és díszítésű”¹³ könyvvel ajándékozták meg Kossuth feleségét, Meszlényi Teréziát: *Sentiments and Similes of W. Shakespeare, selected from*

¹¹ The Norfolk News, 1851. november 1. 2. (Ford. Zimányi Katalin); Bell's New Weekly Messenger, 1851. november 2. 3.

¹² The Banffshire Journal and General Advertiser, 1851. november 4. 1. (Ford. Zimányi Katalin)

¹³ Ewan Fernie: Shakespeare for Freedom. Why the plays matter. Cambridge 2017. 28–29. (Ezúton köszönöm lányaimnak, Elbe Hajnalkának és Orsolyának a Kossuthra vonatkozó fejezet fordítását.)

His Plays and Poems (London 1851).¹⁴ Egyébként Dawson tiszteletes volt az egyik szorgalmazója a Shakespeare Emlékkönyvtár alapításának is, ahol összegyűjtötték a nagy angol költő és drámaíró műveinek különböző kiadásait és a róla szóló irodalmat. Az emlékkönyvtár megnyitására végül a birminghami városi könyvtárban került sor 1868-ban.¹⁵

Korabeli híradásokban is fel-felbukkant, de igazából az elmúlt évtizedekben végzett kutatások bizonyították, hogy Kossuth fogva tartása előtt is tudott valamilyen szinten angolul, és börtönévei alatt nemcsak Shakespeare-t olvasta eredetiben, hanem más angol szerzők műveit is, amelyek szintén hatással lehettek retorikai stílusára.¹⁶ Frank Tibor egyik tanulmányában részletesen elemezte, hogyan élt Kossuth a politikai marketing eszközével, amikor a valós tényeket leegyszerűsítve, kiemelte nyelvtanulásának történetéből azokat az elemeket, amelyek fokozhatták a személye iránti rokonszenvet.¹⁷ Kétségtelen tény, hogy Kossuth későbbi amerikai körútján tartott beszédeiben már sokkal erőteljesebben hangsúlyozta angol nyelvtudásának történetét. Ha az angol sajtó november 1–4. között megjelent ez irányú híradásait összehasonlítjuk, látható, hogy nagyon rövid időn belül alakult ki a toposz. Az első híradás teljes mértékben tükrözte a valóságot, de még nem egy kiforrott, hanem egy kissé bizonytalan állítást tartalmazott. Azonban hamarosan megfogalmazódott a kíváncsi angol közönség számára a politikai marketing szempontjából immár hatásos válasz, amelyből végül toposz született. Ez leegyszerűsítve így hangzott: Kossuth börtönévei alatt, Shakespeare-t eredetiben olvasva tanult meg angolul. Ha ezt a mondatot a valóság ismeretében kiegészítenénk, már kevésbé lenne hatásos: Kossuth börtönévei alatt, Shakespeare és más angol szerzők műveit eredeti nyelven olvasva *tökéletesítette* angol nyelvtudását.

Kossuth ezt a toposzt az angolszász nyelvterületeken tartott későbbi beszédeiben többször is felelevenítette. A korabeli angolszász sajtó és a róla szóló életrajzi írások is ezt emelték ki előszeretettel, így nem meglepő, hogy a művelt angol közönség tudatában is ez a kapcsolat rögzült. Olyannyira, hogy évtizedekkel később, a nekrológiát közlő angol lapokban is visszaköszönt Kossuth angol nyelvtudásának toposza.¹⁸

¹⁴ A kötetben található dedikáció: Presented to the wife of His Excellency Louis Kossuth Governor of Hungary with the profound respect and admiration for her husband's noble and heroic patriotism, by Emma Tyndall, Edgbaston, Birmingham, nov 17, 1851. (OSZK Törzsgyűjtemény Kossuth 777.)

¹⁵ <https://bit.ly/3IWrbgS>, letöltés 2019. febr. 15.

¹⁶ *Frank Tibor*: Kossuth és Shakespeare. Nyelv és politika. Századok 136. (2002) 4. sz. 869.

¹⁷ *Uő*: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Kossuth Lajos, a „magyarok Mózese”. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2006. 177–212.

¹⁸ Boston Guardian, 1894. március 31. 6.

A toposz tárgyasulása

A Kossuthot háromhetes diadalútja során végig kitüntetett figyelemmel kísérő angol média és közönség számára nagy elégtételt szerzett az, hogy a magyar szabadság és alkotmányosság letéteményesének Shakespeare volt a tanítómestere. Az angolok nemzeti öntudatában a dicsfény elsősorban Shakespeare géniusát ragyogta be, „akinek drámái kinyilatkoztatják és modellezik a küzdelmet a szabadságért”.¹⁹ Ennek a shakespeare-i hagyománynak a kivetülését vélték felfedezni Kossuth megnyilatkozásaiban. Nem volt meglepő tehát az a kezdeményezés, amelyet Douglas Jerrold drámaíró fogalmazott meg 1851. november 17-én. A felhívást először a *London Daily News* közölte november 18-án:

Shakespeare és Kossuth

A The Daily News főszeresztőjének

Tisztelt Uram!

Tudomásunkra jutott Kossuthról egy rövid történet, miszerint egy osztrák börtönben Shakespeare tanár úr tanította meg őt angolul. Az angol férfi ereiben lángra lobban a vér, ha arra gondol, hogy Kossuth a halhatatlan Szász íjtegezéből vértette fel magát nyílként repülő, reptében gyújtó szavakkal, amelyek fegyverek, ahogyan azt Ausztria megtapasztalja majd.

Vajon nem lenne-e méltó tisztelgés a férfi előtt, aki felkavarta nemzetünk szívét, ha Shakespeare műveinek egy példányával ajándékoznánk meg? E célból penny-jegyzésre teszek javaslatot. Maga a mű nem kerül sokba, így a jegyzés révén összegyűlt nagy összeget a kötetek bekötetésére, illetve egy tárolódoboz beszerzésére fordíthatnánk.

Ily módon több százezer angol hazafi részesülhetne abban az örömben, hogy köszönetét fejezhesse ki Kossuthnak a körünkben elmondott dicsőséges szavakért; szavakért, amelyek impulzust jelentenek a nemzet számára.

Maradok alázatos szolgálja,

Douglas Jerrold

West Lodge, Putney-common, 1851. november 17.²⁰

¹⁹ Fernie, E.: Shakespeare for Freedom i. m. 24.

²⁰ The Daily News, 1851. november 18. 5. (Ford. Zimányi Katalin)

A következő napokban a felhívást több hírlap is lehozta. A liberális lapok szerkesztőségeiben gyűjtődobozokat állítottak fel, amelyekben szigorúan csak pennynként lehetett adakozni. A nemes célhoz hozzájáruló polgárok aláírásukkal hitelesítették az adományozás tényét. Kossuth jóformán még el sem utazott Angliából, és már hullottak a gyűjtőládákba a hálaajándéokra szánt aprópénzek.

„Az angol emberek adományozta pennyk zuhataga nem lesz jelentéktelen esemény: ennyi rézérmécskének hatása lesz még a vas Oroszország vasával és az ólmos Ausztria ólmával szemben is” – írta lelkesülten a *The Daily News* november 20-ai számában Douglas Jerrold.²¹ A lap következő napi rövid híradása arról szólt, hogy „egyszáznégyszáz raktáros a citybeli Old Change 39-ből átadta pennyjeit a fenti célú gyűjtéshez a *The Daily News* hivatalának”.²²

Kossuth és kísérete 1851. november 20-án, a Humboldt gőzös fedélzetén elhagyta Angliát, hogy megkezdje több mint fél évig tartó amerikai körútját. 1852. július végén tért vissza Londonba.²³

Az intenzív amerikai közszereplések után viszonylag csendes, visszahúzódó életforma következett Angliában. Családja anyagi helyzetének fenntartása érdekében egyletek, klubok meghívására évente két felolvasókörtartást tartott különböző városokban. Egzisztenciájának megteremtése mellett ennek az is célja volt, hogy fenntartsa az angol közvélemény egyre halványuló érdeklődését a magyar ügy iránt.²⁴ A volt kormányzó tisztelői és a magyar ügy pártolói 1853. május 6-án a londoni Tavern Hallban nagy fogadást rendeztek Kossuth tiszteletére. A rendezvényen Dodley Stuart elnökölt, és felszólalt Cobden is, majd ünnepélyes keretek között Douglas Jerrold átadta Kossuthnak az angol munkások hálaajándékát, amelyet az összegyűjtött pennykből vásároltak, illetve készítettek el. A *The Daily News* másnapi számában részletes tudósítást olvashattak az érdeklődők az eseményről, a felszólalásokról és természetesen a hálaajándékról. Az emelvényen jól látható módon helyezték el a Kossuthnak szánt ajándékot, Shakespeare Stratford-upon-Avon-i szülőházának hű modelljét, amelybe a *Knight's Shakespeare* egy csodálatosan bekötött példányát tették. „A díszítés az illusztris száműzött címerét mintázta, és karmazsinvörös selyemmel, valamint arannyal gazdagon volt díszítve. Elöl pedig ezüst lemezen a következő felirat volt olvasható: Vétetett 9215 pennyért, amelyet angol hazafiak és asszonyok jegyeztek, Kossuth Lajos előtt

²¹ H. Haraszti Éva: A Kossuth-láz Angliában. Bp. 2003. 35–36.

²² Uo. 38.

²³ Reznák Erzsébet: Kossuth Lajos kilencvenkét éve. Cegléd 2002. 46–54.

²⁴ H. Haraszti É.: Kossuth angliai éveiről i. m. 70.

tisztelegve, aki Shakespeare lapjairól sajátította el mester fokon az angol nyelvet, hogy e tudást a legnemesebb cél érdekében kamatoztassa.”²⁵

Kossuth mélyen meghatódott a gesztustól, amely nem érte váratlanul, hiszen a szándék megfogalmazásának pillanatától kezdve a gyűjtés a sajtó nyilvánosságának bevonásával folyt, és akarva-akaratlanul ez is a politikai marketing részévé vált. Kossuth ünnepségen elmondott köszönőbeszédének autográf kéziratát Deák Ágnes találta meg a British Library-ben. A kézirat egy része hiányzik, de a korabeli újságokban megjelent tudósításokkal kiegészítve viszonylag jól rekonstruálható.²⁶ Kossuth felszólalásában, már az ajándékozás pillanatában, meghatározta a dísz tárgy szimbolikáját: „Úgy hiszem, uraim, megengedik nekem, hogy ezt a nemes ajándékot az itt elhangzott nemes szavakkal együtt még tiszteletreméltóbb célok érdekében használjam. Mélyebb jelentést is hordoz az Önök ajándéka. Nemzetemé az, nem pusztán személyes tulajdonom. Ekként fogom tisztelni és nagy becsben tartani. [...] Én magam kertész vagyok, az általam összegyűjtött gyümölcsök nemzeteméi, s amit ma külön örömmel fogadok, az, hogy Magyarország népe bátorítást merít majd az angol közvélemény rokonszenvének ezen újabb jeléből.”²⁷ Ezekkel a szavakkal Kossuth az ajándékot trófeaként piedesztálra emelte és a nemzeti emlékezet részévé tette. Az is nyomon követhető, hogy az elhangzott fogadalmat betartotta, és Shakespeare kötetei a szülőházát mintázó díszdobozban, dolgozószobája ékévé váltak. Valahányszor honfitársaink turini magányában meglátogatták a volt kormányzót, képpel vagy anélkül hozták a hírt a dísz tárgyról, és pontosan vagy pontatlanul felidéztek a hozzá kapcsolódó toposzt is. Ahogy Washington díszkardja az amerikai, úgy a Shakespeare-ház az angliai diadalút jelképévé vált.

A „szentély” ékessége – emlékjel a dolgozószobában

Kossuth nagy becsben tartotta az ajándékot, és amikor csak lehetőség adódott, felhívta rá a látogatói figyelmét. Több korabeli felvételen, amelyek a dolgozószobájában készültek, látható a háttérben a dísz tárgy. Azonban dolgozószobája díszének látványát évekig kénytelen volt nélkülözni, ugyanis 1861 májusában elhagyta Angliát és Olaszországban telepedett le. Az emigrációban gyűjtött könyveit a költözés miatt ládába pakolta. Itáliai tartózkodásának kezdetén több helyen lakott, így Torinón belül is többször költözött. Ez idő alatt

²⁵ The Daily News, 1853. május 7. 5. (Ford. Zimányi Katalin); The Pictorial edition of the works of Shakespeare I–VIII. Ed. C[harles] Knight. H. é. n. [1839]–1843. (OSZK Törzsgyűjtemény, Kossuth 2723.)

²⁶ *Deák Ágnes*: Két ismeretlen Kossuth-dokumentum. 1853–1854, Anglia. Holmi 6. (1994) 832–848.

²⁷ Uo. 838. és 843.

beládázott könyveit és egyéb nélkülözhető berendezési tárgyait egy külön bérelt raktárban tárolta. Mivel könyvolvasó, könyvszerető ember volt, ezt az állapotot nehezen viselte. 1864-ben jegyzéket készített könyveiről, abból a gyakorlati megfontolásból, hogy a ládába zárt kiadványok között célirányosan tudjon keresni. A két kis füzetbe írt nyilvántartás megjegyzés rovatában több tétel-nél szerepelt a „kivétetett, háznál van” jelölés. Ezzel utalt arra, hogy az adott könyvet használati célból kiemelte a ládából.²⁸ A jegyzékbe vett kötetek mellé más észrevételeket is tett, például a 2. számú ládában elhelyezett, fentebb már említett *Sentiments and Similes* című Shakespeare-összeállítás leírása után megjegyezte: „pompás tipográfiai mű”. A Knight-féle 8 kötetes Shakespeare-t a 4-es számú ládába helyezte, a megjegyzésben ez olvasható: „Knight kiadás pompásan kötve; miket a Londoni Munkások filléres aláírással (10.000-en) vettek meg; s adtak nekem Shakespeare lakóházának fából készített mintájával, mely becses emlék külön ládában szintúgy a raktárban van.” A köteteket tehát a könyvtartó házikóból kiemelve külön tárolta. Valószínűsíthető, hogy ennek praktikus oka volt, így könnyebben hozzáférhetett a könyvekhez.

Kossuth 1874 márciusában hűségese kísérelőjével, Ihász Dániel ezredessel kiköltözött a Torinó melletti Collegno al Baraccone-ba.²⁹ Lakásának egyik első leírását Darmay Viktortól olvashattuk, aki a Kossuthról hazatérő Szemere Miklóstól hallott információk, illetve Ihász följegyzései alapján *Hogy él Kossuth?* címmel közölt egy írást a *Vasárnapi Ujság* hasábjain. Ebben az angol hálaajándék viszonylag pontos leírását találjuk, mindösszesen az adományozók számának meghatározása tér el a valóságtól. „Shakespeare házában mintájára készült könyvtartó, melyet 12.000 londoni munkás, egy-egy penny aláírással csináltatott, s melyben Shakespeare összes munkái a legdrágább kiadásban vannak elhelyezve.”³⁰ Az adományozók kissé felnagyított száma később többször visszaköszön a leírásokban. Darmay egy érdekes párbeszédet is idéz Szemere Miklós elbeszéléséből. Szemere egy reggel le akarta rajzolni Kossuth házát, hogy a képet emlékként hazavihesse. Kossuth kérte, hogy ne tegye, mert az otthoniak már így is gazdag embernek hiszik, és ezért gyakran segélyekért folyamodnak hozzá, és az külön biztatás lesz, ha még a házát is meglátják, „mely elég csinos”.³¹

A ház külső és belső megjelenítése nem maradhatott hosszú ideig titokban. 1877 januárjában népes számú ceglédi küldöttség látogatta meg Kossuthot. Előző évben városuk országgyűlési képviselőjének hívták meg, és annak

²⁸ OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1064.

²⁹ *Reznák E.*: Kossuth Lajos kilencvenkét éve i. m. 76.

³⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1874. november 22. 749.

³¹ Uo. 749.

ellenére, hogy Kossuth ezt nem vállalta, szerették volna tiszteletüket tenni nála.³² A száz fős küldöttség látogatásáról a *Vasárnapi Ujság* több oldalas képes riportot közölt, ebben már látható Kossuth dolgozósobájának egy szegmense is.³³ A dolgozósoba itt már szentélyként jelenik meg, és a benne lévő tárgyakat – Kossuth emigrációs politikai fellépésének tárgyi emlékeit – ereklyéknek kijáró tisztelet övezi. A küldöttség hazatérve a látogatásról könyvet jelentetett meg, amelyben Kossuth házáról és berendezéséről is beszámoltak. A leírás több ponton is megegyezik Darmay Viktoréval. A Shakespeare-ház adományozási körülményeit azonban félreérthették, mert a londoni munkásokat egy kis angol sziget halászaival cserélték fel. „Ugyancsak itt vannak elhelyezve jobbadán amaz emlékek, melyeket különböző országokban tisztelőitől kapott, a Shakespeare házának mintájára készült könyvtartó fából, 12.000 egy kis szigetbeli, többnyire halászokból álló lakosok ajándékozták neki, bele lévén téve Shakespeare-nek egy díszkiadása, azon alkalomból, hogy Kossuth saját mondanása szerint Shakespeare-től tanulta fogságában az angol nyelvet.”³⁴ A ceglédieknek, nagy létszámuk miatt, aligha volt lehetőségük a dolgozósobát belülről is megsejtelni, így joggal írhatta Király Pál másfél évvel később a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjének, hogy ő látta először belülről a szentélyt, és csalódott. „[...] minden figyelmemet a dolgozó szoba megvizsgálására fordítám, s megvallom, nagyon lehangolt a valóság, a mint összevetém azon képpel, melyet nem régiben épen az Ön becses lapja közölt. Nem volt az rosز kép, de annyira elfinomított mindent, mint valami bűvös tükör. Mert biz ez a dolgozó szoba nagyon egyszerű, sőt Kossuthhoz mérten szerfölött egyszerű annyira, hogy ha az a szerencséje nincs, hogy ő dolgozik benne, nem igen költené föl csak egy közepes állású író irigységét sem. S vajon milyen is hát ez a szoba? Alakja csaknem épen derékszögű négyszög s belső világossága legfőlebb ha úgy 20 [négyzet]méternyi lehet. Egy-szárnyu ajtaja a lépcsőházból nyílik s azzal átellenben két tágas ablakkal néz a parkra s azon át a Pó mellékére, meg a Monté Viso felé. A bal ablak mellett van a terjedelmes író-asztal, a gyakori használatnak minden nyomával; a két ablak között a nagy rendben levő és híres növénygyűjtemény, az előtt pedig egy kis kerek asztal foglal helyet; a jobb ablak melletti sarokban Kossuth kormányzókori (terra cotta) mellszobra áll; ettől jobbra egy egyszerű kanapé, asztal és néhány szék foglalja el a fal mellékét; a következő fal legnagyobb részét pedig a két üveges szekrényt betöltő könyvtár fedi el; s ha

³² Lásd *Kocsis Gyula*: A Ceglédi Százas Küldöttség és a Kossuth-kultusz. In: Történelem és emlékezet. Szerk. Kríza Ildikó. Bp. 1998. 61–70.

³³ *Vasárnapi Ujság*, 1877. február 18. 100.

³⁴ A ceglédi százas küldöttség Kossuth Lajosnál Baracconeban, Olaszországban. 1877. január 24. Részletes leírása a küldöttség utazásának, fogadtatásának és visszatérésének. Bp. 1877. 82.

még a falakon levő pár képet, meg Shakespeare egykori házának azt a diszes fa-mintázatot is megemlítem, mely egyik könyvszekrény tetején áll s melyet, mint álcázott kis könyvtartót, Shakespeare műveivel megrakva az ötvenes években az angol munkások ajándékoztak Kossuthnak, *mint nagy angol szónoknak* [kiemelés az eredetiben]: elsoroltam minden lényegesebb tárgyat, a mit e szűk szoba magában foglal.”³⁵

A leírásban kihangsúlyozott egyszerűség, és a pompa nélkülözése visszavezethető arra az intésre, amit Darmay Viktor már korábban idézett Kossuthtól. A dolgozószoza szentély jellegén azonban ez mit sem változtatott, hiszen a nagy magyar hazafi töltötte benne napjai legnagyobb részét.

Ihász Dániel 1881-ben bekövetkezett halála és az anyagi gondok Kossuthot arra kényszerítették, hogy eladja collegnoi házát és visszaköltözzön Torinóba. 1882-től haláláig a Via del Mille 22. sz. alatt lakott.³⁶ 1883-ban a *Vasárnapi Ujság* olvasóközönségének végre megadatott a lehetőség, hogy megcsodálhassa a sokat emlegetett kis könyvtartó makettét. Kimnach László festő egy magyar művészcsapat tagjaként érkezett Velencéből Torinóba. A hatnapos turini tartózkodása során Kossuth megengedte, hogy portrét készítsen róla a *Vasárnapi Ujság* számára, és a volt kormányzó lakásának több helyiségét is lerajzolhatta. A képes beszámoló a hetilap szeptember 30-ai számában jelent meg. A festő érdeklődését felkeltette a Shakespeare szülőháza ábrázoló makett, ezért azt egy külön kis rajzon is megörökítette.³⁷ Egy másik képe Kossuth dolgozószobáját ábrázolta: „A bemenettől jobbra látható üveg-szekrény Kossuth kedvencz íróit tartalmazza. E mellett egy asztalkán az angol munkások ajándéka látható. A Shakespeare szülőháza mintájára készített kis faépület a nagy brit költő munkáinak teljes kiadását foglalja magában. E kedves emléket Kossuth nagy becsben tartja, mint az angol munkások szeretetének jelét. Kossuthot angolországi tartózkodása alatt általán [általában] megcsodálták a munkások is szónoklataiért, mert – a mint mondák – megértik, angolul beszél ugyan, de mégsem úgy, mint ők. Kossuth erre azt felelé: hogy ő nyelvüket remekíróik, főképp Shakespeare után tanulta, holott ők a többé-kevésbé elfajult közönségesebb szólásmóddal élnek, a mely szintén emelkedni fog újra, mihelyt költőiket ismét tüzetesebben tanulmányozni fogják. Fejenkénti pennyből befolyt összegzen készítették ama kis házikót, mely Kossuthnak ma is egyik legkedvesebb emléktárgya.”³⁸

A *Vasárnapi Ujság*ban közölt ábrázolásnál jóval nagyobb képen jelent meg a Shakespeare-ház 1885-ben, Kossuth *Irataim az emigrációból* című

³⁵ Vasárnapi Ujság, 1878. szeptember 15. 589.

³⁶ Reznák E.: Kossuth Lajos kilencvenkét éve i. m. 79–80.

³⁷ Vasárnapi Ujság, 1883. szeptember 30. 626.

³⁸ Uo. 626–628.

munkájának népszerű kiadásában, amely Kossuth Athenaeumnál kiadott három kötetes művének Helfy Ignác által tömörített változata volt.³⁹ A kiadó a füzetes formában forgalmazott mű minden részének címlapja mellé egy-egy táblaképet helyezett, melyek Kossuthot, családját és környezetét ábrázolták. Angliai diadalútjáról több képet is közöltek, ezek egyike volt a Shakespeare-ház 142x90 mm-es ábrázolása is. A kép alatt ez olvasható: „Shakespeare lakházának mintája melyet (s benne a nagy költő munkáinak nyolcz kötetes díszkiadását) 9215 angol munkás fejenként egy-egy penny aláírással szerzett meg, s az adományozók érzelmeit tolmácsolva Douglas hírneves író adott át Kossuthnak Londonban egy ünnepélyes gyűlésen, melyen Lord Studley [!] Stuart elnökölt s Cobden szónokolt.”⁴⁰

Kossuth kilencvenedik születésnapján a *Vasárnapi Ujság* több oldalt szentelt a „turini remete” bemutatásának. Ismét közölték Kimnach László rajzát a dolgozósobáról, és újfent külön hangsúlyt kapott a Shakespeare-ház is: „A nem nagy, de igen választékos üveges könyvtárt Kossuth legkedveltebb íróinak művei töltik meg. E könyvtárnak igen értékes társa az a kisebb könyvtartó, mely Shakespeare szülő házának hű utánpótlása s melynek kinyitható belsejét Shakespeare szelleme (Shakespeare összes műveinek gyűjteménye) tölt meg.”⁴¹ Kossuth születésnapja alkalmából, szeptember 20-án, Ellinger Ede fotósorozatot készített a volt kormányzóról és lakásáról. A *Vasárnapi Ujság* december 18-ai száma mutatta be a fotókat, kezdve a címlapon a dolgozósoba enteriőrével. A fénykép részletgazdagsága lenyűgöző. A Shakespeare-ház felett már ott látható Lwoff-Parlaghy Vilma híres festménye az agg Kossuthról. A dolgozósobában két felvétel is készült, az egyikben apa és fia (Ferenc), a másikon csak Kossuth látható cigarettával kezében. Mindkét portré háttérében kivehető a kis házikó sziluettje. A fotók abból az alkalomból jelentek meg a hetilapban, hogy Budapest küldöttsége Torinóba utazott, hogy átadja Kossuthnak a főváros díszpolgári oklevelét.⁴²

A fent leírtak jól illusztrálják azt, hogy a Kossuthot meglátogató magyarok hazahozták a toposzt és az azt megtestesítő ereklyének a képét, ezáltal az itthoni nagyközönségnek is alkalma nyílt megismerkedni Kossuth angol nyelvtudásának történetével és megcsodálni a dolgozósoba szentélyének ékességét, Kossuth angliai diadalútjának koronáját, a Shakespeare-házat.

³⁹ Kossuth Lajos iratai összevont népies kiadásban. Szerk. Helfy Ignác. Bp. 1885.

⁴⁰ Kossuth Lajos iratai i. m. 16. füzet – táblakép aláírás a címlap előtt.

⁴¹ *Vasárnapi Ujság*, 1892. szeptember 18. 649.

⁴² *Vasárnapi Ujság*, 1892. december 18. 861–865.

2.a-b-c kép Kossuth torinói dolgozószobája

[2 a.] Forrás: Ellinger Ede fotója. Vasárnapi Ujság, 1892. december 18. 861.
OSZK Törzsgyűjtemény

[2 b.] Forrás: Ismeretlen fotós, 1885 után. MNM Történeti Fényképtár

[2 c.] Forrás: Parlaghy Vilma festménye, 1885. Magyar Művészet 9. (1933) 7. sz. 195.
OSZK Törzsgyűjtemény

Az ereklje Magyarországon – a kultusz változatai

Kossuth 1894. március 20-án bekövetkezett halála után könyvtárát, iratait, herbáriumát, ajándéktárgyait, bútorait, köztük dolgozószobájának teljes berendezését hazahozták. A hamvak hazaszállításának ceremóniáját követő hónapokban az örökösök, Kossuth Ferenc és Kossuth Lajos Tivadar gondoskodtak a személyes tárgyak hazatéréséről is. Kossuth hagyatékának egésze az akkor még egyes Magyar Nemzeti Múzeumba, a gyűjteményeknek megfelelő részlegek felügyelete alá került. Könyvtárának eladásáról még Kossuth rendelkezett.⁴³ Iratait, levelezését és egyéb értékes gyűjteményét az örökösökkel kötött szerződés alapján, a Nemzeti Múzeum 100 000 forintért megvette. A szerződésben kikötésként szerepelt az iratok és levelezés kutathatóságának korlátozása és nyilvánosságra hozatalának 30 évre történő tiltása is. Az iratok eladásával egyidőben Kossuth

⁴³ Lásd *Elbe István*: „Hódoló tisztelettel...”. Dedikált könyvek és levelek Kossuth Lajos könyvtárából. In: *Esemény és narratíva*. Szerk. Kötél Emőke – Rainer M. János. Bp. 2013. 123–125.

lakásának egyes tárgyait, köztük a Shakespeare-házat, az örökösök ingyen ajánlották fel a múzeumnak. A Széchényi Könyvtár igazgató-őre, Fejérpataky László, felettesének, Pulszky Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának tett jelentésében felsorolta az ajándéktárgyakat, ezek között volt az „M. 1. jelzetű ládában az angol munkások penny-tiszteletadománya, az u.n. Shakespeare-ház” is.⁴⁴

A Shakespeare-házat könyvtartó dobozként, a benne lévő kötetekkel együtt, Kossuth magától értetődően könyvtára szerves részének gondolta. Ezért vette be 1864-es könyvrajstromába, és – már könyvtárának eladására készülve – ezért íratta be a titkára, Aulich Nándor által összeállított könyvjegyzékbe is.⁴⁵ Ennek ellenére, a könyvtár átvételére Torinóba érkezett Fejérpataky László a helyszínen felvett leltárjegyzékbe nem tette be a Knight-féle nyolckötetes Shakespeare-t.⁴⁶ A könyvtár hazaszállítására május végén került sor, a Shakespeare-házat a benne lévő kötetekkel az örökösök novemberben adták át a Nemzeti Múzeumnak.

A korlátozás és tiltás lejártát követően, 1924 októberében a Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású Kossuth-emlékkiállítást rendezett. A *Magyar Bibliofil Szemlé*ben megjelent tudósítás szerint „Mikor a hetvenes években [tudniillik 1870–1871] a franciakat legyőzték a németek: néhány évre rá a franciák világhiállítását rendeztek.”⁴⁷ A cikk írója, Sikabonyi Antal, a Széchényi Könyvtár munkatársa, párhuzamot vont a két történelmi esemény között azzal, hogy a trianoni Magyarországon a Nemzeti Múzeum immár a második nagyszabású emlékkiállítását szervezte meg. 1923-ban, a nagy költő születésének 100. évfordulóján Petőfi-emlékkiállítást rendeztek, és már készültek az 1925-ös Jókai-emlékkiállításra is. Sikabonyi rövid ismertetőjében a Shakespeare-házra és Washington kardjára egyaránt felhívta a figyelmet.⁴⁸ Harminc évvel Kossuth halála után a magyar nagyközönség végre teljes egészében láthatta a hagyatékot. A két kurátor, Bartoniek Emma (a könyvtár részéről) és Höllrigl József (a múzeum részéről) óriási munkát végzett, hogy bemutathatóvá tegye azt a gazdag tárgye gyűjtemést, amely Kossuth 92 évét, valamint a magyar és a világtörténelemben betöltött szerepét volt hivatott megjeleníteni. A kiadott füzetkatalógus alapján rekonstruálható a nagyszabású kiállítás. Ebből tudhatjuk, hogy a látogatók Kossuth emigrációban viselt kormányzói díszruhája (3-as szekrény) és a Kossuth angliai fogadtatását bemutató tárló (4-es szekrény) között csodálhatták meg a „Shakespeare stratfordi

⁴⁴ OSZK Irattár 650/1894.

⁴⁵ OSZK Törzsgyűjtemény Kossuth 2584.

⁴⁶ OSZK Kézirattár Fol. Hung 1939.

⁴⁷ Magyar Bibliofil Szemle 1. (1924) 193–196.

⁴⁸ Uo. 195.

szülőházát utánzó könyvszekrényben Shakespeare összes műveinek” kiadását, mely „Közadakozásból ajándék Kossuthnak angliai tisztelőitől”.⁴⁹

A Magyarországon időközben bekövetkezett területi, politikai és társadalmi változások nagymértékben befolyásolták az addig kialakult Kossuth-kultuszt. Az első világháború eseményei és az ezt lezáró trianoni békediktátum a magyar társadalomban elhalványította 1848–1849 emlékeztétét. Az 1920-ban berendezkedő új rendszer „nem az »izgató« forradalmár Kossuthot, hanem a békés építkezés apostolát, Széchenyit választotta kultuszának tárgyául”.⁵⁰ Kossuth történelmi megítélésében az 1900-as évek első felében elindult az a 20. századon átívelő folyamat, amely kultuszának kisajátításával, aktuális politikai célokra történő felhasználásával járt együtt. Kismértékben ez már az 1924-es kiállítás katalógusában is érzékelhető. A Shakespeare-ház bemutatása esetében feltételezhető, hogy a Tanácsköztársaság friss nyomot hagyott emléke miatt semlegesítették a pennynként adakozó angol munkások megnevezést Kossuth „angliai tisztelőire”. A torinói dolgozószoa ékkövének számító dísz tárgyat, amelyet minden látogató megcsodált, hazahozatala után fokozatosan háttérbe szorították és több évre kivonták a nagyközönség látószögéből.

A nemzetgyűlés 1923. január 20-án döntött egy új múzeum létesítéséről az Országházban, a magyar törvényhozás történetének bemutatására. A látogatók előtt 1929-ben megnyitott Országgyűlési Múzeum kiállítási tárgyainak döntő többsége a Nemzeti Múzeumból került át a Parlament épületébe.⁵¹ A kezdetben hét tereméből álló látogatótér egyik helyiségében rendezték be Kossuth dolgozósobáját Parlaghy Vilma festménye alapján. „Bizonyosság erre Parlaghi [sic!] Vilmának, New Yorkban elhunyt kitűnő festőnőnek egy olajfestménye, amely a turini dolgozósobát örökítette meg még Kossuth életében, és itt áll előttünk most a kép is egy állványon, hogy összehasonlíthassuk a turini szoba mását az eredetivel.”⁵² Az eddig végzett kutatások alapján úgy tűnik, hogy az Országgyűlési Múzeum a torinói „szentély” ékkövére kezdetben nem tartott igényt. Való igaz, hogy Parlaghy Vilma olyan szögből festette meg a dolgozósobát, amelyen nem szerepelt a makett,⁵³ viszont az ábrázoláshű rekonstrukciót meglehetősen tágran értelmezték akkor, amikor a képen látható, Kossuth herbáriumgyűjteményét tartalmazó, két nagy fiókos szekrényt a kiállítóterben az egyik üveges könyvszekrényre cserélték ki. A Shakespeare-házat közrefogó két üveges könyvszekrény jól

⁴⁹ Kossuth-emlékkiállítás. [Rend. Höllrigl József – Bartoniek Emma]. Bp. 1924. 9.

⁵⁰ Hermann Róbert: A Kossuth-kultusz. In: '48 kultusza. Szerk. G. Merva Mária. Gödöllő 1999. 18.

⁵¹ Cs. Lengyel Beatrix: Az Országgyűlési Múzeum (1923–1949). Folia Historica 14. (1989) 110.

⁵² Mesterházy Jenő: Az Országgyűlési Múzeum. Pedagógiai Szeminárium 9. (1938–1939) 537.

⁵³ Dömötör István: Az Országgyűlési Múzeum. Magyar Művészet 9. (1933) 195.

látható Ellinger Edének a turini dolgozósobáról 1892-ben készített fotóján,⁵⁴ amely ugyancsak alapja lehetett volna a dolgozósoba rekonstrukciójának. A két könyvszekrény a mai napig két külön intézményben található.⁵⁵ Az enteriőről készült korabeli fotók és a múzeumot látogatói szemmel leíró szemtanúk is azt a feltevést támasztják alá, hogy a Shakespeare-ház eredetileg nem szerepelt a bemutatott dolgozósobában. Az 1933-ban, különböző folyóiratokban megjelent leírások egyike sem említette a szülőházat mintázó makettet, még az egyértelműen baloldali *Szocializmus* című folyóirat szerzője sem, pedig felhívhatta volna az olvasóközönsége figyelmét az angol munkásság és Kossuth kapcsolatára.⁵⁶

1936. júliusában közel 500 külföldi politikus részvételével Budapesten tartották az Interparlamentáris Unió 32. értekezletét. Ebből az alkalomból „[...] két igen érdekes és tanulságos kiállítást rendezett az Országgyűlési Múzeum. Az egyik a Magyar Alkotmány Történetét mutatja be, a másik a Kossuth emlékeiből ad igen gazdag és artistikusan elrendezett revüt. A kiállításnak tulajdonképpen az a célja, hogy a külföldi vendégek előtt bemutassa az ősi magyar alkotmány fejlődését s szemléltetően mutassa be Kossuthnak három világrészre kiterjedő, hatalmas politikai működését. [...] Parlaghy Vilma festőművésznő képe és egykoru felvételek nyomán [kiemelés tőlem – E. I.] megcsinálták Kossuth Lajos turini dolgozósobájának hű mását az eredeti butorokkal. Ebben foglal helyet egy gyönyörű angol nyelvű Shakespeare-kiadás, amelynek kis könyvszekrénye a nagy angol drámaköltő straffordi(!) szülőházának másolata.”⁵⁷ Egyelőre nincs biztos adat arról, hogy az Országgyűlési Múzeum a megújított kiállítására kérte-e el a Nemzeti Múzeum Könyvtárától a Shakespeare-házat, vagy már eleve raktárában őrizte a torinói dolgozósoba teljes berendezését, és csak a megváltozott nézőpont – Kossuth külföldi elismertségének bemutatása – kellett ahhoz, hogy a makett újra előtérbe kerüljön.

A tizenkét éves rejtőzködésből felbukkanó ereklye eredettörténetének újabb érdekes változatát Siklóssy László, a kor neves művelődéstörténésze tárta elénk a *Pesti Hírlap* hasábjain. „Az emigráció Kossuthját diadalmas emlékek jelenítik meg előttünk. [...] Az angol hölgyek viszont aprólékos famunkával összeszerkesztették Shakespeare-nek strattford-on-avoni szülőházát, arra acéltáblácskát tettek ezzel a felirással: »Annak adjuk ezt, aki mesteri módon megoldotta a legnemesebb feladatot, hogy úgy tanult meg angolul, hogy tudását a legnemesebb cél

⁵⁴ Vasárnapi Ujság, 1892. december 18. 861.

⁵⁵ Budapest, OSZK, 633. sz. szoba; Cegléd, Kossuth Múzeum.

⁵⁶ *Szerdahelyi Sándor*: Gondolatok séta közben egy új múzeumban. *Szocializmus* 23. (1933) 127–130.

⁵⁷ Két érdekes kiállítást nyit meg az Országgyűlési Múzeum. *Nemzeti Ujság*, 1936. július 4. 7.

szolgáltatába állíthatja.»⁵⁸ A valósághoz legközelebb talán az *Uj Nemzedék* tudósítója jutott: „Kossuth angliai tisztelői érdekes ajándékkal lepték meg a magyar szabadságharc hőst, Shakespeare strattfordi szülőházának a miniatűrjét küldötték el, amelyet 9215 pennyért vásároltak meg. A miniatűr faházikó tulajdonképpen egy kis könyvtár, amelyben Shakespeare bőrbe kötött munkáit találjuk.”⁵⁹

A háborút követően ismét fordult a politikai irányvonal. Az 1948-ban megszilárduló kommunista hatalom „fő eszménye az immáron időtlen forradalmárrá stilizált Kossuth lett”.⁶⁰ A történelmi múlt visszamenőleges átideologizálásához kapóra jött a forradalom és szabadságharc centenáriuma. Ebből az alkalomból a Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású kiállítást szervezett. Minden ereklvetárgyat felsorakoztattak, amely az eseményhez kapcsolódott, és amely megfelelő módon tükrözte a szocializmus által meghatározott eszmeiségét.⁶¹ A kiállításra több mint hetven műtárgyat kértek kölcsön az amúgy is zárva tartó Országgyűlési Múzeumtól,⁶² és ismét rekonstruálták Kossuth torinói dolgozószojájának egy szegmensét.⁶³ Nagyon meglepő és érthetetlen, hogy az ideológiai környezetbe jól illeszthető Shakespeare-házat ismételtelen kihagyták a kiállításból.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. szeptember 28-án kelt határozata az Országgyűlési Múzeumot megszüntette és gyűjteményét november 1-jei hatállyal a Magyar Nemzeti Múzeum kezelésébe utalta.⁶⁴ A műtárgyak átadása és elszállítása nagyon rövid idő alatt, december 16-ig megtörtént.⁶⁵ Az átadás gyorsaságát jól példázza az az átvételi elismervény is, amelyet Varjas Béla, az OSZK megbízott főigazgatója írt alá: „A Parlamenti Múzeum nyomtatványanyagát és iratanyagának nem levéltári jellegű részét egy tömbben, jegyzék nélkül az Országos Széchényi Könyvtár számára átvettem.”⁶⁶ Bár a határozat még az Országgyűlési Múzeum gyűjteményének „lehetőség szerinti” egyben tartásáról szólt, a gyakorlatban ennek betartására a helyhiány miatt sem volt mód, így a Kossuthoz köthető emléktárgyak a Nemzeti Múzeumtól éppen elszakadó intézmények kezelésébe kerültek vissza.⁶⁷ Az önálló intézményekké tagolódás a múzeumok fejlődéstörténetének törvényszerű folyamata volt, viszont a szétválás

⁵⁸ Siklóssy László: Kiállítás Kossuthról és a magyar alkotmány történetéről a parlamenti muzeumban. Pesti Hírlap, 1936. július 4. 6.

⁵⁹ Kossuth-reliquiák. *Uj Nemzedék*, 1936. július 4. 8.

⁶⁰ Hermann R.: A Kossuth-kultusz i. m. 19.

⁶¹ 1848–1948, centenáris kiállítás. Történelmi Emlékbizottság. H. é. n. [Bp. 1949.]

⁶² Lengyel Beatrix – Kedves Gyula: Az Országgyűlési Múzeum egykor és ma. *Actas* 31. (2016) 1. sz. 181.

⁶³ 1848–1948, centenáris kiállítás. i. m. 112–113.

⁶⁴ Cs. Lengyel B.: Az Országgyűlési Múzeum i. m. 117.

⁶⁵ Uo. 113.

⁶⁶ OSZK Irattár 619/1949.

⁶⁷ A múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. törvényerejű rendelet létrehozta és hatósági feladatokkal ruházta fel a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját, és megszüntette a Magyar

gyors végrehajtása – különösen a hagyatékok esetében – műtárgyelhelyezési anomáliákhoz vezetett. Ugyanakkor más intézmények is részesültek a megszüntetett Országgyűlési Múzeumban őrzött műtárgyakból. A Kossuth-kultuszt élénken ápoló ceglédi Kossuth Múzeum több műtárgy mellett megkapta az emblematikus turini dolgozószoba berendezési tárgyait is.⁶⁸ Ez részben fájdalomdíj volt az 1917-ben alapított intézménynek, mert a második világháború viharában elpusztultak a Nemzeti Múzeumtól korábban kapott Kossuth-relikviák, köztük a turini lakás bútorainak nagy része.⁶⁹

Kossuth születésének 150. évfordulójára készülve 1952-ben a ceglédi múzeum is emlékkiállítást tervezett. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja ebből az alkalomból kikérő levelet írt a Széchényi Könyvtár főigazgatójának: „Ferenczy Endrével történt megbeszélés értelmében kérem, hogy a ceglédi Kossuth kiállítás számára Shakespeare szülőházának kis famodelljét, melyet Kossuth az angol munkásoktól kapott, az angol író műveinek díszes kiadásával együtt szíveskedjék kölcsön adni.”⁷⁰ A műtárgykölcsönzést hat hónapra tervezték, és nincs információ arról, hogy kértek volna hosszabbítást. Azzal, hogy ismét kiemelt hangsúlyt kapott az adományozók társadalmi köre, rövid időre újra ráirányította a figyelmet a dísz tárgyra, de ez már korántsem nevezhető a régi „dicsfénynek”. Viszont ismét bekövetkezett a nyolckötetes Shakespeare és tárolódobozának különválása, csak hogy most nem a költözködés és a ládában tárolás kényszerűsége miatt, hanem feltételezhetően feledékenység vagy az intézményvezetők közötti szóbeli megállapodás következtében. A kikölcsönzött köteteket a Kossuth Múzeum visszaadta a Széchényi Könyvtárnak, a szülőházat mintázó tékát ellenben visszatartotta. A Shakespeare-ház makettje tehát üresen több mint ötven évig a ceglédi múzeumban maradt. A múzeum múltját és jelenét bemutató 1967-es kiadványban egy fotón ott látható az ajándéktárgy Kossuth rekonstruált dolgozószobájának enteriőrjében.⁷¹ Itt még a házikó sértetlennek tűnik, homlokzatán még látható a falsíkból kiemelkedő ablakfülke. Nem ismert, hogy mikor következett be az a külső sérülés, amelynek következtében az ablakfülke letört és amelyet sajnos később sem restauráltak. A ceglédi múzeum történetét bemutató kiadványban külön említés nem esik a dísz tárgyról, pedig a társadalompolitikai helyzet kedvező lett volna az ajándékozás

Nemzeti Múzeum önkormányzatiságát, függetlenül az alá tartozó intézményeket, mint például az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Országos Levéltár.

⁶⁸ Cs. Lengyel B.: Az Országgyűlési Múzeum i. m. 129–131.

⁶⁹ Ikvai Nándor – Kürti Béla: Az ötvenéves Ceglédi Múzeum története és a Kossuth-kultusz. Cegléd 1967. 42–43.

⁷⁰ OSZK Irattára 119/1952.

⁷¹ Ikvai N. – Kürti B.: Az ötvenéves Ceglédi Múzeum i. m. 47.

körülményeinek felelevenítésére, ráirányítva a magyar közvélemény figyelmét a száz évvel korábban történt eseményre. Csakhogy az időközben lezajlott 1956-os forradalmat követően ismét változott a történelmi kontextus megítélése, és más ideológia mentén ugyan, de „indexre” tették a Kossuth-kultuszt. „Kossuthban nem a demokratát, hanem az idegen zsarnokokkal szövetkező, s ezért Marx által bírált politikust látta és láttatta” a Kádár-korszak kultúrpolitikája.⁷² Ennek megfelelően, a ceglédi múzeum, amelynek pedig az alapításakor megfogalmazott elsődleges célja volt a kultusz ápolása, 1956 után „profilbővítéssel” próbálta elterelni a figyelmet Kossuth személyéről.⁷³ A fent említett kiadványban az 1945–1956 közötti éveket kihagyták a múzeum történetéből. Így említést sem tesznek arról, hogy 1949-ben számos Kossuth-relikviát kapott az intézmény, ahogy arról sem, hogy 1952-ben Kossuth-emlékkiállítás rendeztek. Természetesen a hivatalos kultúrpolitikai direktívák ellenére a Kossuth-kultusz ápolásának ceglédi hagyománya tovább élt. Jó példa rá az 1973-ban újraszerveződött Turini Százas Küldöttség Múzeumbaráti Kör.

A rendszerváltást követően, Kossuth halálának centenáriuma megpróbálták rekonstruálni a különböző intézményekbe szétszóródott Kossuth-hagyatékot. A Körmöczi Katalin szerkesztésében megjelent kiadvány tartalmaz egy tárgykatalógust és képmellékletet is.⁷⁴ A tárgykatalógus 130. tételeként szerepel a Shakespeare-ház, és a 274. oldalon látható egy róla készült fotó is. A leírásában szerepel őrzési helye, és egy fontos adat: *leltári szám nélkül*. Ez is bizonyítja, hogy a Kossuth Múzeum a műtárgyat nem tekintette sajátjának, és nem vette azt állományi nyilvántartásába. Kossuth születésének bicentenáriumi ünnepségén a ceglédi múzeum „*Tükör valék...*” *dokumentumok Kossuth Lajos életútjáról* címmel szervezett nagyszabású kiállítást. Ennek apropóján megújították a dolgozószo- ba enteriőrjét is. A Shakespeare-házat Parlaghy Vilma Kossuthot ábrázoló portréja alá állították, úgy, ahogy az Ellinger Ede fotóján is szerepelt.⁷⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár 2004-ben visszakérte a Kossuth Múzeumtól a könyvtartó tékát, és 52 év után újra egyesítette azt a hozzá tartozó kötetekkel.

Emlékjel a könyvtárban

2016-ban a nemzeti könyvtár különleges látogatót fogadott Angliából. Ewan Fernie professzor Stratford-upon-Avon-ból érkezett, a Birminghami Egyetem Shakespeare Intézetéből. A professzor 165 évvel azt követően, hogy Kossuth

⁷² Hermann R.: A Kossuth-kultusz i. m. 19.

⁷³ Ikvai N. – Kúrti B.: Az ötvenéves Ceglédi Múzeum i. m. 46.

⁷⁴ „...leborulok a nemzet nagysága előtt”. A Kossuth-hagyaték. Szerk. Körmöczi Katalin. Bp. 1994.

⁷⁵ „Tükör valék...”. Dokumentumok Kossuth Lajos életútjáról. Kiállítás-vezető. Cegléd 2002.

szónoklataival elkápráztatta az angol polgárokat, ismét felfedezte a történetet. A birminghami könyvtár Shakespeare Emlékkönyvtárában korabeli újságkivágatok között bogarászva talált rá Kossuth nyelvtudásának toposzára és annak tárgyasult megnyilvánulására: az angol munkások hálaajándékának híradásaira. Nyomozni kezdett s így jutott el az Országos Széchényi Könyvtárba. Fernie professzorra nagy hatást tett a dísztárgy újrafelfedezése, új értelmet nyert számára a Shakespeare műveiben megfogalmazott szabadságeszmény. Meglátása szerint a Kossuthnak adott hálaajándék nagyobb jelentőséggel bír, és megjelenésében is lenyűgözőbb, mint a Nelson Mandela által is olvasott Robben-szigeti Shakespeare, amelyet a dél-afrikai politikai foglyok kézzől kézre adtak.⁷⁶ A professzor magyarországi látogatása során *Shakespeare és Kossuth szabadságeszménye* címmel előadást tartott a Petőfi Irodalmi Múzeumban, amelyben azt vázolta: hogyan vált Shakespeare alakja és munkássága a modern szabadságeszményt zászlajukra tűző mozgalmak fontos vonatkoztatási pontjává, valamint hogy milyen kivételes hatással bírt a széles látókörű politikusokra és gondolkodókra a mai kort megelőző évszázadokban. „Történetünk főszereplője egy 1853-as, Shakespeare-hez köthető ajándéktárgy, amely ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van, és amelyet Charles Dickens drámaíró barátja, Douglas Jerrold adományozott a korabeli magyar hősnek az angol nép nevében. Ezen Shakespeare-hez köthető tárgy köré épül Fernie professzor legújabb könyve is, a *Shakespeare a szabadságért* (*Shakespeare for Freedom: Why the Plays Matter*, Cambridge University Press).”⁷⁷ A 2017-ben megjelent kötet egy kis lépéssel közelebb vitt ahhoz, hogy Nagy-Britanniában újra felszínre kerüljön egy mára már elfeledett történet: Kossuth angliai diadalútja és megajándékozásának eseménye.

Jelen sorok írója 2004-ben az Országos Széchényi Könyvtár 7. szinti katalógusterében azzal a szándékkal helyeztette ki az emléktárgyat, hogy felhívja a könyvtár olvasóinak és látogatóinak a figyelmét: e falak között őrzik Kossuth Lajos turini könyvtárát.⁷⁸ 2022-től pedig Shakespeare szülőházának makettje már megújult környezetben, a könyvtár állandó kiállításának részeként, a főbejárat közelében látható. A kiállított dísztárgy szerény emlékjelként éppúgy a kultusz része, mint a Kossuthról készült köztéri szobrok sokasága, illetve Magyarország szinte összes településének az ő nevét viselő főutcaja vagy központi tere.

⁷⁶ Fernie, E.: *Shakespeare for Freedom* i. m. 24.

⁷⁷ <https://bit.ly/41MAqCJ>, letöltés 2019. febr. 15.

⁷⁸ Szeretném megköszönni akkori kollégáimnak, Gubicza Józsefnek, Sefcsik Gyulánának, Szilágyi Józsefnek és Barnaföldi Gábornak a Shakespeare-ház „hazahozatalában” nyújtott segítségüket.

Professzor úr a könyvtárban

Enyhe túlzás lenne azt állítani, hogy munkakapcsolatban voltunk. Professzor úr *Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése* című tanulmányához végzett kutatásokat a nemzeti könyvtárban, én pedig szerény tudásomhoz mérten ebben segédkeztem, túl azon, hogy ez munkaköri kötelemem közé is tartozott. Lehet azt mondani, hogy viszonzásul Professzor úrnak erre az írására támaszkodva fogalmazhattam meg a Shakespeare-ház tájékoztató szövegét. Ugyanis akkoriban kaptuk vissza a ceglédi múzeumtól ezt az emléktárgyat, és a már korábban szaszolgáltatott kötetekkel együtt – mintegy Kossuth-ereklyét – állandó jelleggel kiállítottuk.

Talán erre emlékezve keresett meg Professzor úr néhány év elteltével azzal a kéréssel, hogy tarthatna-e egy rendhagyó történelemórát diákjainak a nemzeti könyvtárban Kossuth amerikai közszerepléséről. Azért választotta ezt a helyszínt, mert így a Kossuth-könyvtárból néhány kötetet kikérve szemléltetni is tudta mondandóját. Nagyon szívesen biztosítottam ennek lehetőségét, felajánlva egy ráadást: az óra végén raktári sétára hívtam a résztvevőket. A megtartott óra jó hangulata tükröződött a maroknyi hallgatóságon, így várakozással telve indultak a raktári felfedezésre. Kossuth könyvtárát az őrzésének helyszínén látogattuk meg. A könyvek a Fejérpataky-féle 1894-es leltárjegyzék alapján sorakoznak a polcokon – úgy, ahogy az egykori könyvtárőr a torinói lakásban lajstromba vette azokat – ezért megőriztek egy morzsányit Kossuth dolgozószobájának légköréből. Felfedezhető a kötetek sorrendjén tulajdonosának egyfajta tematikus csoportosító munkája, hiszen az Amerikában ajándékba kapott könyvek is jobbára egymás mellett sorakoznak. A raktári környezet meglehetősen puritán légköre ellenére a hatás nem maradt el. A mindig kimért eleganciával viselkedő Professzor úr arcán is átsuhant a lelkesültség mosolya, és a rendhagyó történelemóra folytatódott, fokozódó lendülettel magyarázott és mesélt, ahogy újabb és újabb kötetek kerültek előtérbe. Amikor elkészöntünk, bevallotta, nem gondolta volna, hogy rá is ilyen hatással lesz a látvány, bár jó ideje kutatja, és valószínű, hogy egyenként mindegyik könyv megfordult már a kezében, de ilyen módon böngészni Kossuth könyvtárában neki is élményt jelentett. Én ezt a mosolygós képet tettem el virtuális fotóalbumomba Frank Tiborról, írásommal emléke előtt tisztelgek.

Isten Önnel Professzor úr!

THE SHAKESPEARE-HOUSE
A Kossuth Memorial Sign in the Hungarian National Library
By István Elbe

SUMMARY

In the antechamber of the main entrance to the Hungarian National Széchényi Library, as part of the standing exhibition featuring the treasures of the Library, there is a book container in the form of a miniature replica of the house where Shakespeare was born at Stratford upon Avon. The wooden house, with the eight-volume edition of Shakespeare's complete works in ornate bound, was ceremoniously offered to Lajos Kossuth in London's Tavern Hall on 6 May 1853. The occasion which eventually led to the gifting ceremony was the four-week triumphal journey of Kossuth to England which started on 23 October 1851. In its course, Kossuth held several hugely successful speeches from Southampton to Birmingham. Already on the first days of his stay in England, Kossuth used with remarkable efficiency the tools of modern political marketing. In response to those who inquired about the sources of his knowledge of the English language, he came forward with the topos that it was by reading Shakespeare in the original during his prison years that he had learnt the language. Driven by their enthusiasm for both the Hungarian case and Kossuth himself, 9215 English citizens offered one penny each for a material realisation of the topos, and make it a part of his cult as a memorial sign. In the paper, the changes and variations of this cult are followed through the history of this memorial object.

PRAGMATIZMUS, HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ – MÁRIA TERÉZIA CSÁSZÁRNÉ ÉS KIRÁLYNŐ

BEVEZETŐ

Míg összességében elmondható, hogy a Habsburg uralkodók magyar királyként játszott szerepe nem kapott kiemelt figyelmet a magyar történeti kutatásokban, addig Mária Terézia uralkodása a 19. századi nagyszabású életrajzi összefoglalások óta sokoldalú megközelítéssel és töretlen népszerűséggel szerepelt átfogó képet nyújtó tudományos művek középpontjában. 2017-ben Mária Terézia születésének 300. évfordulója is új eredményeket hozott a hazai és nemzetközi kutatásban, modern igényű életrajzok, friss szemléletű kiállítások, új szempontokat kiemelő tudományos tanácskozások jelezték a sokféle releváns megközelítési lehetőséget.

A hosszú 17. század nagy változásai, az Oszmán Birodalom kiszorítása, a Rákóczi-szabadságharc krízise, a spanyol örökösödési háború nagy európai hatalmi átrendeződése utáni politikai erőviszonyok nemcsak VI. Károly császár (III. Károly néven magyar király) számára kínálták új korszak kezdetét, hanem sok feladatot örökítettek Mária Terézia uralkodási idejére is. A súlypontját Közép-Európára helyező Habsburg-dinasztia számára nagy kihívást jelentett a különböző közigazgatású és jogrendszerű államok összefogása, melyek között az uralkodó személye erősítette az összetartozástudatot. A felvilágosodás új normáit részben már használó, de az abszolutizmus hagyományaira építő hatalomgyakorlás elfogadtatásában Mária Terézia előnyt tudott kovácsolni – amint azt politikai Emlékirataiban hangsúlyozta is – az országait „közös és első anyjaként” védelmező uralkodó szerepéből, a tradíciót képviselve, de a jelentős átalakítást is elfogadta. Klasszikus értelemben a közvetlen hatalomgyakorlásra nem készítették fel, személyiségbeli és politikai fejlődése nyomán azonban jól kiválasztott szakértőkre, tanácsadókra támaszkodva Mária Terézia számos területen kezdeményezett és vitt végig eredményes modernizációt. Az egyre hatékonyabban működő állam hatalmas mennyiségű, szisztematikus hivatali iratot és sokműfajú magánjellegű kéziratot hozott létre, és a hosszú uralkodáshoz kapcsolódóan olyan forrásbőséget teremtett, amely folyamatosan új interdiszciplináris kutatási lehetőségeket kínál.

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 2022. december 15-én konferenciát tartott az MTA Székházában az 1722–1723-as országgyűlésen elfogadott Pragmatica Sanctio évfordulójához kapcsolódva. Az előadók Mária Terézia uralkodásának egyes korszakait vizsgálták, középpontba állítva olyan területeket, melyeken az uralkodó és tanácsadóinak átgondolt stratégiája látványos eredményeket hozott. Elemezték az úrbéri rendelet regionális hatásait, a katolikus egyházszervezetre sokrétűen építő egyházpolitikáját, a korszerű tudással rendelkező lojális elit nevelésének új intézményeit, valamint az egészségügy modernizálásának kereteit.

A konferencia előadásai közül négynek tanulmánnyá formált változata alkotja a *Századok* tematikus egységét, interdiszciplináris diskurzus, jogtörténeti és művészettörténeti értelmezés irányába is nyitva. A Pragmatica Sanctio elfogadtatásának hosszas előkészítése a bel- és külpolitikai erőviszonyok változását, a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom közjogi viszonyát tekintve is sokféle elemzési lehetőséget kínál, de fontos középpontba állítani az eddig kevésbé vizsgált, hosszabb távú jogtörténeti folyamatot, a magyar történeti alkotmányhoz való kapcsolódást, az előzményekhez történő illeszkedést és a hosszú távú hatások feltárását is.

A királynő hatalmának megszilárdításához, legitimálásához szorosan kapcsolódik az a tanulmány, amely az esztergomi érsek, Esterházy Imre szerepét vizsgálja Mária Terézia uralkodásának első éveiben, 1740 és 1745 között. A főpap tevékenysége kiemelkedően fontosnak tekinthető annak ellenére is, hogy a már III. Károly időszakában is befolyásos főméltóság, Esterházy egy korábbi korszak politikai elitjének műveltségét, tapasztalatát, gondolkodás- és beszédmódját képviselte, a Magyar Királyság érdekeit pedig a Habsburg-dinasztiával együttműködésre törekedve aulikus politikával érvényesítette.

Mária Terézia közegészségügyi reformjai szintén egyszerre kínálnak szisztematikus elemzési lehetőségeket az intézményesítés folyamatára az orvosképzéstől a járványügyi intézkedéseken át a tudományos ismeretek terjesztéséig, de a hivatalos iratok tömege mellett talán még izgalmasabb vizsgálat a sokféle egodokumentumból, kiterjedt levelezésből, gazdag hagyatéki anyagból kibomló egyéni életutak felfejtése. Bár ezek az életutak csak ritkán töretlenek, a látványos karrierrek, sikerek mellett is sokszor kellett újrakezdeni, helyszínt váltani, mégis ki-mutatható, hogy a tudományos, kulturális elit növekvő társadalmi presztízzsel és egzisztenciával rendelkezett.

A korszerű és gondosan tervezett uralkodói reprezentáció a királyi hatalom férfias és nőies szimbólumait egyszerre használta, bár a királynő tudatosan épített a társuralkodók, férje, Lotaringiai Ferenc István, majd 1765-től fia, II. József szerepére. Mária Terézia pragmatikus politikusként, a szakrális reprezentáció és a történeti tradíció értékét képviselő katolikus uralkodóként sokrétűen tudott élni a királynő-szerepben lévő lehetőségekkel, a Habsburg-dinasztia és a Magyar Királyság tradícióit együttesen képviselve.

G. Etényi Nóra

A PRAGMATICA SANCTIO ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY

Deák Ferenc így írt Wenzel Lustkandlnak címzett vitairatában: „Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejtett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül.”¹ Deák megfogalmazása a magyar történelmi alkotmány időbeli folytonosságára utal, arra az évszázadokat átívelő folyamatra, mely az alkotmányos intézmények képződésének, befogadásának, közmeggyőződésé válásának adott keretet. A történeti alkotmány hosszú évszázadok hagyományaira épült, jellemzője a tradicionális megalapozás, a szokás ereje és az olykor több száz esztendő során létrejött szabályozás összefüggő sora. Lényege nem az újdonság erejében, a vívmányok pillanatnyi összefoglalásában, a deklarálás igényében és az aktuális jogi biztosítékok kiépítésében van, hanem a szokások, precedensek, konvenciók, törvények és egyéb szabályok körül kialakult tartós társadalmi konszenzusban. Vagyis Deák meghatározását ki kell egészítenünk azzal, hogy a történeti alkotmány jellegzetessége a tradicionalitás mellett a struktúráját és processzusait meghatározó jogforrások gazdagsága. Az alkotmány tartalmi teljességét hiába is keresgélünk a törvénytárban,² hiszen bár (különösen a 18. századtól) erősödött a mai értelemben vett törvény és a törvényalkotás tekintélye, annak jelentős hányada a szokásjog és a jogértelmezés zónájába esett. Még korábban, a rendi dualizmus képleteinek kialakulásával a rendi gyűlésen kialakult eredmények, a politikai csoportok és osztályok conventusbéli konszenzusa, a rendi erők és a királyi hatalom erőegyensúlya határozta meg az országgyűlési határozatok súlyát;³ a későbbi politikai akarat pedig a fennmaradásuk esélyeit. A „régí jó jog” világában a jogalkotásnak, a tudatos és akaratos változtatási szándéknak, a politikai akaratnak kevés esélye volt a szokással, a gyakorlattal és a történeti meggyőződéssel szemben. Aligha véletlen, hogy az 1848-as áprilisi törvényhozás is a jogfolytonosság jegyében igyekezett tető alá hozni a politikai átalakulást; de az sem, hogy Deák Lustkandlval szemben a jogfolytonosságot hívta segítségül a magyar alkotmány értelmezésében.

¹ *Deák Ferenc*: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára. Das ungarisch-österreichische Staatsrecht a magyar közjog történelmének szempontjából. Pest 1865. 89.

² Ilyen alkotmányértelmezés: *Fábiánné Kiss Erzsébet*: A magyar practica sanctio 200. évfordulójára tervbe vett kiadvány hazai történeti albizottságának iratai. Levéltári Szemle 47. (1997) 4. sz. 39–45.

³ *Szijártó M. István*: A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 31.

A magyar rendi alkotmánynak hagyományosan ismételt és megerősített tartalma valójában két közjogi pillérre támaszkodott. Egyik a rendi képződésnek is alapot adó nemesi előjogok rendszere, mely felölelte a nemesek személyes szabadságán és adómentességén túl a földesúri hatalommal, a jobbágyság feletti uralommal, a gazdasági előjogokkal és a politikai jogosítványokkal együtt a nemesek valamennyi, oklevelekben, dekrétumokban és szokásokban kifejezett kiváltságos jogainak összességét. A másik a *Hármaskönyv*ben, Werbőczy és kodifikátor társai által rögzített és kifejtett, a rendi dualizmust garantáló hatalomgyakorlási és hatalomátruházási elméletnek és gyakorlatnak a Szent Korona-tanban egybefoglalt szabályegyüttese, beleértve a trónbetöltés, koronázás, a független kormányzás alapvető normáit is. (Akadt néhány rendre visszatérő panel is, mint a nádorválasztás, a pénzügyek kincstartóra bízása, magyar tanácsosok bevonása a magyar ügyek intézésébe, külföldiek nem-alkalmazása magyar tisztségekbe,⁴ utóbb a vallás szabad gyakorlása.⁵) Nyilvánvaló, hogy a közjogi normáknak formai és tartalmi vonatkozásai egyaránt voltak, melyek közül az uralkodók kis kivételtől eltekintve törekedtek az alaki normák betartására, így belenyugodtak a koronázás megejtésébe, uralkodói eskük és hitlevelek kibocsátásába, országgyűléseket hívtak össze és megerősítették a régi szabadságokat. Mindezek garantálására kialakult néhány alkotmánybiztosíték is, miként a *ius resistendi* (ellenállási jog), a királyválasztás, a *diploma inaugurale* (a hitlevél), a *gravamina et postulata regni* (sérelmek és kívánalmak), az adó- és újoncmegajánlás gyakorlata, a *vis inertiae* (rendeletfélretételi jog).

Alábbiakban arra keressük a választ, hogy az 1723. évi országgyűlés Pragmatica Sanctio néven ismert rendelkezései mennyiben igazodtak a rendi előjogok és szabadságok rendszeréhez, mennyiben volt megfeleltethető az osztrák trónöröklési rend a magyar rendi alkotmánynak. Vizsgálja a jogfolytonosság és a rendi közjog azon garanciáit, melyek biztosíthatták a magyar alkotmányosság érvényesülését az engedékenyen elfogadott örökösödési rendben az utódok vonatkozásában.

A trónbetöltés alakulásának közjogi előtörténete

Az Árpád-kori Magyarország trónjának betöltésében ismert, jellegzetes vonás, hogy azon a követelményen kívül, miszerint mindig Árpád nemzetségéből származó legyen az uralkodó, további általánosan érvényes szűkítő szabály nem alakult ki. A trónutódlás joga tehát nem személyeket, hanem a család egészét érintette.⁶ A trónigények érvényesítésének több változatát alakította ki a gyakorlat,

⁴ *Degré Alajos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Pécs 2010. 200.

⁵ 1608. évi (k. e.) 1. tc. a vallásügyről.

⁶ *Degré A.*: Magyar alkotmány- és jogtörténet i. m. 75–76.

így a megegyezést, az utódjelölést, az elsőszülött fiú utódlási jogát, a fivér öröklését.⁷ Éppen a hiányzó rögzített öröklési rendnek lettek részben következményei a trónkövetelők közötti áldatlan háborúskodások, s ezért alakultak ki országmegosztó megoldások, következtek be alkalmasságot megkérdőjelező cselekmények. Amikor a rendiség megerősödése erre lehetőséget adott, az egyházi és világi előkelők mind nagyobb befolyásra tettek szert az új uralkodó kiválasztásában, de legalábbis megerősítésében, már a dinasztia (III. András) idejében is. Ez a folyamat az Árpád-ház fiágának kihalását követően a királyválasztás irányába mozdult el (I. Károly). A rendi gyűlés körvonalazódása és a rendi képviselőtérnyerése kiterjesztette a választás jogát az országos gyűlekezetre, s ettől fogva a vegyes házbéli királyok korában már általános praxisként tekintettek rá.⁸ (1447-ben a rendek országos gyűlésükben úgy határoztak, hogy „ha a király úr bármikor visszavonul, akkor az előjárók és a bárók nem lehetnek viszálykodók az új király megválasztásában, hanem minden megyéből bizonyos férfiakat hívjanak össze és a határozat egy akarattal mondassék ki.”)⁹ Ezzel párhuzamosan stabilizálódott a primogenitúra (elsőszülöttségi rend) is, melyet a rendek többnyire elismertek, szabad választási jogukat a fiág megszakadására tartva fenn.¹⁰ Sőt, az Anjouk esetében a rendek a nőági leszármazást is akceptálták Mária megválasztásánál, igaz nyomatékosan hangsúlyozták, hogy nem örökös jogon, hanem szabad választással került trónra.¹¹ Zsigmond uralkodásától általánossá váltak a trónra vonatkozó, idegen uralkodókkal kötött öröklési szerződések, családi megállapodások is.¹²

1505. október 12-én Rákoson a főpapok, országnagyok, a királyi törvényszék tagjai a köznemesség követeivel együttesen tartott ülésükön okiratban kötelezték magukat arra, hogy ha Ulászló fiörökös nélkül hal meg, utódjául külföldi nem, csak magyar választható. Az indítványt az udvari párthoz tartozó urak sem ellenítették, így a jelenlevők egyhangúlag határozattá emelték.¹³

Indoklasképpen az ország nehézségeit, „pusztulását és ínségét” a külhoni uralkodók és idegen, külföldi tanácsadók tevékenységére vezették vissza, utalva arra is, hogy a nemzetek fő szabályként „önvérükből, önnemzetségükből” választanak uralkodókat. „Mi tehát mindnyájan, a legkisebbtől a legnagyobbig, egy szívvel-lélekkel elhatároztuk, sőt elhatározzuk, rendeljük, végezzük, hogy mátol

⁷ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány és jogtörténet. (Millenniumi magyar történelem) Bp. 2000. 71–73.

⁸ *Decreta Regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Döry Ferenc kézirat-gyűjteményét kieg., jegyz. Bónis György – Bácskai Vera. Bp. 1976. 368.

⁹ 1447. évi 27. tc. Vö. *Decreta Regni Hungariae* i. m. 368.

¹⁰ *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István 1458–1541. (Magyar történelmi életrajzok) Bp. 1899. 41.

¹¹ *Csekey István*: A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel. Bp. 1917. 67.

¹² *Degré A.*: Magyar alkotmány- és jogtörténet i. m. 78.

¹³ *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 38–41.

fogva ezentúl örök időkre, valahányszor országunkban a fejedelem, a király elhal és utána nem marad férfiivadék, kinek az országos jog és szokás erejénél fogva örökségébe lépni kellene, nem idegen nemzetségből származót, hanem csupán és egyedül magyart, ki a kormányzásra alkalmas és képes, a Rákos mezején és sehol másutt, urunkká, királyunkká választani, tenni, elfogadni tartozunk.”¹⁴ Ebben a végzésben a hangsúly ugyan nem az örökösödésen, hanem a nemzeti uralkodó választásán volt, mégsem elhanyagolandó fordulat az utalás a férfiivadékra, „kinek az országos jog és szokás erejénél fogva örökségébe lépni kellene”. Létező, elfogadott, bevett szokásról szólt a szöveg.

1526-ban a II. Lajos halálával megüresedő magyar trónt Ferdinánd a Habsburg–Jagelló házassági szerződés értelmében, Anna magyar hercegnő férjeként örökségként követelte magának, miközben a magyar köznemesi párt az 1505. évi rákosi határozatra hivatkozva Szapolyait választotta királlyá. Nem kevéssé a politikai konstellációnak köszönhetően Ferdinánd magára nézve is elfogadta a választást, sőt választási ígéreteket is tett. Így azután a magyar közjog szerint I. Ferdinánd nem II. Ulászló jogán, és nem is az Árpád-ház jogával lett király, hanem a rendek választása által. Ő maga is elismerte megválasztásának tényét. Deák Pray Györgyöt segítségül hívva jelezte, hogy Ferdinánd 1527. június 29-én Magyarország rendjeihez címzett levelében deklarálta is, hogy őt az országgyűlés „komoly s érett megfontolás után szabadon és önként Magyarország igaz és törvényes királyának megválasztotta”.¹⁵

Ferdinánd mindvégig törekedett az utódaira is vonatkozó örökös trónigényét országaiban és tartományaiban, így Magyarországon is elismertetni.¹⁶ Néhány év-tized múltán a cseh rendek után a magyarok is megszavazták a Habsburg-ház fiági leszármazóinak örökös utódlását, de ezt feltételhez kötötték.¹⁷ Maga a törvény nem is a fiági örökösödés kinyilatkoztatása volt, hanem a király vagy a trónörökös Magyarországon tartózkodásának kieszközlését célozta, mintegy indoklásképpen fűzve hozzá a hivatkozást. „Mert, miután az ország rendjei és karai magukat nemcsak Ő felsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetették, az összes rendek és karok annak, ha Magyarországon marad, nem kisebb hűséggel, ragaszkodással és tisztelettel fognak engedelmeskedni, mint magának Ő felsége személyének.”¹⁸ Az igényt nem kevesebbel, mint a rendi alkotmányra történő hivatkozással támasztották alá. Mivel „hosszú tapasztalásból már mindnyájan

¹⁴ Uo. 40–41.

¹⁵ *Deák F.*: Adalék i. m. 37.

¹⁶ *Degré A.*: Magyar alkotmány és jogtörténet i. m. 213.

¹⁷ 1547. évi 5. tc. a király az idő nagyobb részén át Magyarországon lakjék, vagy hagyja itt maga helyett a fenséges fejedelmet, Miksa főherceget.

¹⁸ 1547. évi 5. tc. 3–4.§

meggyőződtek arról, hogy [...] mindig békésebb volt az ország minden része a király jelenlétében, semmint annak távollétében és őseink éppen ezért decretumban rendelték el, hogy Magyarország királya az idő nagyobb részét az országban töltsen”. Ezzel Albert dekrétumára utaltak, mely első ízben foglalta artikuláris formába, hogy a király köteles az országban lakni.¹⁹ (Ezt utóbb a vegyes házi királyok külföldi érdekeltségei miatt a rendeknek többször meg kellett ismételniük.)²⁰

A már megidézett 1547. évi törvénycikk sokszor citált fordulata ugyan átengedte a Habsburg-háznak a fiági örökösödést, de nem jelölt meg ezen belül további utódlási elvet, így a primogenitúrát sem. (A rendek tehát a választást a lehetséges örökösök között fenntartották maguknak.) A fogalmazásból nyilvánvaló, hogy ekkor még a nőág bármiféle jogosultságára tett utalás sem található a szövegben. A Habsburgok fiági örökösödésének elismerése mellett a rendek határozottan ragaszkodtak a királyválasztás jogához, melynek hangsúlyozását nem mulasztották el sem Miksa, sem Rudolf megkoronázásánál, II. Mátyás pedig a trónra jutás körülményeit tekintve természetesen választotta magát. Mátyás unokaöccse esetében a választás lényegében szintén valódi választásnak tekinthető, miután nem az uralkodó leszármazottjáról volt szó. A rendek rögzítették, hogy régi szokásuk és mindig megtartott szabadságuk gyakorlásával választották meg és kiáltották ki uralkodójuknak II. Ferdinándot. Bizonyos értelemben ez később szintén hasonlóképpen történt, III. Ferdinánd és I. Lipót esetében is. Mindannyian a Habsburg-ház családi megállapodásai szerint kerültek trónra, de a királyválasztás formái megtartásával.²¹

Ezen praxis alkotmányos alapját trónutódlásnál a rendek részéről a vérségi leszármazás akceptálása adta. Ahogyan Anjou Lajosnál nem volt kérdés a trónra jutás, még lányát, Máriát is támogatták a rendek. Albert fiát V. Lászlót és II. Ulászló fiát II. Lajost is trónra emelték a magyarok. Zsigmonddal a Luxemburg-ház, II. Lajossal a Jagelló-ház vesztette el azonban fiúutód hiányában a dinasztiaalapítás lehetőségét.²² Mint fentebb már szó esett róla, az 1505. évi rákosi végzés is arra az esetre tartotta fenn a szabad választás jogát, ha netán magszakadás következne be.²³

Azzal tehát, hogy valamely dinasztia leszármazói egymást követően kerüljenek a magyar trónra, s hogy adott esetben megválasztásuk egybeessen az illető dinasztia örökösödési gyakorlatával, az alkotmányos praxisban semmi közjogi probléma nem adódott. A szabad választás intézménye általában nem volt összeférhetetlen az örökösödési szabályokkal, jóllehet folyamatosan függőben tartotta

¹⁹ 1439. évi 22. tc., a király az országban fog lakni.

²⁰ 1492. évi 5. tc., 1536. évi 57. tc., 1546. évi 18. tc.

²¹ *Eckhart F.*: Magyar alkotmány- és jogtörténet i. m. 191.

²² *Salamon Ferencz*: A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története. Bécs 1866. 51.

²³ *Fraknói V.*: Werbőczy i. m. 41.

a konfliktus lehetőségét. A szabad választás ősi joga volt a garancia arra, hogy az új uralkodó tiszteletben tartsa az ország szabadságait, jogait és törvényeit, jelentenek ezek bármit is az adott történelmi pillanatban. Alkotmánybiztosíték volt, mely akkor is funkcionált, ha tartalmilag igazodott is egy, a magyar közjogtól idegen családi rendszer szabályaihoz, hiszen formális keretei, külsődleges szerződésai garantálták a hitlevél elfogadását és a koronázási eskü letételét. Aligha véletlen, hogy Ferdinánd mindent elkövetett annak érdekében, hogy fiát, Miksát a magyar rendek ne választott királyként, hanem örökösödési jogát elismerve koronázzák királlyá, ahogy erre törekedett Miksa is Rudolf koronázása kapcsán.²⁴

A probléma élet némiképpen elvette a török háborúk keltette állandó fenyegetettség, mely ellenében a magyar rendek a szomszédos tartományoknak és magának a Német Birodalomnak a támogatására számítottak. A hazai politikai latolgatásokban folyamatosan jelen volt a szövetség az osztrák tartományokkal és a birodalommal. A korona sorsának eldöntése, a támogatott (s megválasztott) király személye is igazodott ehhez az elváráshoz. Miután pedig a Habsburg örökösödési rend többnyire összhangban volt a császári és a cseh királyi koronák birtokosainak sorrendjével, jobbára nem volt ok szembeszállni a Habsburg utódlási szándékkal. A Habsburg családi szabályok, megállapodások és szerződések szerint következő örökös uralkodók ily módon királyjelöltként jelentek meg a magyar rendek értelmezésében, akiket azután megfelelő alkudozás, választási feltételek, hitlevél elfogadása és koronázási eskü fejében annak rendje s módja szerint meg is választottak.

Mindennek ellenére és mindezzel együtt folyamatos közjogi viták tárgya volt az örökös királyság elfogadása, valamint – különösképpen az elsőszülöttségi, majd a nőági utódlás megnyílta után – Magyarország és az örökös tartományok, Csehország és nem utolsósorban a Német Birodalomhoz fűződő államkapcsolatok mibenléte. A magyar fél bizonyos értelemben szorosra szerette volna fűzni a szövetségi kapcsolatokat a török elleni harc hadi igényei és a háborúskodás finanszírozása miatt. Mindezt azonban oly módon képzelte el, hogy Magyarország rendi alkotmánya, szabadságai és jogai rendre legyenek megerősítve, s a hitlevelekbe is belefoglalt ígéretként az országot közjogi és politikai követelményképpen saját törvényei szerint kormányozzák. (Ennek egyik jó példája a bécsi béke megszövegezése: „Éppen így viszont Magyarországnak s a hozzátartozó tartományoknak és vármegyéknek az országlakói is, a császári és királyi felség s ennek utódai, mint Magyarország törvényes királyai iránt, az ország közönséges végzéseikhez képest, magukat örökös hűségre és engedelmességre kötelezik: és hogy (az ország jogainak és szabadságainak mindenkor épségben maradása mellett) soha elszakadást, föllázadást, felkelést, a közbéke megzavarását, [...] és a közjó ellenére

²⁴ *Salamon F.*: A magyar királyi szék i. m. 49., 52.

magán összejöveleteket tervezni nem fognak és semmi keresett szín és ürügy alatt megkísérteni sem fognak.”²⁵ Sőt inkább a szomszédos tartományokkal a jó szomszédságot és „kölcsonös szeretetet élesztetni és a keresztyének között innen is, túl is a szabad érintkezést mindenekben fenntartani fogják.”²⁶

A koronának a Habsburg-dinasztiához kötése napirendre tűzte, hogy a külhonban lakó és székelő uralkodó és a rendek szabályozzák egymással kialakítandó/kialakítható kapcsolataikat. Szekfű Gyula fogalmazásában „király és kormány kérdése” vált így alapproblémává, az úgynevezett közjogi kérdés, mely évszázadokra meghatározta az ország alkotmányos életét és politikai viszonyait.²⁷ A birodalom közös kormányzása, a központi szervek közös (különösen külügyi, hadügyi) hatásköre valóságossá tette a kérdést, hogy az ország alkotmányos önállósága hogyan értelmezhető az udvar és a bécsi dikasztériumok vonatkozásában. Azt, hogy a kérdés évszázadokon át megnyugtató válasz nélkül maradt, világosan jelzik a főúri összeesküvések, a felkelések és a szabadságharcok, az országgyűlési ellenállások és más társadalmi mozgalmak.

A magyar rendek 1687-ben fogadták el a férfiág öröklési jogát kiegészítő elsőszülöttségi rendet, amit az osztrák ág kihalása esetén a spanyol ágra is kiterjesztettek. Az idevágó törvényi rendelkezés szerint hálából, amiért győzedelmes fegyvereivel az ország régi ellenségét, a törököt „számos véres és döntő ütközetben megverte”, a karok és rendek kinyilatkoztatták, hogy „mostantól jövőre s örök időkre senkit mást, mint fenncímzett Ő császári s királyi felségének saját ágyékából származott fiörökösei közül az első szülöttet [...] fogják törvényes királyuknak s uruknak ismerni”.²⁸ Ezzel a döntéssel a rendek Magyarországra nézve elfogadták a Habsburg örökösödési szabályokat, az osztrák férfiág öröklési jogát az elsőszülöttségi rend szerint. A törvényszöveg egyik fordulata arra is utalt, hogy a rendezés előzményeképpen már az 1547. évi országgyűlés is hasonlóképpen határozott. Ez egyfajta utólagos törvényértelmezésként értendő, hiszen mint láttuk, abban az elsőszülöttségről nem volt szó. A korábbi alkotmányos gyakorlathoz képest ez a lépés valójában a szabad választás formális alkalmazásától való elhárítást jelentette csupán. Ugyanakkor a rendek továbbra is következetesen ragaszkodtak a diploma inaugurale előzetes elfogadásához és megerősítéséhez, valamint a királyi eskü letételéhez „oly alakban, mint elődjei teljesítették”.²⁹ A törvény szövege így a hitlevél és az eskü biztosítását illetően a hangsúlyt a választásról a

²⁵ 1606. A tizenötödik cikkelyre nézve, 27.§

²⁶ 1606. A tizenötödik cikkelyre nézve, 28.§

²⁷ *Szekfű Gyula: A közjogi kompromisszum.* In: Magyar történet IV. Bp. 1935. 317.

²⁸ 1687. évi 2. tc. a mostani császári és királyi szent felség fenséges finemű örököseinek elsőszülöttjeit Magyarország s az ahhoz csatolt részek természetes és örökös királyainak nyilvánítják.

²⁹ 1687. évi 2. tc.

koronázásra helyezte át. Közjogi biztosíték jellege mindkét aktusnak megmaradt, legalább annyira, mint az elmúlt másfél évszázadban az tapasztalható volt. Mint ismeretes, a rendek „a királyok választására s koronázására nézve” ősi és régi helybenhagyott szokásukról és előjogukról véglegesen nem mondtak le. Arra az esetre, ha mind az osztrák, mind pedig a spanyol ág „fimagva kihalna”, rögzítették a szabad választási jog visszaállítását.³⁰ Ez a jogrögzítés, tekintve a pillanatnyilag fennálló kilátásokat, inkább szimbolikus jelentőségű volt, a rendi jogfolytonosság szempontjából azonban mindenképpen szükséges.

Az elsőszülöttségi rend újabb szabályozására majd néhány évtized múltán került sor, amikor is már a Habsburgok fiágának kihalásával kellett számolni. A férfiutód hiánya a Pragmatica Sanctio néven ismert 1723. évi törvények elfogadtatásához és szentesítéséhez vezetett.

Habsburg előzmények

Szekfü Gyula interpretációja szerint a 18. századra alapvetően megváltozott az alkotmányos hangulat, miután a rendek és a királyi oldal is egyaránt békés eszközökkel kívánták elérni céljaikat, és kompromisszumra törekedtek. Az évszázad kezdetét meghatározó szabadságharc és az azt lezáró szatmári béke lehetővé tette a lipóti abszolutizmus egyes eredményeinek stabilizálását. Így az ellenállási jog tényleges törlését a magyar rendi alkotmányból és a Habsburg-ház örökös királyságának megerősítését, sőt kiterjesztését. Cserébe a rendi privilégiumok respektálása továbbra is biztosította a magyar nemesség számára az előjogok élvezetét, még ha a rendi dualizmus hagyományos terepe jelentősen szűkült is.³¹

Az újabb alkotmánymódosítás előzményeként a spanyol örökösödési háború és az azzal kapcsolatos osztrák örökösödési igények érvényesítése jelölhető meg. A Habsburg-házon belül megállapodással kívánták szabályozni a további örökösödést. Lipót két fiával kölcsönös örökösödési szerződést kötött. 1703. szeptember 12-én az egyelőre titokban tartott *pactum mutuae cessionis et successionis*-ban I. Lipót fiával, Józseffel annak testvére, Károly és utódai javára lemondtak a spanyol tartományokat illető örökösödési jogról, ami újranyitotta az újabb spanyol ág megalapozását, bár csupán egy vitatott jogigény képletében.³² A megállapodás

³⁰ 1687. évi 3. tc. fennitisztelt Ő császári s királyi felsége fiágának megszakadása után következni fog-nak a fennirt uralkodásban: a mostani felséges spanyol király fiörökösei ugyancsak az első szülöttek; csak ezeknek kihalása után nyerjen helyet a karok és rendek ősi, régi, helybenhagyott szokása s előjoga a királyválasztásban.

³¹ Szekfü Gy.: A közjogi kompromisszum i. m. 317–318.

³² Hermann Baltl – Gernot Köcher: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz 1997. 134.

értelmében a császári cím és az örökös tartományok Józsefet és utódait illették.³³ A családi szerződést Bécsben írták alá és a lehető legszűkebb körben tették csak ismertté. A paktumban arról is megállapodtak, hogy mindkét férfiág kihalása esetén az örökösödésben a leányágak következnek, méghozzá előbb József, majd Károly leszármazói közül, szintén az elsőszülöttség szabálya alapján. „Mely végből ezen örökre tartó egyezmények, rendelkezések s szerződések Isten dicsőségére s valamennyi örökös tartományok megőrzésére léptettek életbe.”³⁴ Így a Habsburg tartományok feltétlen egyben tartása érdekében a szerződés intézményesítette a leányági örökösödést is.³⁵ 1711-ben a rögzített férfiági örökösödés elve aktualizálódott, miután József fiúörökös nélkül hunyt el, s az osztrák trón megnyílt Károly előtt, aki akkor Spanyolországban küzdött örökségéért. A trónutódlás Európa nagyhatalmainak ellenérzését váltotta ki, miután a fennálló bizonytalan politikai egyensúly megborulásával járhatott volna V. Károly birodalmának újraegyesítése és a több földrészre kiterjedő Habsburg hatalom felélesztése.³⁶ Ebben a diplomáciai közegben döntött arról az uralkodó, hogy nyilvánosságra hozza a Pragmatica Sanctiót.

A VI. (III.) Károly által 1713. április 19-én megerősített³⁷ dokumentum szerint az örökös tartományok a jövőben feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul az elsőszülöttségi rendnek megfelelően öröklődnek; a férfiág kihalása esetére (és csak akkor) a nőági leszármazók kerülnek sorra a trónörökösök sorában.³⁸ Amennyiben Károly Józsefnél hamarabb halt volna meg, József leányágán haladt volna tovább az öröklés. Miután azonban Károly saját ágának kívánta biztosítani a trónt, 1711-ben kelt végrendeletében már esetleges fiúörökös hiányában saját születendő leányai számára jelölte meg a lehetőséget az uralkodásra.³⁹ A biztonság okán I. József utódlásra jogosult két lányát azzal a feltétellel adták férjhez a bajor és a szász választófejedelemez, ha lemondanak trónigényükről.⁴⁰

A Habsburgok nagyhatalmi pozíciója nem a császári rangon nyugodott, hanem a legkülönbözőbb jogcímen birtokolt örökös tartományok és örökös királyságok együttesén, amely a dinasztia különféle időkben megszerzett uralkodó státuszainak összességét jelentette. Raoul Charles van Caenegem belga jogtörténész szerint ezt a multinacionális formációt lényegében a királyi család iránti lojalitás kötötte össze, amit kiegészített a római katolikus vallás, akár a pogány törökökkel,

³³ *íff. Barta János: A tizennyolcadik század története.* Bp. 2000. 34.

³⁴ *Salamon F.: A magyar királyi szék i. m. 105.*

³⁵ *Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Bp. 1987. 109.

³⁶ *Barta J.: A tizennyolcadik század i. m. 35.*

³⁷ *Salamon F.: A magyar királyi szék i. m. 103.*

³⁸ *Thomas Olechowski: Rechtsgeschichte.* Wien 2008. 37.

³⁹ *Szekfü Gy.: A közjogi kompromisszum i. m. 333.*

⁴⁰ *Barta J.: A tizennyolcadik század i. m. 35.*

akár a reformációval szemben.⁴¹ A monarchia bázisa az osztrák örökös tartományok birtoklása volt, melyeket a Habsburgok a középkortól, birodalmi hercegekként, főként adományos birtokokként tudhattak magukénak (Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Tirol, Vorarlberg stb.). 1526-ban szerezte meg Ferdinánd a (feleségének testvére, II. Lajos cseh és magyar király halála után örökség címén követelt) Vencel-korona országait (Csehország, Morvaország, Szilézia és 1635-ig Lausitz), melyhez végül a rendek választása alapján jutott hozzá. Jóllehet a rendek folyamatosan hangsúlyozták a független cseh királyság ősi szabad választási jogát, a trónon a Habsburg-ház trónöröklési szabályai szerint következtek az uralkodók. Az ország utóbb, a fehérhegyi csatát (1620) követően, az „erneuerte Landesordnung” értelmében 1627-től deklaratív is örökös királysággá lett.⁴² A spanyol örökösödési háborút lezáró béke jóvoltából a Habsburgok jogára alá került osztrák Németalföld és Lombardia is. A magyar országgyűlés 1687. évi döntése alapján a Szent Korona országai (Magyarország, Erdély, Horvátország) örökös királyságként lettek a dinasztia által uralt területek, mely státusznak sajátossága volt, hogy a Német Birodalmon kívülálló monarchiaként kormányozták.⁴³

Ekkortájt már a Habsburgok által uralt osztrák örökös tartományokat gyakran *casa d’Austria*, *Haus Österreich* néven azonosították, ami kifejezte azt az egyre mélyülő hasadást, mely az osztrák tartományokat leválasztotta a Német Nemzet Szent Római Birodalmáról. A 17. század közepére ez a különállás már közigazgatási szeparációt is jelentett, ami egyfajta jellegzetes külön identitást biztosított az alpesi és dunai tartományoknak. (Az örökös tartományok és a cseh királyság szerves része volt a birodalomnak, így az érett középkorban még nem jöhetett szóba sem jogilag, sem politikailag a függetlenség és önállóság kérdése).⁴⁴ A harmincéves háború és a vesztfáliai béke nyomán lényegesen megváltozott a helyzet. A Német-római Birodalom államszövetséggé formálódott, a birodalmi fejedelmek szuverenitásra törekedtek, a birodalmi funkció gyengült. A spanyol Habsburgok férfiágának kihalásával más európai dinasztiák igénye is megerősödött, az uralkodóházak újrapozícionálták magukat a hatalmi térben. Ezek a folyamatok támogatták a Habsburg Birodalom kialakulását.

A Habsburgok által birtokolt és uralt tartományok, valamint országok sokszínűségében a Pragmatica Sanctio volt az első közjogi kapcsolat, mely elvezetett a Monarchia Austriaca létrejöttéhez. Az eddigi, pusztán történeti szituációból adódó „véletlenség” okán egységes uralom alá jutott tartományok és országok közötti

⁴¹ *Raoul Charles van Caenegem*: Bevezetés a nyugati alkotmányjogba. Bp. 2008. 198.

⁴² *Baltl, H. – Kocher, G.*: Österreichische Rechtsgeschichte i. m. 132.

⁴³ *Olechowski, T.*: Rechtsgeschichte i. m. 37.

⁴⁴ *Baltl, H. – Kocher, G.*: Österreichische Rechtsgeschichte i. m. 132.

kapcsolatok immár jogilag szabályozott keretek közé kerültek. Okkal tekinti a szakirodalom a dokumentumot a Habsburg Monarchia első alaptörvényének.⁴⁵

Az osztrák monarchikus unió alkotmányának alapjai között a leglényegesebb alaptörvényként számon tartott 1713. évi Pragmatica Sanctio fő eleme a tartományok szétválaszthatatlan egyesülése, a monarchikus unió szétválaszthatatlansága.⁴⁶ Ennek elengedhetetlen feltétele a közös tartományfejedelemnek mint az unió uralkodójának intézményesítése, valamint a trón egységes öröklése a férfiág elsőszülöttségi rendjével. Ez egészült ki az utolsó férfiuralkodó lányának és leszármazottainak szubszidiárius öröklési jogával.⁴⁷

A dokumentum egy régi uralkodói gyakorlatot is megkérdőjelezett. Az, hogy egy birodalmi uralkodó a Német Birodalom határain kívül is rendelkezett más országok felett, esetleg egy külhoni monarchia a Német Birodalmon belüli tartományokat bírt, az a középkori közjog rendszerében egészen természetes és elfogadott dolog volt. Ezt a természetesnek tekinthető állapotot bolygatta meg a Pragmatica Sanctio elfogadtatása, mely nem egyszerűen a leányági örökösödésről, hanem lényegében a Habsburg tartományok és a többi ország, az osztrák jogar alatt álló monarchia szétválaszthatatlanságáról szólt. Aligha véletlen, hogy a német birodalmi gyűlés csak a Német Birodalomhoz tartozó Habsburg tartományokra mondta ki támogató döntését. A végzés éles határvonalat húzott a birodalomba tartozó és azon kívül kormányzott Habsburg tartományok és országok között, ami ekkor még kisebb jelentőségűnek (és természetesnek) tűnt, de előre jelezte a hosszú távon adódó problémát a majdani német egység kérdésében. S megjelölte azt a konfliktust is, ami később, a magyar szentesített törvénycikkekben megfogalmazódott, hogy tudniillik a magyar korona országai is elválaszthatatlan egységet jelentenek, ennél fogva „Magyarország Horvátországgal és Erdéllyel” is különálló rész.⁴⁸

A döntés-előkészítés

Az uralkodónak a leányági örökösödés elfogadtatásához értelemszerűen meg kellett szereznie a tartományok és országok támogatását is, nemkülönben a nagyhatalmak egyetértését. Miután VI. (III.) Károly fiát, a születése után néhány hónappal elhunyt Lipót János főherceget több férfiutód nem követte, az 1717-ben született Mária Terézia lett a trónvárományos, aminek következtében direkt formában került napirendre a nőági örökösödés elfogadtatása is. 1720-ban a cseh országgyűlés, a stájer, karintiai, krajnai, tirolai tartománygyűlések, az erdélyi

⁴⁵ Olechowski, T.: Rechtsgeschichte i. m. 36-37.

⁴⁶ Wilhelm Brauner: Österreichische Verfassungsgeschichte. Wien 2009. 73.

⁴⁷ Uo. 73.

⁴⁸ Gonda I. – Niederhauser E.: A Habsburgok. i. m. 109–111.

országgyűlés; 1721-ben az alsó-és felső ausztriai tartományok bólintottak rá. A dinasztia egyik utolsó országaként Magyarország nyilvánította ki egyetértését 1722-ben (az 1723. évi 1-3. törvénycikkekben),⁴⁹ majd 1723-ban a németalföldi, 1725-ben a lombardiai rendi gyűlések is igent mondtak.⁵⁰

Látható tehát, tekintettel fentiekre is, hogy VI. (III.) Károly külpolitikáját alapvetően a Pragmatica Sanctio elismertetésének szándéka határozta meg.⁵¹ A nemzetközi támogatásokat Károly „hosszú, keserves diplomáciai munkával” és jelentős engedmények árán érte el.⁵² Bourbon V. Fülöp támogatásának „ára” az volt, hogy Károly mindennemű spanyol trónigénnyről lemond (1725).⁵³ Anglia és Hannover a Kelet-Indiai Társaság felszámolását igényelte az 1731. évi hozzájárulás fejében,⁵⁴ s ez Hollandia hozzájárulását is magával hozta,⁵⁵ míg Franciaország Lotaringia átengedéseért cserében adta rá áldását.⁵⁶ A regensburgi Reichstag (a szász, a bajor és a pfalzi választó kivételével)⁵⁷ 1732-ben járult hozzá a megállapodáshoz, ami így 1918-ig hatályban volt.⁵⁸

Amikor az 1712. évi magyar országgyűlés előtt III. Károly a hitlevélre esküt tett, a végrendeletében foglaltakról nem esett szó, sőt a hitlevélben a fiág kihalása esetére a szabad királyválasztás visszatérését is garantálta. Pedig a szintén ez évben ülésező horvát tartománygyűlés már foglalkozott a nőági örökösödéssel. A horvát rendek, megelőzve uralkodójuk ilyen irányú kérését,⁵⁹ 1712-ben „elővigyázatosságból” tartománygyűlésükön már arról határoztak, hogy támogatják a Habsburg örökös királyság esetleges kiterjesztését a leányágra is.⁶⁰ (A horvátok persze ennek tárgyalását csak javasolhatták a magyar országgyűlésnek. Minthogy ilyen döntésre a tartományi gyűlésnek nem volt hatásköre, a magyar országgyűlésben Horvátországot képviselő követek indítványozhatták volna a magyar diétának a kérdés napirendre tűzését.) Az 1712–1715. évi országgyűlés azonban nem foglalkozott a kérdéssel,⁶¹ sőt, éppen ellenkező tartalmú hitlevelet cikkelyeztek be. Szekfű a horvát gyűlésben történeteket Esterházy Imre zágrábi püspök számlájára írta, aki magánakciójával

⁴⁹ Olechowski, T.: Rechtsgeschichte i. m. 37.

⁵⁰ Gonda I. – Niederhauser E.: A Habsburgok. i. m. 109.

⁵¹ Erich Zöllner: Ausztria története. (Europica varietas) Bp. 1998. 204.

⁵² Hajnal István: Az újkor története. In: Egyetemes történet négy kötetben. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly Bp. 1935–1937., 506–507.

⁵³ Barta J.: A tizennyolcadik század i. m. 35.

⁵⁴ Gonda I. – Niederhauser E.: A Habsburgok. i. m. 110.

⁵⁵ Baltl, H. – Kocher, G.: Österreichische Rechtsgeschichte i. m. 134.

⁵⁶ Barta J.: A tizennyolcadik század i. m. 36.

⁵⁷ Hajnal I.: Az újkor története i. m. 507.

⁵⁸ Baltl, H. – Kocher, G.: Österreichische Rechtsgeschichte i. m. 134.

⁵⁹ Gonda I. – Niederhauser E.: A Habsburgok. i. m. 109.

⁶⁰ Salamon F.: A magyar királyi szék i. m. 86.

⁶¹ Barta J.: A tizennyolcadik század i. m. 35.

meglepte az uralkodót, csakúgy, mint az esztergomi érseket.⁶² Mindenesetre figyelemreméltó a püspökök tájékozottsága az akkor még hivatalosan nyilvánosságra sem hozott paktummal kapcsolatos esetleges szándékokról.

Maga az uralkodó nem foglalkozott közvetlenül a horvát javaslattal, azt kiadta egyeztetésre. A határozatról Esterházy Pál nádor elnöklése mellett tárgyaltak a magyar tanácsosok is, de olyan feltételeket szabtak esetleges támogatásukért cserébe, melyek óvatosságra intették a királyt és udvari tanácsosait. (A magyar Szent Korona visszafoglalt területeinek visszacsatolását, kiskorúság esetén a nádor gyámkormányzóságát, a hajadon királynő kiházását, a királynő férjének megkoronázását, állandó hadsereget, uniót a tartományokkal, azok által elfogadott szövetségleveleket a hadsereg, a végvárok, az esteleges külső támadásokkal szembeni harc közös finanszírozásáról, az unió mibenlétének tisztázását, s ennek szimbolikus kifejeződését azáltal, hogy magyar tanácsosokat az uralkodó belső tanácsába is meghívja.)⁶³ Titkos tanácsosainak javaslatára ezért hozhatták nyilvánosságra és hirdették ki az ügynevezett osztrák Pragmatica Sanctiót, az ünnepélyes házi törvényt 1713. április 19-én.

Az elkövetkező évtizedben a tartományi kancelláriák sorra elfogadásra terjesztették a rendi tartomány- és országgyűlések elé a Pragmatica Sanctiót a nőági örökösödés elismertetése érdekében. Annak magyar elfogadtatása azonban nem csupán az örökös királyság jogcímének kiterjesztéséről szólt. A magyar rendek egyben arról is nyilatkoztak, hogy milyen viszonyt kívánnak a jövőben fenntartani a birodalom többi részével. Szekfű fogalmazásában: próbaköve volt a tárgyalás annak, mennyiben él még a nemrég lezárt szabadságharc függetlenségi eszménye a nemeségben, és mennyiben hajlandó elfogadni a nyugatias, de a rendiséget erősebben korlátozó abszolutisztikus uralmat.⁶⁴ Ezért a nőági örökösödés elfogadásának egyik lényeges előfeltétele volt a III. Károly által képviselt kompromisszumos, reformokat szorgalmazó belpolitika. Ennek fontosabb elemei az országgyűlési állandó bizottságok kinevezése, az országjavító reformok kidolgoztatása, illetve a megkezdett munkálatok folytatása, a közigazgatás átszervezése, valamint a korábban is követelt magyar állandó hadsereg felállítása. A magyar nemesi társadalom szimpátiáját elnyerő intézkedések megalapozták az országgyűlés viszonyát a javaslatokhoz. Az 1716–1718. évi győzedelmes hadjárat és az ország integritását helyreállítani látzó felszabadító hadműveletek is jelentősen növelték az új uralkodó népszerűségét.⁶⁵

Az udvar a magyar arisztokrátiák aktív részvételével alaposan előkészítette a tárgyalásokat. Ezen lépések egyik diplomáciai előzménye volt a tárgy magyar

⁶² Szekfű Gy.: A közjogi kompromisszum i. m. 333–334. Vö. Forgó András: A királynő és az érsek című, a jelen lapszámban megjelenő tanulmányával.

⁶³ Salamon F.: A magyar királyi szék i. m. 86., 98., 100.

⁶⁴ Szekfű Gy.: A közjogi kompromisszum i. m. 335.

⁶⁵ Salamon F.: A magyar királyi szék i. m. 110.

napirendre tűzését megelőző támogató szavazat megszerzése az erdélyi országgyűléstől, akárcsak a török veszedelem elleni védekezést garantálni látszó unió politikai „forgalomba hozatala”.⁶⁶ A többnyire meggyőzött vármegyék a Pragmatica Sanctiót nem is említő királyi meghívólevél birtokában követeknek utasításba adták nemhogy elfogadását, de egyenesen a successio felajánlását. Hiszen a regális arról szólt, hogy „az Istentől nekünk s felséges házunknak alávetett többi örökös országainkkal s tartományainkkal való szomszédi s barátságos egyetértés és egyesség által a köznyugalom és állandó, zavartalan béke minden esetre tartósan meg legyen alapítva, s e szerint az ország lakosainak megmaradásáról, fenntartásáról, oltalmáról és védelméről a lehető legjobb módon gondoskodva legyen”.⁶⁷ Nagy István elnöklő alnádornak a tárgyalást megnyitó beszéde is arról szólt, hogy jelen országgyűlés összehívásának nyilvánvaló oka az ország jövőendő békéjéről és nyugalmáról gondoskodni. Ha a fennálló körülményeket megfontolja az ország és tekinti, hogy déli szomszédja milyen ellenséges indulatokat táplál, azt kell segítségül hívni, aki meg képes megvédeni az országot. Hosszú távon kell gondolkodni, s meg kell akadályozni az esetleges interregnumot, ami jelen esetben a nőági örökösödés befogadásával egyenértelmű.⁶⁸

Az a magyar törekvés, hogy a közös védelem okán unió jöjjön létre, ugyan nem járt sikerrel, de a védelmi kötelezettséget az uralkodó magára vállalta. Cserébe a magyar Pragmatica Sanctio szövege szöveghű részleteket tartalmazott az osztrákból, amihez az uralkodó kifejezetten ragaszkodott. 1722-ben a kérdés már nem az volt, hogy elfogadják-e a nőági örökösödést, hanem hogy mivel ellentételezzék azt, mit kérjenek a rendek cserébe ezért a jelentős közjogi engedékenységet?⁶⁹ Az örökössé lett dinasztia választásánál az utódok kötelezése jelentette az alkotmányos problémát, ami pedig hosszabb távú gondolkodást, garanciális közjogi szerződést követelt.

Alkotmányos garanciák

A magyar Pragmatica Sanctio⁷⁰ elfogadásának garanciális szempontja volt a rendelkezések törvénybe iktatása. Az örökösödési rend országgyűlési tárgyalását, a döntések becikkelyezését, az alkotmánybiztosítékok törvényszövegbe öntését egyöntetűen megkövetelte a rendi oldal. A diéta diskurzusainál akkurátusan

⁶⁶ *Szekfű Gy.*: A közjogi kompromisszum i. m. 335.

⁶⁷ *Salamon F.*: A magyar királyi szék i. m. 139.

⁶⁸ Uo. 144.

⁶⁹ Uo. 110.

⁷⁰ A magyar Pragmatica Sanctio idézett részletei a Márkus Dezső szerkesztette Magyar Törvénytár szerinti szöveget követik. 1657–1740. évi törvéncikkek. Ford., bev. Tóth Lőrincz. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. (Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár V.) Bp. 1900.

betartották a processzuális követelményeket, a formaságok eljárási rendjét, rigórozusan követték az országgyűlési szokásokat. Ebben a közjogilag aggályosan szabályos folyamatban születtek meg az idevágó artikulusok, az 1723. évi 1–3. törvénycikkek.⁷¹ Alaki értelemben tehát a törvényalkotás alkotmányjogilag nem megkérdőjelezhető, kiállta a rendi közjog törvényességi próbáját.

A tartalmi követelmények legkritikusabb pontja volt a szabad választás jogának feladása. Persze a résztvevők ez esetben joggal mutathattak az 1687. évi végzésekre, hiszen a szabad királyválasztásról történt lemondás már akkor, a fiági örökösödés deklarálásával megtörtént. S az is igaz, hogy az a döntés is már egy formaivá karcsúsodott electióra vonatkozott, hiszen 1547 óta alkotmányos gyakorlatként élt már a Habsburg örökösödési jog tudomásul vétele és a trónutódlás megerősítése választással. S mint láttuk, ez a praxis korábban, már a vegyesházi királyok idejében is alkotmányszerű volt.

A rendek 1722-ben is szükségét érezték annak, hogy újfent megerősítsék szabad választásuk közjogi alapjait. Egyértelműen rögzítették, hogy a nőági örökösödés befogadása az ország és az ahhoz kapcsolt részek összes karainak s rendjeinek *egyértelmű szabad akaratával* történt.⁷² Vagyis a szabad választás jogának korlátozását a rendek éppen szabad döntési jogukkal élve érték el. A korlátozás hangsúlyozása közjogi jelentőségű, hiszen a rendek nem lemondtak ősi jogukról, a *szabad királyválasztásról*, csupán *felfüggesztették* annak hatályát. A királyválasztást ősi és régi helybenhagyott és bevett szokásként definiálták, melyet fenn kívántak tartani abban az értelemben, „hogy annak csakis az említett nőág teljes kihalása után legyen helye”.⁷³ Ez a megközelítés lehetővé tette a rendi alkotmány sérelmével járó módosítás kimondásának elkerülését.

A nőági örökösödés rendjéhez a magyar országgyűlés nem kívánt sem kommentárt, sem külön szabályt fűzni, ezért az uralkodó által bemutatott dokumentumot elfogadva, annak megfelelően, „oly módon, a mint azt Ő legszentségesebb felsége az ő Németországában s azon kívül fekvő örökös országaiban és tartományaiban már szabályozta, megállapította, kihirdette s elfogadta, [...] kívánja rendezni, megtartani s megőrizni.”⁷⁴

⁷¹ Vö. *Thallóczy Lajos*: Az 1722/3. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről. Századok 31. (1897) 682.

⁷² 1723. évi 1. tc. 1.§ Az ország s az ahhoz kapcsolt részek karai és rendjei Ő császári és királyi szent felségének szabadságai s kiváltságai atyai és legkegyelmesebb megerősítéséért s a karok és rendek közepette saját legszentségesebb személyében megjelenéséért legnagyobb köszönetet mondanak.

⁷³ 1723. évi 2. tc. 11.§ Ő császári és királyi legszentségesebb felsége fölséges osztrák háza nőágának Magyarország szent koronájában s a régtől fogva hozzákapcsolt részekben való folytonos királyi örökösödéséről.

⁷⁴ 1723. évi 1. tc. 3.§

A Pragmatica Sanctio becikkelyezésének egyik alapfeltétele volt a magyar rendi alkotmány megerősítése. A rendi országgyűlés engedékenységeinek ellentételezéseként értelmezhető királyi ígéret Magyarország saját kormányzatának, alkotmányos státusának, jogi önállásának szép összefoglalása és pontos definíciója a törvények mintegy preambulumaiként szentesített garanciális fordulat. Őfelsége „örökös Magyarországnak s az ehhez kapcsolt részeknek, országoknak és tartományoknak összes karait s rendjeit minden, úgy a hitlevélbe foglalt, mint bármely más, ekkorig engedett és alkotott s a jelen országgyűlésen s jövőben is országgyűlésileg alkotandó törvényekben, jogokban, szabadságokban, kiváltságokban s mentességekben, szokásokban, előjogokban megtartandja”.⁷⁵ Ebbe a formulázásba egyaránt belefért a Habsburg örökösödés már becikkelyezett akceptálása, valamint az ellenállási jog törvénybe foglalt és a hitlevelekben folyamatosan kivételként emlegetett deregulációja. Az alkotmányos kötelezettségvállalást külön törvénycikkben is rögzítették, vagyis egyetlen törvényhozási ciklus során két artikulusban is garantálták a rendek jogait, szabadságait, kiváltságait, mentességeit s előjogait.⁷⁶ Sajátos gesztusként került a törvényszövegbe, hogy az uralkodó az alkotmány megerősítését „a hű karoknak és rendeknek minden eziránt előrebecsátott, megelőző legalázatosabb esedezése nélkül, tisztán csak irántuk viseltetett atyai indulatból felajánlani méltóztatott”.⁷⁷ Ez a szokásos törvényhozási formulához képest egészen más hangulatot sugároz. Az 1715-ben trónra emelt III. Károly koronázása előtt még a rendek „törvényes és örökös királyuk s uruk iránt tartozó jobbágyi hódolatukat s hűségüket bizonyítva, és szerencsés megkoronáztatásunk után vágyakozva, alázatosan esedeztek felségünk előtt, s kérték, hogy [...] az alább írt cikkelyeket és az azokban foglaltakat, összesen és egyenként helyeseknek, kedveseknek s tetszőknek tartván, s azokhoz beleegyezésünket adván, jóságosan elfogadni s királyi hatalmunkkal helybenhagyni és megerősíteni, s mind mi magunk megtartani, mind másokkal, kiket illet, szigorúan megtartatni méltóztatnánk”.⁷⁸

A rendi alkotmány megerősítése fényében mindenképpen magyarázatot érdemelt a sokat emlegetett és sokrétűen értelmezett *indivisibiliter et inseparabiliter unio*. A fentebb már említett Habsburg szétagoltsággal szemben fogalmazta meg még 1621-ben II. Ferdinánd a Monarchia súlyának és jelentőségének fenntartása érdekében a dunai monarchia országainak, örökös tartományainak feloszthatatlanságát és egységét az öröklésben.⁷⁹ Ez a formula került át utóbb a Pragmatica

⁷⁵ 1723. évi 1. tc.

⁷⁶ 1723. évi 3. tc. az ország s kapcsolt részei karainak és rendjeinek jogait, kiváltságait és szabadságait megerősítik.

⁷⁷ 1723. évi 1. tc.

⁷⁸ 1715. évi 2. tc. az Ö császári s királyi szent felsége részéről, szerencsés megkoronáztatása idején, a karoknak s rendeknek adott királyi hitlevet az ország köztörvényeibe iktatják.

⁷⁹ Brauner, W.: Verfassungsgeschichte i. m. 73.

Sanctióba, s onnan az osztrák öröklési rendnek a Szent Korona országait érintő elismerését tartalmazó magyar törvény szövegébe: „császári és királyi felség részéről a Németországban s azon kívül fekvő és Magyarországgal, meg az ehhez kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal, az előrebocsátott jog és rend szerint, feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó más országokban s tartományaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest, uralkodás és kormányzás végett átruházzák”.⁸⁰ Ebben a szövegben különös hangsúlyt kapott az örökösödés, az tudniillik, hogy a feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen kifejezések az „örökösödésileg birtoklásra” vonatkoznak, nem pedig a birodalom bárminek-mű uniformizálására, centralizálására, és semmiképpen sem a magyar alkotmányos rend felszámolására. Az uralkodásra és kormányzásra átadott ország pedig országgyűlésileg alkotandó törvények, valamint egyéb ősi jogok, szabadságok, kiváltságok s mentességek, szokások és előjogok, tehát a rendi alkotmány értelmében igazgandató. Az alkotmányos azonosságot célzó esetleges vélekedéseket ellenpontosította még az első cikk 4. szakasza is, mely kifejezetten Magyarországra vonatkozóan alkalmazta a feloszthatatlan jelzőt. A törvény szövegezői ugyanazt a formulát vették igénybe a Szent Korona országainak jellemzésére is, amit a Habsburgok jogára alatt élő többi tartományra használt az 1703. évi Pactum mutuae successionis. Hogy tudniillik a rendek „az ugyancsak feloszthatatlannak értendő Magyarország s az ahhoz kapcsolt részek, országok és tartományok” koronájával koronázzák meg az örököszt,⁸¹ aki így a közjogi szabályok értelmében kénytelen a hitlevélben és esküben megerősíteni az ország rendi alkotmányát.

A Habsburg Birodalom sajátos jellemzője lett a birodalom egyes történelmi régióit, országait és tartományait összefűző örökös királynak elismert uralkodó személyessége, másfelől az elismerés nem birodalmi, hanem országos szintje. A birodalmi közösség jogalapja nem egy országokon felülálló állami szerkezet felsőrendű jogi normája, hanem az elismerő ország saját joga és szuverén országgyűlésének akarata.⁸² A törvény által feloszthatatlannak tekintendő Magyarország közjogi értelmezése az 1723. évi törvények szerint félremagyarázhatatlanul irányult Magyarország közjogi integritására a többi tartománnyal szemben, valamint az ország egységének helyreállítására, ami a sikeres törökellenes hadjáratok nyomán élénken foglalkoztatta a rendeket. A Pragmatica Sanctióból ugyanis következett egyfajta közös és viszonyos védelmi kötelezettség, ami szintén

⁸⁰ 1723. évi 2. tc. 7.§

⁸¹ 1723. évi 1. tc. 4.§

⁸² *Konstanty Grzybowski*: A dualizmus történeti fejlődése, politikai elmélete és funkciói. In: Jogtörténeti tanulmányok II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései. Szerk. Csizmadia Andor – Pecze Ferenc. Bp. 1968. 20.

befolyásolta a rendek pozitív döntését. Ez azonban nem eredeztetett közös hadügyet, nem jelentette a védelem eszközeinek közösségét sem.⁸³

A középkori választási feltételekből és azok szerződésszerű rögzítéséből kialakuló *diploma inaugurale* a Habsburgok korára már szerves része lett a koronázási eljárásnak. Az uralkodó által akceptált feltételek elfogadásához a rendek egy további biztosítékot csatoltak, „a feltételekről kiadott diplomát, uralkodása kezdetén, az ország közvégzései közé beiktassák és kihirdessék”.⁸⁴ Ezt a közjogi gyakorlatot rögzítette az 1708–1715. évi országgyűlés is, amikor utalva az elsőszülöttségi renden nyugvó Habsburg örökösödési szabályok 1687. évi megszavazására, törvénycikkbe foglalta, hogy „a hitlevél cikkelyeinek előre bocsátandó elfogadása s az abban előírt és alább mindjárt beiktatott eskünek letétele mellett” fogják csak az örököszt törvényes királyuknak s uruknak tekinteni és megkoronázni.⁸⁵ A III. Károly által elfogadott hitlevél I. Lipót 1687-ben kibocsátott diplomáját követte, mely azután kisebb értelemszerű változtatásokkal a Habsburg-ház országlásának végéig gyakorlatban maradt.⁸⁶ A hitlevél és az eskü alkotmánybiztosíték szerepét a rendek olyan erősnek tartották, hogy a Pragmatica Sanctio elfogadásánál koronázási feltételként ismételten rögzítették.⁸⁷ Az a tény, hogy a magyar rendek a koronázás kondíciójaként szabták meg a hitlevél előzetes elfogadását és az eskü letételét, melynek tartalmát a magyar rendi alkotmány újra és újra becikkelyezett meghatározása tette ki, az örökös tartományoktól különböző (sőt Szekfű szerint⁸⁸ egész Európában egyedülálló módon intézményesült) közjogi garanciát nyújtott a rendeknek. A hitlevél a koronázás attribútuma volt és maradt,⁸⁹ tartalma kötött, amire az uralkodó(k) esküt tett(ek).

Mindent összevetve a magyar korona országainak közjogi állásán a Pragmatica Sanctio csupán a nőági örökösödés lehetőségének vonatkozásában módosított, az ország alkotmányos rendjét nem változtatta meg.⁹⁰ A birodalmon belül az osztrák tartományok és Magyarország közjogi értelemben különállók voltak, az államkapcsolat politikai konstrukcióként jött létre,⁹¹ melyet a dinasztia közös-

⁸³ Balogh Arthur: A magyar államjog alaptanai. Bp. 1901. 348.

⁸⁴ 1622. évi 2. tc. a szentséges császári és királyi felségtől, az ország karai és rendjei részéről, az ő szerencsés felavatása alkalmából kiadott hitlevélnek az ország közönséges végzései közé iktatása.

⁸⁵ 1715. évi 2. tc. Az Ő császári s királyi szent felsége részéről, szerencsés megkoronázatása idején, a karoknak s rendeknek adott királyi hitlevet az ország köztörvényeibe iktatják.

⁸⁶ Eckhart F.: Magyar alkotmány-és jogtörténet i. m. 192.

⁸⁷ 1723. évi 2. tc. 10. §

⁸⁸ Szekfű Gy.: A közjogi kompromisszum i. m. 318.

⁸⁹ Máthé Gábor: Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. (Jogtörténeti Értekezések 51.) Bp. 2021. 44.

⁹⁰ Vö. még Récsi Emil: Magyarország közjoga a mint 1848-ig s 1848-ben fennállott. Buda–Pest 1861. 155.

⁹¹ Nagy Ernő: Magyarország közjoga. Államjog. Bp. 1901. 399.

sége szimbolizált, s melyet a Pragmatica Sanctio külön-külön történő, saját jogok szerinti elfogadása támogatott.

A Pragmatica Sanctiót az 1722–1723. évi magyar országgyűlés minden különösebb ellenkezés nélkül elfogadta és becikkelyezte, jóllehet összekötötte azt a szabad királyválasztási jog fenntartásával, a török elleni küzdelemhez szükséges támogatás biztosításával, az ősi magyar szabadság, a régi és jó jog betartására tett esküvel, valamint annak hitlevélbe foglalásával, a magyar rendi alkotmány betartásával, ami magyar oldalról relativizálta a feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul birtoklandó és kormányzandó monarchia képletét, utóbb éles közjogi vitákra adva lehetőséget.

THE PRAGMATIC SANCTION AND THE HUNGARIAN HISTORICAL CONSTITUTION

By Barna Mezey

SUMMARY

With its 1 to 3 articles the 1723 Pragmatic Sanction, that was enacted in the Hungarian public law, established the principle of female primogeniture in the legal regulation of the succession to the throne, thereby modifying the feudal Hungarian constitution. The paper seeks to answer the question of how far the new regulation was adjusted to the system of feudal privileges and liberties, and to what extent the Austrian order of succession as accepted by the Hungarian diet was compatible with the feudal constitution. It also examines the issue of legal continuity and the guarantees of feudal public law which could ensure the efficiency of Hungarian constitutionalism, and guarantee the traditional liberties in the new, compliantly accepted order of succession.

A KIRÁLYNŐ ÉS AZ ÉRSEK

Esterházy Imre szerepe Mária Terézia uralkodásának kezdeti éveiben*

Esterházy Imre életpályája jórészt Mária Terézia uralkodási évei elé esett, esztergomi érseki működésének nagyobbik fele is megelőzte az uralkodónő trónra lépését. Közös útjukat mindössze néhány évig járták: 1740 októberétől, amikor III. Károly halálát követően elsőszülött lánya lépett örökébe, 1745 decemberéig, Esterházy Imre haláláig. E néhány év a fiatal királynő számára ősei trónjának és saját örökségének védelmezésével telt. Hiszen az osztrák örökösödési háború tétje nem Szilézia hovatarozása, hanem a Habsburg Monarchia fennmaradása volt, így az 1748. októberi aacheni béke a fejedelemség nagy részének elvesztése ellenére valójában győzelemként értékelhető a Habsburg-dinasztia és személyesen Mária Terézia számára. (Bár ezt a kortárs bécsi politikusok másként látták.)¹ Így a tanulmányban Esterházy Imre 1740 és 1745 közötti tevékenységéből is az örökség védelmezésében játszott szerepét emelem ki főpapi életútjának és Mária Terézia trónra lépése előtti politikai működésének áttekintését követően.

Esterházy Imre főpapi életútja

Galánthai Esterházy Imre azonos nevű apja és Bucsányi Zsuzsanna első gyermekeként született a család cseszneki ágában, amely Esterházy Dániel cseszneki várkapitánytól eredeztette magát.² Mind születése helye, mind annak ideje bizonytalan: a szakirodalomban az előbbire Beckó és Vágújhely, az utóbbira 1663, 1664 és 1665 is szerepel. Az újabb publikációk Beckó várát tartják a legvalószínűbb születési helyének, a születési időt tekintve azonban az 1663. és az 1664. év mellett is felsorakoztatnak érveket.³ Apja révén őt és Gáspár öccsét a bárói cím illette meg, és a két testvér együtt kapott grófi címet 1715-ben.⁴ Imre Nagyszombatban és Sopronban végzett tanulmányait követően, 1680-ban

* A tanulmány az NKFI K 143017 számú, A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II. című kutatási projekt támogatásával készült.

¹ A legrészletesebb magyar nyelvű összefoglaló: *Poór János: Az osztrák örökösödési háború.* Bp. 2006.

² *Esterházy János: Az Esterházy család és oldalágainak leírása.* Bp. 1901. 239–243.; *Jakab Réka: Az Esterházy család cseszneki uradalma. A birtokok megszerzése és örökítése (1636–1747).* In: *Az Esterházy család cseszneki ága.* Szerk. Márkusné Vörös Hajnalka. 2. kiadás. Veszprém 2013. 59–70.

³ *Koltai András: Császárhú, bőkezü, remete. Esterházy Imre hercegprímás.* Limes 18. (2005) 3. sz. 5–20., itt: 4. jegyzet; *Tóth Tamás: Esterházy Imre püspöki processzusai a Vatikáni Apostoli Levéltárban.* Fons 29. (2022) 495–511.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Kancelláriai Levéltár A 57 Libri regii Vol. 31. Pag. 43–44.; A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség

belépett a pálos szerzetesrendbe, 1683 és 1687 között pedig a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* növendékeként teológiai tanulmányokat folytatott, doktori fokozatot szerezve.⁵

Néhány évnyi oktatói munka után az 1696-ban összehívott máriavölgyi nagykáptalan a rend általános titkárnak (*secretarius generalis*) választotta.⁶ Így a szintén ekkor megválasztott rendfőnök, a horvát Mallesics Gáspár mellé került a remetei kolostorba, amelynek perjeli tisztét is betöltötte. A horvát és a magyar tartomány – hosszas küzdelmek után történt – szétválását követően Esterházy a horvát tartományba kérte felvételét, az új provincia káptalanján pedig a tartományfőnök helyettesévé választották. Végül az 1702. évi nagykáptalan a rend élére emelte. Rövid ideig tartó általános rendfőnöki tevékenysége azonban a Rákóczi-szabadságharc következtében főként Horvátországra korlátozódott, ő maga leginkább Lepoglaván tartózkodott.⁷

Esterházy Imre püspöki karrierje 1706 októberében vette kezdetét, amikor I. József kinevezte a váci püspökség élére. Bár prekonizációja (pápai megerősítése) már 1707-ben megtörtént, püspökszentelésére a háborús állapotok miatt csak 1708 márciusában, a pozsonyi országgyűlésen került sor. Főszentelője Keresztély Ágost hercegprímás, a pálos rend bíboros protektora volt, aki később is egyengette egyházi pályafutását. Ugyancsak a harcok következtében nem tudott székvárosába költözni, így a továbbiakban is Lepoglaván maradt. Nem sokkal később azonban meghalt Brajkovics Márton zágrábi püspök, így Esterháznak lehetősége nyílt arra, hogy áthelyezését kérvényezze. Törekvéseben a zágrábi káptalan és Pálffy János horvát bán is támogatta. 1708. október 10-én nyerte el az uralkodótól a zágrábi püspöki kinevezést, és már november közepétől székvárosában tartózkodott, noha prekonizációjára csak 1709. szeptember 9-én került sor.⁸

Új állomáshelyén maradandót alkotott: átalakította a székesegyház belső térét, egyházmegyéje több templomában oltárokat emelt, liturgikus felszereléseket adományozott és kegyes alapítványokat tett. Már ekkor híressé vált karitatív tevékenységéről is. Az egyházmegye papsága számára közös ájtatosságokat szervezett,

czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867. Összeáll. Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 1895. 60.

⁵ *Meszlényi Antal*: Magyar hercegprímások arcképsorozata. Bp. 1971. 52–54.; *Koltai A.*: Császárhű i. m. 5–6. A Collegium magyar vonatkozásairól: *Bitskey István*: Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Bp. 1996.; Esterházy Imre tanulmányaira vonatkozó adatok: *Véress Endre*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Volumen secundum*: Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum I. *Matricula* (1559–1917). Bp. 1917. 81–82.

⁶ *Tóth T.*: Esterházy i. m. 497.

⁷ *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. Bp. 1938–1940. II. 160.

⁸ *Tóth T.*: Esterházy i. m. 497.

a pestis idején pedig körmenetet vezetett a remetei pálos kegyhelyre.⁹ Vagyis zágrábi püspöki működése megfelelt a 18. század első felében felerősödő trienti reformmozgalom főbb célkitűzéseinek. 1719-ben utódlási joggal Keresztély Ágost esztergomi érsek koadjutorává nevezték ki, de a kinevezést titokban tartották. Esterházy pálos szerzetesként tehát továbbra is számíthatott a rend bíboros protektorának támogatására, pedig az érseki székre többen is pályáztak. Közülük kétségkívül Csáky Imre kalocsai érsek volt a legbefolyásosabb személy, aki Keresztély Ágost betegsége miatt már ekkor megpróbálta biztosítani magának a kinevezést. Majd az érsek halála után újból próbálkozott az uralkodónál és minisztereinél, de ismét eredménytelenül.¹⁰

Esterházyt 1723. január 17-én azonban először a veszprémi püspökségbe helyezték át. Ez az áthelyezés egyértelműen a Magyar Királyi Helytartótanács felállításával magyarázható, amelynek előkészítésében, mint látni fogjuk, maga is aktívan részt vett. Kinevezésekor évi 6000 forintos kárpótlást is megítéltek neki, tekintettel új püspökségének lényegesen rosszabb anyagi helyzetére. Veszprémi püspökként azonban közelebb került Pozsonyhoz és Bécshez, másrészt ismét a magyarországi püspöki kar tagjává vált, így nem állhatott elő az a kényelmetlen helyzet, hogy az uralkodó egy horvátországi egyházi méltóságot helyez fontos magyar politikai pozícióba.¹¹ Ez az eljárás rámutat arra a tényre, hogy a korszakban a két egyházszervezet már külön utat járt,¹² de Esterházy horvátországi pálos rendi tisztségei és zágrábi püspöksége azt is bizonyítják, hogy a 18. század elején még egy magyarországi főnemes is betölthetett fontos horvát egyházi pozíciót. Bár áthelyezése politikai okokból történt, Esterházy Veszprémben sem tétlenkedett, noha jórészt Bécsben és Pozsonyban tartózkodott: 1725-ben szabályozta Veszprém városának földesúri viszonyait, új szemináriumi épület és piarista kollégium építését is tervezte, 1723 és 1726 között pedig barokk stílusban újjáépítette a harcok során megsérült, román kori székesegyházat.¹³

1725. augusztus 23-án meghalt Keresztély Ágost esztergomi érsek, így koadjutori kinevezése folytán Esterházy Imre lett az érseki szék várományosa. Nyolc napra rá el is nyerte kinevezését, október 1-jén pedig beiktatták új tisztségébe. A prekonizációra ismét csak jóval később, 1727. március 17-én került sor, és ekkor nyerte el az érseki hatalom jelképét kifejező palliumot is, amelyet nem sokkal

⁹ *Koltai A.*: Császárhű i. m. 8.

¹⁰ *Málnási Ödön*: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora, 1672–1732. Kalocsa 1933. 280.

¹¹ *Koltai A.*: Császárhű i. m. 10.; *Meszlényi A.*: Magyar hercegprímások i. m. 58–61.

¹² Lásd *Molnár Antal*: Magyar hódoltság, horvát hódoltság, Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán hódoltság alatt. Bp. 2019.

¹³ *Meszlényi A.*: Magyar hercegprímások i. m. 62.; *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8.) München 1987. 22–23.

később, Máriavölgyben volt alkalma átvenni. Egyháztörténeti érdekesség, hogy a pápai kinevező okirata szerint Zágrábból helyezték át Esztergomba, vagyis Rómában hivatalosan nem vettek tudomást veszprémi püspökségéről. Ennek az újabb kutatások eredménye szerint az volt az oka, hogy noha veszprémi áthelyezésekor lefolytatták a püspökkinevezések alkalmával előírt kánoni eljárást (*processus informativus*), prekonizációjára mégsem került sor. Így kánonjogi értelemben zágrábi püspökként nyerte el esztergomi érseki kinevezését,¹⁴ és ezzel a magyar katolikus egyházszervezet élére került. Prímási tisztségéhez hercegi cím (*princeps, Fürst*) is társult, amelyre már Pázmány Péter óta igényt tartottak az esztergomi érsekek.¹⁵ Maga Esterházy azonban nem hivatkozott a címmel, hanem pálos szerzetesi költődésére utalva a hivatalos érintkezésben is a *frater Emericus* aláírást használta.

Húszéves esztergomi érseki működése jelenti Esterházy Imre főpapi pályafutásának kiteljesedését. Egyházszervező és művészetpártoló tevékenységét részletesen ismerteti a vonatkozó szakirodalom. Utóbbira pozsonyi építkezései, mindenekelőtt a koronázótemplomban végeztetett átalakítások,¹⁶ valamint a máriavölgyi és sasvári kegyhely támogatása szolgáltatják a legszemléletesebb példákat,¹⁷ előbbire pedig az a számadat, amely szerint a főegyházmegye területén ötvenkét templomot és huszonhárom plébániaépületet emelt. Bár a felekezetek békés egymás mellett élését szorgalmazta,¹⁸ ez a meggyőződése nem akadályozta meg abban, hogy főegyházmegyeje területén kilenc helyen visszavegye a protestánsoktól az egykor katolikus kézben lévő templomokat.¹⁹ Egyházszervező munkájához kapcsolódik az 1734. évi nemzeti zsinat összehívásának előkészítése is, amelyet ugyan végül csak főegyházmegyei zsinatként rendeztek meg, mégis fontos állomása a már említett trienti reformmozgalom magyarországi megvalósulásának.²⁰ Esterházy Imrének hosszú élet adatott – elődei közül csak Széchényi György ért

¹⁴ Tóth T.: Esterházy i. m. 498.

¹⁵ Tusor Péter: Az esztergomi érsekek hercegi címének eredete. A Pázmány-féle Deductio Synoptica (1635). In: Iustitia duce, caritate comite. Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, prímás-érsek 70. születésnapjára. Szerk. Kuminetz Géza. Bp. 2022. 459–474.

¹⁶ Mojzer Miklós: Egy jelmezes mecénás. Esterházy Imre hercegprímás. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára, Bp. 1989. 64–70.; Ingeborg Schemper-Sparholz: Lovasszobor az oltáron. Gondolatok Georg Raphael Donner pozsonyi főoltáráról, Joseph Thaddäus Stammel gráci Szent Márton-főoltárával összehasonlítva. Művészettörténeti Értesítő 45. (1996) 157–168.; Szelestei N. László: Adalékok Esterházy Imre hercegprímás műpártolásához. Művészettörténeti Értesítő 50. (2001) 285–292.

¹⁷ Serfőző Szabolcs: A sasvári pálos kegyhely története. Bp. 2012.

¹⁸ 1725-ben ilyen értelmű kijelentést tett a porosz uralkodó bécsi követének. Idézi: Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában I. Bp. 1881. 246–247.

¹⁹ Meszlényi A.: Magyar hercegprímások i. m. 67.

²⁰ Vö. Mihalik Béla Vilmos: Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. évi jászói és az 1734. évi egri zsinatok. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Bp.–Pécs 2014. 149–165.

meg magasabb kort –,²¹ így aranymiséjét, vagyis pappá szentelésének félévszázados évfordulóját is megünnepelhette, amely fontos reprezentációs alkalomként szolgált.²² Nyolcvan éves kora fölött, 1745. december 6-án hunyt el, és a pozsonyi koronázótemplom általa emelt Alamizsnás Szent János kápolnájában helyezték örök nyugalomra. Latin, német és magyar nyelven is mondtak felette búcsúbeszédet, utóbbit Padányi Biró Márton veszprémi püspök.²³

III. Károly szolgálatában

Esterházy Imre közeleti szerepvállalása már I. József uralkodása idején megkezdődött: részt vett az 1708. évi országgyűlésen, mint láttuk, ekkor került sor püspökszentelésére is. Az országgyűlés érdemi munkájába azonban még nem kapcsolódott be, bár június 5-én bevásárlották az egyik küldöttségbe, de mivel ekkor éppen Bécsben tartózkodott, végül Illyés András erdélyi püspök helyettesítette. A rendek előtti tekintélyét azonban jól mutatja, hogy április 2-án ő köszöntötte a királyi biztosokat. Ehhez az országgyűlési ülészakhoz kapcsolódóan az említetteken kívül még a főpapi ülésrendről folytatott vitában való részvételéről van tudomásunk: zágrábi kinevezése után a püspökség ősi jogaira hivatkozva a kijelöltnél előkelőbb helyet kívánt biztosítani magának a felsőtáblán, ezt azonban végül nem sikerült elérnie. Tehát a még levelei aláírásakor is alázatot tanúsító főpap a hivatala méltóságának megőrzéséért folytatott küzdelme során – a korszellemnek engedelmeskedve – külsőségekben is kifejezésre kívánta juttatni magas egyházi pozícióját.²⁴

III. Károly uralkodása alatt már sokkal intenzívebben bekapcsolódott az országos politika formálásába. Első fontos, a szakirodalomból is jól ismert tevékenysége a Habsburg-ház nőági örökösödésének elismertetése volt a horvát rendek körében. Erre az 1712 márciusától ülésező szabor adott lehetőséget,²⁵ amelyen Pálffy János horvát bán távolléte miatt zágrábi püspökként Esterházy Imre elnökölt. Esterházy váratlanul előhozta a nőági örökösödés elfogadását, amelyet a horvát rendek néhány napos vita után – közel sem egyhangúlag – jóvá is hagytak.²⁶

²¹ Meszlényi A.: Magyar hercegprímások i. m. 74.

²² Szelestei N. László: Esterházy Imre hercegprímás aranymiséje (1738). In: Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon. Szerk. Báthory Orsolya – Kónya Franciska. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelki-ségtörténeti tanulmányok 12.) Bp. 2016. 343–359.

²³ Déri Eszter: „Esterházyak leterített dicsőséges griffjei.” Szavak láttatása Padányi Biró Márton halotti beszédében. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalokban.” Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk. Maczák Ibolya. Bp. 2009. 141–164.

²⁴ Bővebben lásd Forgó András: Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein. Bp. 2017. 87–98.

²⁵ Lásd Varga Szabolcs – Soksević Dénes: A horvát szabor története. Bp. 2022., különösen: 271–285.

²⁶ „[...] qui videlicet non modo Austriae, sed provinciarum etiam Stijriae, Carinthiae, et Carnioliae possessionem habebit [...]” Acta et Articuli Dominorum Statuum et Ordinum Regnorum Dalmatiae,

Döntésük hátterében ugyanazok az okok húzódtak meg, mint tíz évvel később a magyar rendekében is: a Habsburg-ház fiágának esetleges kihalásával előálló politikai bizonytalanság elkerülése, valamint a dinasztia fontos szerepe a török elleni védekező háborúban.

A nőági örökösödés elfogadásának felajánlását is az Esterházy vezette négytagú horvát küldöttség vitte Bécsbe. Az udvarban arra jutottak, hogy a horvát felajánlás túl korán jött, mivel még nem tisztázták a szóba jöhető örökösnők közti sorrendet. Fontosnak tartották továbbá, hogy a magyarokat meggyőzzék arról: a horvát rendek önként ajánlották fel a nőági örökösödés elfogadását, az uralkodó erre nem szólította fel őket. Végül pedig az ügy magyarországi elősegítése érdekében a Habsburg-ház legelkötelezettebb magyar támogatóinak számító főurak tanácsának meghallgatását javasolták. Már ekkor kialakult az az álláspont, hogy a magyaroknak önként, nem pedig az uralkodó javaslatára kell felajánlaniuk a nőági örökösödés elfogadását. Azért is indokolt volt az elővigyázatosság, mert Károly még nem hozta nyilvánosságra a Habsburg-dinasztián belüli örökösödési sorrendre vonatkozó 1703. évi titkos megállapodást, erre csak a következő évben került sor.²⁷

Időközben a III. Károly trónra lépése és a szatmári megegyezés aláírása következtében összehívott magyar országgyűlés is egybegyűlt, ahová a hosszára nyúlt bécsi tartózkodás után a horvát küldöttség tagjai is megérkeztek. A vonatkozó szakirodalomban régóta megfogalmazott állítás, hogy a magyar rendek részéről ekkor atrocitások érték Esterházy püspököt, amiért kezdeményezte a nőági örökösödés horvátországi elfogadását.²⁸ Azonban ekkor is zajlott még a főpapok közötti, korábban már említett praecedentia-vita a felsőtáblai ülésrend kérdésében, és az Esterházyval szembeni fellépés jórészt ezzel magyarázható.²⁹ Az viszont biztosan állítható, hogy bár 1712-ben a pozsonyi országgyűlés alsótábláján is előkerült a női örökösödés kérdése, erről ekkor még nem született döntés.³⁰

Croatiae, et Sclavoniae...pro die nona et sequentibus Mensis Martii, Anno 1712. In: Zaključci Hrvatskog Sabora. Svezak II. 1693–1713. Pripremlili Josip Buturac et al. Zagreb 1958. 480–498., az idézet itt: 483.

²⁷ *Vjekoslav Klaić*: Die kroatische pragmatische Sanktion. Vorgelegt in der feierlichen Sitzung der süd-slawischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb am 23. Mai 1914. (Rad Jugoslavenske Akademije, 206). Ford. Georg Szabo. Zagreb 1915.; *Gustav Turba*: Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen: neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744. Wien 1906. Részletesebben lásd *Forgó A.*: Egyház–Rendiség–Politikai kultúra i. m. 136–144.

²⁸ *Klaić, V.*: Die kroatische i. m. 140.; *Joachim Bahlcke*: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Ford. Fazekas István. Bp. 2013. 201.; *Szijártó M. István*: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Bp. 2016. 103.

²⁹ *Forgó A.*: Egyház–Rendiség–Politikai kultúra i. m. 140.

³⁰ Acta et observata penes diaetam Hungaricam Posonii celebratam, item coronationem Domini Caroli VI. ibidem peractam, anno 1712 per Patrem Engelbertum Hermann professum Velehradensem, qua plenipotentiatus aبلغatum Reverendissimi Domini, Domini Floriani Abbatis. In: Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével. Szerk. Forgó András. Pannonhalma–Veszprém 2013. 179–272., itt: 271–272.

Az 1715-ben berekesztett országgyűlésen Esterházy Imrét beválasztották a „törvények javításáról” gondoskodó, az országgyűlés bezárása után működő bizottságba, szintén Horvátország egyik képviselőjeként.³¹ Az 1716. november 3-ai királyi leirat, amely elrendelte a bizottság következő évi összehívását, módosított annak összetételén: a horvátországi résztvevőket, így Esterházyt is kizárta, azonban az uralkodó 1717. júliusi leirata értelmében ismét visszakerült a *commissio* tagjai közé, méghozzá annak elnökeként, mert az addig ezt a tisztséget betöltő Csáky Imre kalocsai érsek betegsége miatt nem tudta vállalni a további munkát.³² Elnöksége új korszakot nyitott a *commissio* munkájában, különösen azután, hogy a bizottság egy részének hosszabb bécsi tartózkodása alatt megszületett a *Systema Viennense* néven ismertté vált tervezet, amely a dikasztériumok mellett a megyei és az úriszéki bíróságok helyzetét is tárgyalta, és fogalmazott meg jelentős, a jobbágyság helyzetének javítása érdekében pedig kifejezetten forradalmi javaslatokat. Esterházy a másik kiküldött, a közigazgatási reform előkészítésére (*Systema oeconomico, politico, militare*) kijelölt, érdemi munkát csak 1722 áprilisától végző bizottság tevékenységében kevesebb szerepet játszott, de itt is befolyásolta az ügymenetet.³³

Az 1722–1723. évi diétán már aktív szerepet vállalt Esterházy, különösen a jogi reform végrehajtását illetően. Az uralkodó által is propagált kerületi táblák felállítását a két királyi biztoston, Gundaker Thomas von Starhemberg grófon, az udvari bankdeputáció elnökén és Franz Ferdinand von Kinsky cseh kancelláron kívül főleg a Csáky és az Esterházy család támogatta.³⁴ Mint láttuk, Esterházy Imrét ekkor helyezték át a veszprémi püspöki székbe, és 1725-ben magyar udvari kancellári kinevezést is kapott, bár ezt a tisztséget esztergomi érseki kinevezése következtében csak néhány hónapig viselte.³⁵

³¹ 1715. évi 24. tc. 3.§: „Kikre a törvények s törvényszékek javításának gondját ruházzák, s kötelesek lesznek az országgyűlés bevégeztével, a törvények és törvényszékek átvizsgálását s kijavítását magokra vállalni s azt ha elvégezték, a legközelebbi országgyűlésen előterjeszteni, hol az ország karai és rendjei azt felülvizsgálandják, s mind ama pontjaiban, hol valamit netalán hozzáadni, vagy belőle elvenni kell, módosítandják, s a táblai bírák napi díjairól, s ezek szilárd és változhatatlan alapjáról is gondoskodván, Ő legsebségesebb felsége jóváhagyása alá terjesztendik.”

³² Vö. *Málnási Ö.*: Csáky Imre i. m. 259.

³³ *Kónyi Mária*: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai (*Systema politico oeconomico-militare*). In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 2. (1932) 137–184.

³⁴ *Bónis György*: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5.) Bp. 1935.; *András Forgó*: Formen der politischen Kommunikation am Beispiel des ungarischen Landtags 1722/1723. In: *Herrschaft und Repräsentation in der Habsburgermonarchie (1700–1740)*. Hrsg. Stefan Seitschek – Sandra Hertel. Berlin 2021. 233–250. Az 1722–1723. évi politikai viták lenyomatai Johann Georg von Mannagetta császári tanácsos jelentései: *András Forgó*: Auf Ihrer Kaiserlichen Majestät allergnädigsten Befehl. Hofrat Johann Georg von Mannagetta Berichte über den ungarischen Landtag, 1722–1723 und 1728–1729. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 20.) Wien 2021.

³⁵ *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai, 1526–1848. Bp. 1988. 99.

Esterházy Imre a magyarországi nőági örökösödés tárgyalásának előkészítése során ugyan háttérben maradt, de ennek elfogadásában is komoly szerepe volt. Ő is részt vett azon a bécsi konferencián, ahol a magyar főurakkal kibővített udvari méltóságok kidolgozták a Pragmatica Sanctio szerinti nőági örökösödés elfogadásának menetét.³⁶ Esterházy javasolta ezen a gyűlésen, felkarolva Savoyai Eugén herceg korábbi véleményét, hogy az általa átfogalmazott királyi meghívók kiküldése után a főispánok és a főpapság érjék el a megyéknél, hogy az országgyűlés már a királyi proposíciók előtt önként felajánlja a nőági örökösödést.³⁷ Még a Pozsonyba induló királyi biztosok utasítástervezetét is Esterházy fogalmazta. Az országgyűlés rendelkezése értelmében felállított Helytartótanács 1724. márciusi ünnepélyes megalakulásáról betegsége miatt ugyan távolmaradt, a tanácsnak szóló harminc pontos első utasítás kidolgozásába azonban ő is bekapcsolódott. Ugyancsak a megalakulásától kezdve 1745-ben bekövetkezett haláláig főpapi tanácsosként részt vett a dikasztérium munkájában.³⁸

Esterházy Imre és az 1741. évi koronázó országgyűlés

Mária Terézia első országgyűlésének történetét annak politikai és ceremóniális jelentősége miatt már feldolgozta a kutatás, ezért az alábbi sorok csak Esterházy Imre szerepének vizsgálatára korlátozódnak.³⁹ Esztergomi érsekként ugyanis komoly feladat hárult rá mind a politikai döntések, mind pedig a ceremóniális aktusok lebonyolításában. Az 1741. évi országgyűlés a hagyományoknak megfelelően zajlott: Mária Terézia január 21-én hívta össze május 14-ére, Pozsonyba. Az összegyűlt rendek régi szokás szerint küldöttség útján hívták meg az uralkodónőt, aki június 20-án, ünnepélyes külsőségek között vonult be a városba.⁴⁰ A fogadás és bevonulás ceremóniájában közreműködők feladata a

³⁶ Lásd *Mezey Barna*: A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány című tanulmányát a Századok jelen lapszámában.

³⁷ Az 1722. március 2-ai konferencia jegyzőkönyvét közli: *Gustav Turba*: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. Wien 1911. 285–290., az idézet itt: 288.

³⁸ *Ember Győző*: A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848. Bp. 1940. 7., 198.

³⁹ *Salamon Ferenc*: Az 1741-iki koronázó országgyűlés. In: *Uő*: Kisebb történelmi dolgozatai. Bp. 1889.; *Marczali Henrik*: Mária Terézia, 1717–1780. (Magyar történeti életrajzok) Bp. 1891. 48–96.; *Szjárártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. passim; *Hende Fanni*: Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között. Bp. 2021. passim

⁴⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obersthofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban: ÖStA HHStA OMeA ÄZA), Karton 40. Reise Maria Theresias von Wolfstal nach Preßburg. Einzug dortselbst und Wahl Pálffy zum Palatin. Hof-Protocolls Extract de Anni 1741. Továbbá lásd *Serfőző Szabolcs*: „Rex femineus”. Mária Terézia reprezentációjának maszkulin és feminin elemei pozsonyi koronázási ceremóniáján és portréin című tanulmányát a Századok jelen lapszámában.

törvényes örökösödés és Mária Terézia trónra való alkalmasságának hangsúlyozása volt. Az egyházi rend tagjai közül a két érsek, Esterházy mellett Patachich Gábor kalocsai metropolita mondott köszöntő beszédet. Patachich beszédében az uralkodónő kegyességét az Ausztriai Házból való származásából eredeztetete, és anyai gondoskodását hangsúlyozta, amelynek legfőbb jele az országgyűlés összehívása volt. Esterházy viszont leleményesebb retorikai érzékkel a fiatal uralkodónő és a bibliai Debóra között vont párhuzamot.⁴¹ Az Ószövetség a bírák között egyetlen nőt említ, Debórát, aki fontos szerepet játszott a kánaáni-ták felett aratott egyik győzelem kivívásában, vagyis az ígért földjének elfoglalásában.⁴² Mivel a királyság előtti időben Izraelben nem volt központi hatalom, ezért a bírákra a népet vezető prófétákként tekintettek.⁴³ Így szemlélve még egyértelműbb a bibliai párhuzam üzenete.

Ennél sokkal jelentősebb szerep várt Esterházyra a koronázáshoz kapcsolódó szertartások során.⁴⁴ A szertartás egyházi részét a hagyományok szerint az esztergomi érsek vezette: ő mutatta be azt a főpapi misét, amelynek keretében a koronázáshoz tartozó liturgikus cselekmények lezajlottak, szintén az érsek vezetésével. Mária Terézia koronázására 1741. június 25-én került sor. Az ekkor már a 80. életéhez közel járó főpap köszvénnel küzdött, így fizikai állapota nem tette lehetővé, hogy a hosszú szertartást levezesse.⁴⁵ Ezért a koronázási mise celebrálását Erdődy Gábor Antal egri püspökre bízta. Választásában két szempont játszhatott szerepet: egyrészt Erdődy még esztergomi nagyprépostként és arbei címzetes püspökként közreműködött III. Károly 1712. évi koronázásán, vagyis azon kevesek közé tartozott, akiknek személyes emlékeik voltak a ceremónia menetéről.⁴⁶ Másrészt az egri püspökség az esztergomi érseki tartomány *suffraganeus* (tulajdonképpen alárendelt) püspöksége volt, így kánonjogi szempontból is igazolni lehetett, hogy a liturgikus cselekmények során az egri megyéspüspök helyettesíti az esztergomi érsek-metropolitát. Erre az argumentációra szüksége is lett Erdődynek, mivel Patachich Gábor kalocsai érsek tiltakozott az eljárás ellen, magának követelve az esztergomi érsek helyettesítésének jogát a koronázáson. Erdődy azonban bizonyítani tudta, hogy a kalocsai érsek helyettesítési jogával a koronázáskor csak az esztergomi székküresedés idején élhet, 1741-ben azonban a szék be volt töltve. Ráadásul a koronázáshoz szorosan kapcsolódó cselekményeket

⁴¹ *Hende F.*: Politikai reprezentáció i. m. 72–73.

⁴² *Bír* 4, 4–24.

⁴³ *Vö. Herbert Haag*: Bibliai lexikon. Ford. Ruzsiczky Éva. Bp. 1989. 169–171.

⁴⁴ *ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart.* 40. *Krönung Maria Theresias zur Königin von Ungarn in Preßburg* 1741. V. 14–VI. 24. fol. 1–194.

⁴⁵ *Meszlényi A.*: Magyar hercegpímások i. m. 74.

⁴⁶ *Forgó A.*: Egyház–Rendiség–Politikai kultúra i. m. 71–72.

maga Esterházy végezte, Erdődy csak a liturgia celebrálásában tehermentesítette metropolitáját. Így a kalocsai érsek végül alulmaradt a vitában.⁴⁷

Patachich nem először szegült szembe Esterházy akaratával: már 1734-ben tiltakozott a Kancelláriánál Esterházy törekvése ellen, a már említett nemzeti zsinat összehívása kapcsán. Ekkor Patachich járt sikerrel: elérte, hogy sem neki, sem pedig *suffraganeus* püspökeinek nem kellett részt venniük a zsinaton, így annak országos jellege meghíúsult. Kettejük konfliktusa a két magas egyházi méltóság közötti tisztázatlan illetékességi kérdésekre vezethető vissza, nem pedig személyes okokra. Ezt támasztja alá, hogy Patachich 1728-ban Esterházy ajánlásával folyamodott az uralkodóhoz a szerémi püspök címért, és Esterházy tíz évvel később az aranymiséjére is meghívta Pozsonyba, Patachich pedig eleget is tett a meghívásnak.⁴⁸

Esterházy Imre kitüntetett szerepe nem csak a koronázás szertartására korlátozódott. Az 1741. évi országgyűlés legismertebb – és gyakran tévesen rekonstruált – epizódja az összegyűlt rendek szeptember 11-ei híres „vitam et sanguinem” felkiáltása volt, amellyel megajánlották az uralkodónő számára a kért pénzügyi és katonai segítséget. A jelenet a királyi propozíciók átadásakor zajlott le, és ennek is Esterházy volt az egyik főszereplője. A felajánlás valóban nagy jelentőségű volt: egyrészt a magyar katonai segítség komoly hatást gyakorolt a hadihelyzet változására, másrészt szimbolikus üzenete is fontos, ugyanis harminc évvel a szatmári megegyezés után újra megerősítette a magyar rendek és az uralkodóház szoros szövetségét. Maga az uralkodónő is tisztában volt a felajánlás értékével, és ezt még évtizedekkel később is egyértelműen kifejezte legkisebb fiának, Miksa Ferencnek írt egyik levelében. Úgy fogalmazott, hogy a magyar nemzetnek „számos érdeme van velem szemben. Neki köszönhetem helyemet elődeim trónján.”⁴⁹ A „életünket és vérünket” szófordulat azonban nem egyedülálló a kor politikai nyelvében: már a 16. század közepe óta jelen van a közbeszédben, a 18. században is számos esetben használták, és az 1741. évi országgyűlésen is többször előkerült. Nemcsak a rendek, hanem

⁴⁷ *Hende F.*: Politikai reprezentáció i. m. 122–123.

⁴⁸ *Tóth Tamás*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsek idején, 1733–1784. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.) Bp.–Kalocsa 2014. 236–238.; *Meszlényi A.*: Magyar hercegprímások i. m. 69–70.

⁴⁹ „A magyarországi [helytartói] tisztség a Monarchia egyik legfontosabb posztja, nincs messze Bécsről, és olyan nemzet főségét jelenti, amelynek számos érdeme van velem szemben. Neki köszönhetem helyemet elődeim trónján. Harmincéves uralkodásom alatt a legnagyobb odaadást tanúsította irányomban, és hatékonyan támogatott céljaim megvalósításában.” Mária Terézia levele fiához, Miksához (1774. április). In: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Poór János. Bp. 2000. 155–157., itt: 156. (Poór János fordítása). A hadtörténeti irodalom is osztja Mária Terézia véleményét a magyarok katonai segítségének jelentőségéről. Újabbán lásd *Lázár Balázs*: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815). In: Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában, 1718–1919. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2015. 41–114., különösen: 43.

Lotaringiai Ferenc István és Mária Terézia is alkalmazta a kifejezést. Gyökere klaszszikus eredetű, Cicero, Vergilius és Tacitus műveiben is fellelhető.⁵⁰

Bár az 1741. szeptember 11-ei jelenet történetírásunkban romantikus színezetet kapott, a rendeket nem elsősorban érzelmeik vezérelték, nem „a királynő szépségének és elhagyatottságának képe, mely kötelességgé tette a lovagi hódolatot”.⁵¹ Tudatosan választották a Habsburg-dinasztia melletti kiállást, mert tudták, hogy az uralkodónő szorult helyzetében olyan engedményekre is hajlandó lesz a rendi kiváltságok terén, amelyekre békeidőben nem számíthattak. Ezért az 1741. évi *decretumban*, vagyis az országgyűlés végén szentesített törvénycikkek között nemcsak a szabadságjogoknak a már 1715-től megszokott megerősítését találjuk, hanem annak kimondását is, hogy „a telekkel semmiképen ne járjon együtt a közteher”.⁵² Vagyis a magyar rendeknek abban az időszakban sikerült törvénybe iktatniuk a nemesi föld adómentességét, amikor a központi kormányzat Európa-szerte, így a Habsburg Monarchiában is azon fáradozott, hogy minél nagyobb mértékben vonja be a nemességet a közterhek viselésébe, és ennek legjobb módját a nemesi birtok megadóztatásában látta. Bár a törvénycikk „ősi szokás alapján” mondja ki az adómentességet, itt valójában olyan törekvéssel állunk szemben, amelyet a bécsi udvar korábban eredményesen elhárított, az adott szorongatott helyzetben azonban kénytelen volt elfogadni.⁵³ Ugyanakkor hozzá kell tenni azt is, hogy a rendek a nemesi adómentességet a koronázási hitlevélben szerették volna rögzíteni, ezt viszont Mária Terézia elutasította. Ehhez hasonló stratégiát már apja is alkalmazott, így gyengítve a rendeknek azt a törekvését, hogy kiváltságaik megváltoztathatatlanságát biztosítsák.⁵⁴

De milyen szerepet játszott Esterházy Imre a híres felajánlás előkészítésében és levezénylésében? Marczali Henrik Mária Teréziáról írt életrajzában Kolinovics Gábornak, a Királyi Tábla jegyzőjének naplója alapján ismertette a történeteket. Eszerint a jelenet a propozíciók átadásakor zajlott le. Elsőként Batthyány Lajos magyar kancellár, a későbbi nádor intézett beszédet a rendekhez, amelyben felhívta az egybegyűlteket figyelmét a monarchia szorongatott katonai helyzetére. Károly Albert bajor választófejedelem pedig nemcsak a Lajtán túli tartományokra,

⁵⁰ *Madzsar Imre*: Vitam et sanguinem. Századok 55–56. (1921–1922) 600–603.

⁵¹ *Marczali Henrik*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig, 1711–1815. (A magyar nemzet története 8.) Bp. 1898. 241.

⁵² „Ő királyi szent felségének jóságos kijelentése alapján szentesítettett, hogy Magyarország és a hozzá kapcsolt részek karainak és rendeinek sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai [...], melyek őket mindenféle adózás alól fölmentik, sőt a kiváltságaiknál fogva ősi szokás alapján abban is megerősítik, hogy a telekkel semmiképen ne járjon együtt a közteher [...], a hitlevélbe beiktatott s a törvények használatáról és értelméről szóló záradék magyarázata alá egyáltalában ne legyenek vonhatók.” 1741. évi 8. tc.

⁵³ *Szijártó I.*: A diéta i. m. 242.

⁵⁴ Vö. *Marczali H.*: Mária Terézia i. m. 73.; *Szijártó I.*: A diéta i. m. 201–208.

hanem Magyarországra is igényt tartott. Mária Terézia azért hívta össze a rendeket, hogy személyesen kérje segítségüket a birodalom megmentése érdekében. Ezután szólta maga a királynő, megismételve a segítségkérést. Ezt követően hangzott fel a híres „*vitam et sanguinem*” felkiáltás, majd a királynő beszédére Esterházy érsek válaszolt elsőként. „Bár e királyságot annyi csapás merítette ki, mégis oly nagy a rendek hűsége és jobbágyi hódolata Felséged iránt, hogy amit tanáccsal, segítséggel tehetnek, nem haboznak azt Felséged szent személyének és igazának megmaradására és oltalmára felajánlani. Ez a királyság egy test, mely Felségedtől mint lelkétől elválaszthatatlan. Felséged jogai, melyeket irigy ellenségei fegyverrel támadnak meg, ég és föld előtt oly igazak, hogy senki sem nézheti fájdalom nélkül, mint sértik azokat bitor kezekkel. Ismétlem, e birodalom rendjei készek minden erejüket, tehetségeket, vagyonukat, véröket, elméjüket, tagjaikat, segítségöket, életöket minden módon Felségedért feláldozni.”⁵⁵

Egy másik szemtanú, a szintén jelenlévő Teleki Mihály gróf szeptember 17-én kelt, báró Lázár Jánosnak írt tudósításában ugyancsak Esterházy beszédéhez köti a híres felkiáltást: „Eloszolván az ország, personalis insurrectio lészen, a Bavarus ezen országhoz és többekhez tett helytelen praetensioira nézve már Ausztria széllyében bedobolt, továbbra is igyekszik, ha nem reprimáltatik. Mellyre nézve Felséges Asszonyunk 11ma Praesentis felhivatván bennünket országostól a Posoni várban, maga igen szép adhorratioval Deákúl e Throno in medio statuum proponált és erre az ország részéről a Primás herczeg felelt, a statusok pedig finita propositione uno ore mingyárt felkiáltottak *damus et sanguinem*.”⁵⁶ A szeptember 11-ei jelenet ezt követően az egyháztörténeti szakirodalomban is összeforrott Esterházy nevével.⁵⁷

Mária Terézia magyarországi uralmának megszilárdításához kapcsolódott az udvarnak az a törekvése is, hogy férjét, Lotaringiai Ferenc Istvánt társuralkodóvá (*correx*) emelje. Így a *corregentia* kérdése is az országgyűlés elé került néhány nappal a *vitam et sanguinem* jelenetet követően. Bár a fennmaradt források ezt az ügyet is többféleképpen adják elő, ebben az esetben is kirajzolódik Esterházy érsek alakja az események előterében. A felsőtábla szeptember 19-ei ülésén Pálffy nádor mellett ő volt az, aki szorgalmazta Ferenc István társuralkodói címének elfogadását, arra

⁵⁵ *Marczali H.*: Mária Terézia i. m. 88–93., itt: 93. Kolinovics szerint tehát Mária Terézia beszéde után hangzott fel a „*Vitam et sanguinem*” felkiáltás, és ezután beszélt a rendek nevében Esterházy. *Kolinovics Gabriel*: Nova Ungariae periodus, anno primo gynaece-cratiae Austriae inchoata, sive comitiorum generalium, quibus defuncto Carolo VI. Austriacorum Caesarum, ultimo ejus primogenita filia Maria Theresia in reginam Hungariae Posonii anno 1741 inauguratur... Edidit Martinus Georgius Kovachich. Budae 1790. 488–493.

⁵⁶ Idézi: *Marczali H.*: Mária Terézia i. m. 93. E beszámoló szerint tehát Esterházy beszéde megelőzte a rendek felkiáltását. Lásd még *Szijártó I.*: A diéta i. m. 79–80.

⁵⁷ *Koltai A.*: Császárhű i. m. 10.; *Meszlényi A.*: Magyar hercegprímások i. m. 66.

hivatkozva, hogy a háborús időkben szükség van egy férfirra is az uralkodónő mellett, aki katonai ügyekben vezető szerepet játszik. A szerepet Mária Terézia férje már eddig is betöltötte, így nem hiányzik más, mint hogy ezt hivatalos formában is megerősítsék.⁵⁸ A magyar hagyományokkal ellenkező tisztség kezdetben ellenérzést váltott ki a rendek között, különösen az alsótáblán, végül azonban Grassalkovics Antal személynök ügyes taktikázása segítségével, bizonyos feltételekkel sikerült elfogadtatni Ferenc István társuralkodói címét. A rendek két legfontosabb feltétele az volt, hogy a társuralkodói cím csak Ferenc István személyére vonatkozzon, és ne legyen örökíthető, valamint hogy a férj esküvel kötelezze magát a magyar törvények tiszteletben tartására.⁵⁹ Mindkét feltétel bekerült a társuralkodói címről alkotott törvénycikk szövegébe.⁶⁰ Végül azonban a rendeknek nem sikerült megakadályozniuk, hogy örökletessé váljon a társuralkodói tisztség, hiszen Lotaringiai Ferenc István halála után Mária Terézia elsőszülött fiát, Józsefet emelte maga mellé társuralkodónak, ráadásul ekkor a rendek megkérdése nélkül.⁶¹

Az insurrectio és a klérus hozzájárulása a háborúhoz

A szeptember 11-ei felajánlást követően a két tábla együttes ülést (*sessio mixta*) tartott, amelyen Esterházy József országbíró még egyszer hangsúlyozta, hogy a rendek kötelessége az uralkodónőért utolsó csepp véréket kiontani. Azt is elhatározták, hogy a bajor választófejedelem levelére, amelyet Pálffy János nádorhoz és Esterházy érsekhez intézett, és amelyben a magyar koronához való jogát fejtette ki, csak egy, Mária Teréziához címzett hódoló felirattal válaszolnak. Károly Albert trónigénye kapcsán Esterházy érsek azt is hangoztatta, hogy nem hajlandó mást megkoronázni, még ha emiatt darabokra vagdalják is.⁶² A rendek bizottságot küldtek ki az *insurrectio* részleteinek kidolgozására, de már másnap meghatározták a hadba hívandó sereg számát: 30 000 gyalogost, 15 000 lovast, a szerbek és a határőrök közül 14 000 katonát, valamint Erdélyből 6000 lovast. A kunokat, jászokat és hajdúkat hozzájuk véve összesen mintegy 100 000 fős sereget kívántak hadba küldeni. Az *insurrectio* végleges nagyságát az 1741. évi 62. törvénycikk szabályozta.

⁵⁸ Károlyi Ferenc is beszámolt róla apjának, Károlyi Sándornak: „Tegnap előtt nagy véletlenül proponálá nálunk [tudniillik a felsőtáblán] a Prímás a Corregentia dolgát, melyet az Táblánknál egész historiákkal kezdtek reassumálni az világiak.” Idézi: *Éble Gábor*: Károlyi Ferencz gróf és kora, 1705–1758. A grófi nemzetség levéltárának adatai alapján I. Bp. 1893. 589.

⁵⁹ *Horváth Mihály*: Magyarország történelme VII. Bp. 1873. 244. Lásd továbbá: *Szijártó I.*: A diéta i. m. 151–152.

⁶⁰ 1741. évi 4. tc.: „a fenséges fejedelem ur, Ferencz Lotharingia és Bar hercege, Etruria nagyhercege, Magyarország és a hozzákapcsolt részek társuralkodójának és társ kormányzójának nyilvánítatik.”

⁶¹ *Kulcsár Krisztina*: A királynő, a társuralkodó és a helytartó. Mária Terézia uralkodása az országgyűlések nélküli időszakban. In: Mária Terézia emlékkönyv. Szerk. Bódvai András. Bp. 2022. 53–73.

⁶² *Éble G.*: Károlyi Ferencz i. m. 570.

Ez egyrészt elrendelte a nemesek személyes vagy helyettesek útján történő hadba vonulását, másrészt rendelkezett az országos hadiadó terhére történő katonaállításról, más szóval a rendek az éves adót ez alkalommal „természetben” fizették meg, a hadba küldött gyalogsággal. Mivel az adó összege nem fedezte a kezdetben megállapított 30 000 gyalogos költségeit, számukat végül 21 622-re mérsékeltek. Ehhez jött még a lovasság, amely részben a portánként küldött lovasokból, részben a személyesen felkelt nemesekből, részben pedig a helyettesekből állt. Pontos számuk nehezen meghatározható, 1742-re 10 000 fő körülire tehető. A végső létszám tehát jócskán elmaradt az 1741. szeptemberi felajánlástól.⁶³

Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a dunai vármegyék Frigyes sziléziai támadásának hírére már 1741 elején, tehát hónapokkal a híres felajánlás előtt részleges *insurrectiót* hirdettek, és 2741 katonát állítottak ki. Az utóbbi, 1741 szeptemberében meghirdetett *insurrectio* is csak a következő katonai évre, vagyis 1742. október végéig szólt. A leszerelő nemesi felkelők és a kiállított katonaság tagjai közül azonban sokan átléptek a „császári” seregre, és ott külön századokat szerveztek belőlük. Mária Terézia tehát továbbra is számíthatott a magyar katonák részvételére. Ennek nyomatékossága érdekében 1744. augusztus 18-án Pozsonyban ismét személyesen jelent meg az összegyűlt rendek előtt – ezúttal nem országgyűlés, hanem kisebb létszámú *conkursus* keretében – akik „Vivat regina et arma” felkiáltások kíséretében újra meghirdették az *insurrectiót*, bár azt az 1741. évinél lassabban és kisebb mértékben sikerült teljesíteni. Mind az 1741. évi, mind pedig a három évvel későbbi hadseregszervezésnél nehézséget jelentett az adminisztráció járatlansága, a katonaság képzetlensége és az osztrák katonai hatóságok magyarokkal szembeni bizalmatlansága is.⁶⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy a két *insurrectio* közötti években is zajlott újoncozás, a vármegyéket országgyűlés (illetve *conkursus*) felhatalmazása nélkül is újoncok kiállítására kötelezték.⁶⁵

Az egyháziak katonáskodása, illetve katonaállítási kötelezettsége körül vita támadt az 1741. évi országgyűlésen. A klérus kezdetben elzárkózott a fegyveres szolgálattól, arra hivatkozva, hogy csak a „pogányok” ellen köteles harcolni, a keresztények ellen vezetett hadban csak lelkesi szolgálatot kell teljesítenie.⁶⁶ Az al-

⁶³ *Szijártó I.*: A diéta i. m. 469–472.

⁶⁴ *Szekfü Gyula*: Magyar történet IV. 3. kiadás. Bp. 1935. 493–495. A hadsereg eltartásáról: *Schramek László*: Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül. Bp. 2011.

⁶⁵ *Lázár Balázs*: Katonaállítás, hadkiegészítés a Magyar Királyságban 1741 és 1848 között. Áttekintés egy készülő összefoglaláshoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 134. (2021) 771–804., itt: 778. Továbbá lásd *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683–1792. Bp. 2004.

⁶⁶ Az egyháziak személyes vagy helyettesek útján történő hadba vonulásáról és katonaállítási kötelezettségéről a késő középkor óta rendelkeztek törvénycikkkel: 1471. évi 24. tc., 1498. évi 15. és 20. tc., 1518. évi (tolnai) 4. tc., 1545. évi 23. tc., 1552. évi 2. tc., 1595. évi 14. tc., 1662. évi 5. tc., 1681. évi 45. tc. Továbbá lásd *C. Tóth Norbert*: Az apátfalvi-nagylaki csata. In: *Keresztésekből lázadók*.

sótábla végül elérte a káptalanok követeinél, hogy helyettesek útján képviseljék magukat a felállítandó hadseregben, a felsőtáblán azonban még hevesebb ellenállást tanúsítottak a püspökök, különösen Esterházy érsek és Erdődy egri püspök. Utóbbi még az országbíróval is szóváltásba került az ügy miatt.⁶⁷ A törvényszöveg végül korábbi törvénycikkekre hivatkozva elrendelte az egyháziak személyes vagy helyettesek útján történő hadba vonulását, valamint a megyéspüspökök anyagi hozzájárulását.⁶⁸

Azonban már a kortársaknak sem volt mindig egyértelmű, hogy ez pontosan milyen teherrel járt. Így Sajghó Benedek pannonhalmi főapát is szükségesnek tartotta, hogy 1741. november 25-én kelt levelében elmagyarázza Lécs Ágoston tihanyi bencés apátnak a pontos teendőket. A főapát értelmezése szerint minden földesúr köteles a maga személye után egy katonát állítani, birtokairól pedig minden nádori porta után egyet-egyet. A katonák fizetéséről és a lovak ellátásáról is a birtokosnak kell gondoskodnia, havi hat forint értékben. De ez csak az ország határain belül érvényes, a határokon túl harcoló katonákat az uralkodói zsoldból kell fizetni. Ezért Sajghó főapát szerint ellentétes az ország törvényével az a nem sokkal korábban kelt nádori utasítás, amelynek értelmében a katonaságot fél évi fizetéssel ellátva kell hadba küldeni. Így azt tanácsolta, hogy Lécs apát csak háromhavi zsoldot küldjön, de ne közvetlenül a katonáknak, mert akkor azt rögtön elisszák, hanem nevezzen ki a megye egy biztost, aki naponta fizeti őket. Azt is tanácsolja továbbá, hogy ne nagyon siessen a katonák kiállításával, mert közeleg a tél, és a megyék még most is tanácskoznak a katonaállítás ügyében. Végül meg is történt a katonaállítás, nemcsak az 1741. évben, hanem a következőkben is.⁶⁹

A klérus hadba vonulási és katonaállítási kötelezettsége mellett az udvar korszakunkban is törekedett arra, hogy az egyházi javadalmakból befolyt összegek egy részét hadi kiadásokra fordítsa. Így I. Lipót 1701. évi rendeletében kötelezte a klérust bandériumállítási segély megfizetésére,⁷⁰ III. Károly pedig 1715 óta több ízben kért engedélyt a Szentszéktől az egyháziak megadóztatására az oszmánok elleni háború finanszírozása érdekében. XI. Kelemen hozzá is járult ahhoz, hogy az egyházi tized egytized részét három éven keresztül hadi kiadásokra fordítsák,

Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2015. 81–101., különösen: 94–97.

⁶⁷ *Éble Gábor*: Törvényhozás az insurrectióról 1741-ben. Hadtörténelmi közlemények 10. (1897) 160–224., itt: 192.

⁶⁸ 1741. évi LXII. tc. 9.§: „Nem különben az egyházak papi nemesei, az 1662:5. és 1681:46. cikkelyek értelmében, és mások, a kik koronajószágokon élnek, mint különben is adózástól mentesek, ugyanazon módon, a hogy az ország többi nemesei, fölkelni és táborba szállani köteleztetnek.”

⁶⁹ *Sörös Pongác*: A tihanyi apátság története. Második korszak. (A pannonhalmi Szent Benedek Rend története 11.). Bp. 1911. 276–277.

⁷⁰ *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.) München 1973. 304.

az összeg behajtását pedig Giorgio Spinola bécsi nunciusra, későbbi bíboros államtitkárra bízta. A magyarországi klérus képviselői 1716 júliusában gyűltek össze Nagyszombatban, hogy a segély kérdésében döntést hozzanak, és arra jutottak, hogy inkább önkéntes felajánlás formájában fizetik meg az összeget, az adott évre 48 578 forintot. A következő években is ez az összeg került kivetésre, majd 1725-ben Károly újabb öt évre kapott felhatalmazást Rómától az egyháziak várerősítési segélyének begyűjtésére, amelyet ekkor azonban a klérus csak a jóval alacsonyabb 18 666 forintban határozott meg.⁷¹ Az öt év lejártával az uralkodó ismét a Szentszékhez fordult, és ismét megkapta az ötéves meghosszabbítást, amit 1736-ban újabb ötéves meghosszabbítás követett. A befolyt összeg nem volt elegendő a háborús kiadások fedezésére, ezért III. Károly az 1738. és 1739. évre a már megajánlott segélyen felül további összeg beszedésére kapott felhatalmazást XII. Kelemen pápától, amelyhez ajándék címén további felajánlásokat is tettek az egyháziak.⁷²

Az „önkéntes segély” és az „ajándék” fogalmak használata mellett a klérus mindig rögzítette a hozzájárulás egyedi jellegét, és a Szentszék is kitartott annak az eljárásnak az alkalmazása mellett, hogy csak meghatározott időszakra engedélyezi az összeg beszedését még akkor is, ha ezt a határidő lejártá után minden alkalommal meghosszabbította. Ez a hozzáállás összhangban volt a (világi) rendeknek azzal a törekvésével, hogy az adózás és katonai állítás alkotmányos kötelezettségét önkéntes és eseti felajánlássá változtassák, így azt is sikerrel megakadályozták, hogy az udvar ezeket a kötelezettségeket normatív formában szabályozza. Természetesen ehhez kapcsolódott az 1741. évi 8. törvénycikk már említett elfogadtatása is a nemesi föld adómentességéről.⁷³

Mária Terézia trónra lépését követően Esterházy Imre érsek először 1740. november 3-án, Pozsonyban kelt levelében értesítette a királynőt az előző két évben az egyháziak részéről összegyűjtött, valamint az 1740-ben megajánlott hadi segély összegéről. A levél szövegében teljesítendő összeg (*exolvenda summa*) olvasható, az egykorú hátirat azonban szintén az egyháziak által fizetendő *subsidiium*, vagyis segély kifejezést használja (*circa statum subsidiorum ecclesiasticorum*).⁷⁴ Ez a levél nem az örökösödési háborúra való felkészülésnek szólt, II. Frigyes porosz uralkodó ugyanis még 1740. december elején is azzal hitegette követe útján Mária Teréziát

⁷¹ *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány. Bp. 1895. 438–441.

⁷² *Németh Ambrus*: A pannonhalmi főapátság története. Ötödik korszak. (A pannonhalmi Szent Benedek Rend története 5.) Bp. 1907. 387–388.

⁷³ A kérdés részletes elemzése: *Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12. Bp. 2003. 17–98.

⁷⁴ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, Litterae archiepiscoporum A 30 (a továbbiakban: A 30) Nr. 520, fol 1^r–1^v, Pozsony, 1740. nov. 3.

és Lotaringiai Ferenc Istvánt, hogy megvédelmezi a Habsburg Monarchiát egy esetleges bajor támadástól, bár ekkor már Sziléziát kérte érte cserébe. A fejedelemség lerohanása december 16-án következett be, amelyről a bécsi udvar utólag, ugyancsak a porosz követ útján értesült.⁷⁵ Esterházy említett levele az Oszmán Birodalom ellen 1737-től orosz szövetségben vívott háborúval állt összefüggésben, amelyet 1739. szeptember 1-jén zárt le a III. Károly és I. Mahmud között megkötött béke.⁷⁶ A levél hivatkozik is XII. Kelemennek a nuncius útján az érsekhez érkezett bullájára, amely a török háború költségeihez történő, már említett hozzájárulást engedélyezi. Esterházy kimutatásából tehát azt látjuk, hogy a klérus mekkora összeget ajánlott fel a „pogányok” elleni harchoz, és ebből mennyi volt a még össze nem gyűjtött summa.

Az 1738. és 1739. évre 28 485 forint volt a megajánlott összeg, a legújabb pápai bulla rendelkezése szerint pedig további 20 084 forint, összesen tehát 48 569 forint, vagyis az előző török háború alkalmával megajánlottal csaknem megegyező összeg. Ennek első feléből összesen 24 866 forint 44 krajcárt sikerült összeszedni, így Esterházy érsek számítása szerint maradt 3618 forint 16 krajcár. A második összegből 10 703 forint 46 és fél krajcár gyűlt össze, maradt tehát ugyancsak az érsek számítása szerint 9380 forint 41 és fél krajcár, vagyis a teljes rendelkezésre álló összeg 35 570 forint 26 krajcár volt, míg a fennmaradó 12 998 forint 57 és fél krajcár. Összességében tehát a felajánlott összeg valamivel több mint kétharmadát sikerült összegyűjteni. Esterházy ígéretet tett rá, hogy minden követ megmozgat a hátralék kiegyenlítésére. Leveléhez részletes kimutatást mellékel az egyes egyháziakra kirótt és a ténylegesen befolyt összegekről. Ebből érdemes kiemelni, hogy az egyes püspökségekre százas, míg az apátságokra és prépostságokra tízes nagyságrendű összegek jutottak. Az apáti és préposti felajánlások közül kiemelkedik a Szent Keresztről nevezett apátság 161 forint 44 krajcárt kitevő összege. Ez az alsó-ausztriai Heiligenkreuz ciszterci apátságára vonatkozik, amely 1734 óta birtokolta a szentgotthárdi apátságot, a heiligenkreuzi apát pedig felvette a szentgotthárdi apáti címet, és magyarországi indigenátust is szerzett. Mivel Heiligenkreuz az egyik legjelentősebb ciszterci apátság, nem meglepő a püspökségekkel megegyező nagyságrendű felajánlása. Magyarországi tizedjövödelmei ezt bizonyosan nem indokolták.⁷⁷

Mária Terézia az 1741. évi katonai eseményekkel összefüggésben két alkalommal, október 24-én és december 18-án is az egyháziakhoz fordult, hogy az

⁷⁵ *Poór J.*: Az osztrák örökösödési i. m. 60.

⁷⁶ *Ember Győző*: Magyarország a Habsburg Birodalomban. In: Magyarország Története, 1686–1790. I. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 353–390., itt: 365.

⁷⁷ MNL OL A 30 Nr. 520, 2°–4°. *Zlinszkyne Sternegg Mária*: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely 1981. 365–540.

országgyűlésen tett felajánláson felüli anyagi segítségüket kérje. Az első esetben 30 000 forint megfizetésére szólított fel, amelyet a klérus a pozsonyi tanácskozáson hozott döntés értelmében két részletben tervezett megadni. Másodszor pedig kifejezetten a Csehországban állomásozó hadsereg élelmezésére kért támogatást, mivel az ellenség által megszállt cseh és osztrák területek nem tudják ellátni a katonaságot. Ebben az esetben a klérustól természetbeni hozzájárulás érkezett: Sajghó Benedek pannonthalmi főapát legalábbis 1000 mérő gabona szállítását vállalta, amelyet 1742 januárjában és márciusában, két tételben végre is hajtott.⁷⁸

Esterházy esztergomi érsekként a későbbiekben is koordinálta az egyháziakra háruló hadisegély összegyűjtését, ez azonban nem ment gördülékenyen. 1743 júliusában személyesen az uralkodónőnek és Batthyány Lajos kancellárnak volt kénytelen magyarázkodni, amiért a felajánlott összegnek csak egy részét sikerült a klérustól begyűjtenie. Leveléhez mellékelte azoknak az egyháziaknak a listáját is, akik felajánlásokat tettek, és egyúttal a befolyt összegekről is közölt kimutatást. Egyrészt látszik, hogy a felsorolt püspökök, apátok, prépostok, valamint a káptalanok részéről sokkal jelentősebb felajánlások érkeztek, mint az éves *subsídium*: az összegek egy kivétellel ezres nagyságrendűek. A legjelentősebb ismét a heiligenkreuzi és szentgotthárdi apát ezúttal 6000 forintos felajánlása volt, bár az összeg Esterházy Imre kimutatása szerint még nem érkezett meg. A legmagasabb, 1743 júliusáig le is tett összeg, 5000 forint Acsády Ádám veszprémi püspöktől származott, aki korábban a magyar udvari kancellári tisztséget is viselte. Az 1730-as évek elején azonban konfliktusba került a bécsi udvarral, ezért lemondott a kancellárságról és Sümegre, majd Pápára vonult vissza. Innen kormányozta egyházmegyéjét 1744 októberében bekövetkezett haláláig.⁷⁹ E magas összeggel nyilván az új uralkodónő iránti hűségét kívánta demonstrálni. Szintén jelentős összeget, 3000 forintot tett le Joseph von Trautson gróf, szekszárdi címzetes apát. Ezen sem kell csodálkoznunk, tekintettel a család szoros udvari kapcsolataira. Másrészt viszont a listán szereplő tizenkét prelátus és káptalan által felajánlott, összesen 38 500 forintból a kimutatás szerint csupán 11 000 forint folyt be, vagyis kevesebb, mint a teljes summa egyharmada. Esterházy érsek a Batthyány kancellárnak írt leveléhez azoknak a listáját is mellékelte, akik vagy nem tettek felajánlást, vagy kimentették magukat.⁸⁰ Ezek szerint tehát az éves hadisegélyen felül megajánlott összegeket még nehezebben sikerült behajtani.

Még az 1744. augusztusi pozsonyi *concurus* előtt küldte meg Esterházy érsek az uralkodónőnek címzett levelében az egyháziakra kivetett *subsídium* felosztását

⁷⁸ Németh A.: A pannonthalmi főapátság i. m. 389.

⁷⁹ Petrák Ádám: Acsády Ádám veszprémi püspöksége, 1725–1744. Veszprém 1949. 10–12.

⁸⁰ MNL OL A 30, Nr. 531, fol 1^r–7^r, Pozsony, 1743. július 25.

az újabb pápai bullára hivatkozva.⁸¹ Az összegek az 1744 és 1748 közötti években kerültek felosztásra, a határidőket tekintve 1744-re vonatkozóan Szent Mihály napján (szeptember 29.) egy összegben, a későbbi években pedig Szent György napján (április 24.) és Szent Mihály napján két részletben. A klérusra összesen évi 14 431 forint 56 krajcár hadi segélyt vetettek ki, két egyenlő, 7215 forint 58 krajcár összegű részletben. A legmagasabb összeg – kétszer 2117 forint 33 krajcár, vagyis 4235 forint 6 krajcár – a megyéspüspökökre hárult, őket követték a káptalanok kétszer 1387 forint 44 krajcár, azaz 2775 forint 28 krajcár, a szerzetesházak kétszer 1363 forint 23 krajcár, vagyis 2726 forint 46 krajcár, majd a plébánosok kétszer 864 forint 35 krajcár, vagyis 1729 forint 10 krajcár, az apátok kétszer 551 forint 52 krajcár, azaz 1103 forint 44 krajcár, a prépostok kétszer 280 forint 37 krajcár, vagyis 561 forint 14 krajcár, az egyéb javadalmasok kétszer 50 forint 14 krajcár, vagyis 100 forint 28 krajcár összegben. Esterházy érsek összesítést készített az 1738 és 1743 közötti hátralékokról is, amelyek összesen 3692 forint 16 és fél krajcárt tettek ki.⁸²

Ha az egyes kategóriákat nézzük, akkor nem meglepő módon az esztergomi érsekre hárult a legnagyobb éves költség (1099 forint 58 krajcár), ennek az összegnek kevesebb mint a felét fizette a kalocsai érsek (510 forint 4 krajcár). A két legalacsonyabb éves hozzájárulást a szerémi (40 forint 54 krajcár) és a zenggi (43 forint 34 krajcár) püspök adta. A káptalanok esetében ugyanígy Esztergom állt az élen (917 forint 16 krajcár), a sor végén pedig a Vasvár-szombathelyi káptalan (40 forint 54 krajcár). Az apátok közül természetesen a pannonhalmi főapátra hárult a legmagasabb összeg (339 forint 58 krajcár), a legalacsonyabb a hahóti és csatári címzetes (1 forint), valamint a bakonybéli bencés apátra (1 forint 14 krajcár). A prépostok közül a jászói fizette a legtöbbet (143 forint 20 krajcár), a legkevesebbet a lipóti címzetes (2 forint). A szerzetesrendek közül messze a legnagyobb összeggel a jezsuiták szerepelnek a listán (1661 forint 8 krajcár), a pálosok magyarországi tartománya ennek az összegnek a tizedét sem fizette (134 forint 38 krajcár), de ehhez hozzáadódott még a horvátországi pálosoktól érkező összeg (69 forint 34 krajcár).⁸³

A hozzájárulásnak ez a felosztása követte a javadalmak valós anyagi helyzetét. A püspökségeket tekintve egy 1732. évi kamarai becslés szerint például az esztergomi érsek évi 120 000, a kalocsai viszont csak 15 000 forint éves jövedelemmel rendelkezett. A szerémi és a zenggi püspök bevételei valóban jócskán elmaradtak

⁸¹ A korábbi gyakorlatnak megfelelően XIV. Benedek 1740-ben, majd pedig 1745-ben is engedélyezte öt-öt évre az egyháziak számára a hadisegély megfizetését. *Németh A.*: A pannonhalmi főapátság i. m. 390–391.

⁸² MNL OL A 30 Nr. 540, Pozsony, 1744. júl. 6.

⁸³ Uo. Pannonhalmára vonatkozóan vö. *Németh A.*: A pannonhalmi főapátság i. m. 391.

ettől, mindkettőnél 6-6000 forint éves jövedelmet állapított meg a kamara, az utóbbinál a pozsegai prépostsággal együtt.⁸⁴ A hadisegély beszédését végig Esterházy érsek felügyelte, de segítségére volt egy egyházi és egy világi személy is: Klimó György esztergomi kanonok, valamint Török Ferenc magyar kancelláriai tanácsos.⁸⁵ Ez a gyakorlat az osztrák örökösödési háború után is fennmaradt, erről tanúskodik Mária Terézia 1748. évi és Fabrizio Serbelloni bíboros, bécsi apostoli nuncius 1752. évi levele. Előbbiben az uralkodónő Esterházy utódját, Csáky Miklóst még kalocsai érseknek címezte, mivel csak 1751-ben nyert esztergomi érseki kinevezést, addig az érseki szék Esterházy 1745. decemberi halálát követően betöltetlen volt. Mindkét irat említi a szokásos ötéves pápai felhatalmazást, de már magasabb, évi majdnem 16 000 forintos összeggel.⁸⁶ Vagyis az egyháziak „rendkívüli” és „önkéntes” segélye valójában rendszeresen fizetett hozzájárulás volt a hadi kiadásokhoz, a század végére emelkedő összeggel. 1745. decemberi haláláig pedig esztergomi érseki minőségében Esterházy Imre vezette és ellenőrizte a kirótt összegek beszédését.

Esterházy Imre instanciája Csáky János ügyében

Az esztergomi érsek azonban a háborús években sem csak országos jelentőségű ügyekre tudott időt szakítani. 1744. július 26-án, Mária Teréziának szóló, Pálffy János nádorral közösen írt levelének tartalma betekintést enged a kor személyi összefonódásaiba és a rendi struktúrák változatos viszonyaiba.⁸⁷ Az érsek és a nádor arra kérték az uralkodónőt, hogy biztosítsa a Magyar Királyi Helytartótanácsban a fiatal Csáky János gróf számára a szavazati jogot, aki eddig ugyan a főnemesi tanácsosok sorában foglalt helyet, de szavazati jog nélkül. Magyarázatul pedig a családnak az uralkodóház felé tanúsított érdemei mellett azt hozták fel, hogy a szavazati jog megítélése nélkül Csáky Jánost rangban megelőznék Klimó György esztergomi kanonok, aki novi címzetes („választott”) püspöki méltóságot nyert, és így a főpapi tanácsosok sorába került.⁸⁸ Ezáltal a

⁸⁴ Hermann E.: A katolikus egyház i. m. 303–304. Lásd még *Dóka Klára*: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Bp. 1997. különösen 55–98.

⁸⁵ Sörös P.: A tihanyi apátság i. m. 278.

⁸⁶ Pécsi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Egyházkormányzati Iratanyag I. 1. a 1. 1748. 10; 1752. 13. Ezúton köszönöm Gözsy Zoltánnak, hogy a két forrás másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁷ MNL OL A 30 Nr. 539, Pozsony, 1744. júl. 16.

⁸⁸ Az esetre utal Joachim Bahlcke is, de tévesen az országgyűlési ülésrend körüli vitákhoz sorolja: *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 109.

tanácsüléseken Csáky előtt szólhatott hozzá a tárgyalt ügyekhez, és természetesen szavazhatott is róluk.⁸⁹

Az alacsony származású Klimó György karrierjét Esterházy érsek egyengette: bár támogattja a kor legtöbb későbbi főpapjától eltérően nem folytatott külföldi tanulmányokat – iskoláit Pozsonyban, Budán és Nagyszombatban végezte, 1740-ben, harmincévesen az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó pozsonyi káptalanban kapott kanonoki stallumot, egy évre rá pedig az esztergomi székeskáptalanba nyert felvételt, és nyitrai, majd néhány hónappal később sasvári főesperes lett. 1744 februárjában Mária Terézia az Esztergom-mezei Boldogságos Szűz Mária apátság apáti címét adományozta neki. A kinevező oklevél szövege szerint ekkor Esterházy érsek mellett az oldalkanonoki tisztséget is betöltötte.⁹⁰ Még ugyanazon év júliusában elnyerte az említett novi püspöki címet, szintén a kinevező oklevél tanúsága szerint Esterházy érsek ajánlására.⁹¹ Már Esterházy halála után, karrierje tetetözéseként 1751-ben foglalta el a pécsi megyéspüspöki széket, és Mária Terézia egyházpolitikai elveinek egyik legfőbb megvalósítójává vált 1777-ben bekövetkezett haláláig.⁹²

Esterházy érsek Klimó püspöknek Csáky Jánossal szemben előállt rangvitájában azonban mégsem klerikus pártfogoltját, hanem a főnemesi család ifjú tagját támogatta. Pálffy nádorral közösen írt kérvényében egyrészt a család ősiségére és az országnak tett szolgálataira hivatkozott, kiemelve János apjának, Csáky György tábornagynak érdemeit, másrészt hangsúlyozta az ifjú János gróf tehetségét és igyekezetét, amellyel ősei nyomdokaiba kívánt lépni. Vagyis Esterházy számára a főegyházmegyéjében követett személyi politika célkitűzései nem írták felül a rendi társadalom hagyományos szabályait: a fiatal gróf presztízisének biztosítása előbbre való volt a nem nemesi származású klerikus útjának egyengetésénél. Tegyük hozzá, hogy nemcsak Klimó György, de Csáky János is megszolgált az iránta tanúsított bizalmat: 1783-ig teljesített szolgálatot a Helytartótanácsban, közben 1782-től tárnokmesteri kinevezést nyert, 1783-tól országbírói tisztséget viselt, és ebben a minőségében (nádor híján) 1783 és 1786 között a Hétszemélyes Tábla elnöke volt, sőt az 1790–1791. évi országgyűlésen ő volt az egyik katolikus nádorjelölt. Így végül egész életében valóban országát és az uralkodóházat szolgálta.⁹³

⁸⁹ Vö. *Ember Gy.*: A Magyar Királyi Helytartótanács i. m. 19., 198., 199.

⁹⁰ MNL OL A 57 Libri regii 39. k. 517–518.

⁹¹ Uo. 620–621.

⁹² *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 154–156.; *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok, 1100–1900. Esztergom 1900. 351–352.; *Göczy Zoltán*: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején. Klimó György püspök és főispán. Századok 153. (2019) 1167–1188.

⁹³ *Szijártó M. István*: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Bp. 2021. 380–382. A magyar főnemesség érvényesülési útjairól lásd *Kökényesi Zsolt*: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának szinterei, 1711–1765. Bp. 2021.

Ahogy az ország és a dinasztia érdekében tevékenykedett – hosszú életén át – Esterházy Imre is. Ennek a sok évtizedes munkálkodásának ugyan csupán utolsó, rövid fejezete esett Mária Terézia uralkodásának időszakára, a koronázó országgyűlésen és az azt követő néhány évben azonban ugyanúgy fontos támasza volt a fiatal királynőnek, ahogy azt apja hosszú regnálása egész idején megtapasztalhatta. A főpap III. Károly uralkodásának kezdetétől a Habsburg-dinasztia nőági örökösödése horvát- és magyarországi elfogadtatásának egyik legfontosabb előmozdítója volt, élete végén pedig megadatott neki, mintegy pályafutása lezárásaként, hogy a nőági örökös trónra lépésének első éveiben támogathassa.

THE QUEEN AND THE ARCHBISHOP

The Role of Imre Esterházy in the First Years of Maria Theresa

By András Forgó

SUMMARY

Imre Esterházy was one of the most outstanding ecclesiastical and public personalities in the first half of the eighteenth century. Going through a number of episcopal dignities, in 1725 he was appointed archbishop of Esztergom, and held the office until his death in 1745. He devoted his whole life to the service of the court, and as a prelate he was reckoned among the chief supporters of the Habsburg dynasty. The paper accordingly seeks to answer the question of how Archbishop Esterházy backed Queen Maria Teresa after her accession to the throne, and what kind of help he was able to give to the young monarch in the consolidation of her rule both at home and in Europe.

MÁRIA TERÉZIA (KÖZ)EGÉSZSÉGÜGYI REFORMJAINAK OLVASATAI

Mátyus István, Küküllő vármegye és Marosszék főorvosa röviddel a göttingeni, marburgi és bécsi egyetemi peregrinációjáról való hazatérése után, 1762-ben a „betegek körül való foglalatosságtól üres óráin írt és készített, s maga költségével közönséggé-is tett” dietetikájának első darabjában „az embernek egész életében jó egészségben” maradás lehetséges módjairól értekezett.¹ Maga a mű – amelyt a szerző 1766-ban előbb egy második darabbal² egészített ki, majd mintegy negyedszázaddal később, új cím alatt hatkötetes monumentális enciklopédikus kézikönyvvé³ fejlesztett tovább – két szempontból nézve is mintaértékű. Egyfelől a kortárs szakértő szemével láttelepet ad Mária Terézia uralkodásának idején az alattvalók egészség- és betegségügyi viszonyairól, az egészségügyi szolgáltatók (orvosok, sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, bábák, sérv-és kőmetszők stb.) gyakorlatáról, valamint a 18. század folyamán fokozatosan szaktudományokba szerveződő tudományos törekvésekről (botanika, élelmiszerhigiéné, sebészet, szülészet stb.), azok mindennapi életben való alkalmazásának lehetőségeiről és hatáiról. Másfelől „az ember egész életében a jó egészség” megtartása, szám- szerűleg is mérhető „hasznossá” tétele és általában a „közjót” szolgáló „dolgok- ról” való gondoskodás pedig annak a sajátosan 18. századi kormányzati-politikai igénynek, egyszersmind a korszakban kibontakozó extenzív „tudásiparra” jellem- ző szemléletnek (*Denkstil*) a szinoptikus megfogalmazása, amely az alattvalók prevencióra nevelésére, az egészséggel-betegséggel kapcsolatba hozható kérdések- ben az egyéni és közösségi felelősség tudatosítására irányult.

Az 1740-es évek végétől előbb a Monarchia központjában, Bécsben, majd a tá- volabb eső részekben is bevezetett egészségügyi reformok annak a Habsburg kor- mányzati gyakorlatban bekövetkezett léptékváltásnak az előképét, hosszú távon talán legsikeresebb gyakorlóterepét jelentették, amelynek során Mária Terézia ka- binetje mindenekelőtt az osztrák örökösödési háborúk, kiemelten Szilézia elvesz- tésének gazdasági természetű konzekvenciáit igyekezett az élet minden területére

¹ *Mátyus István*: *Diaetetica, Az Az A' jó egészség' megtartásának módjáról fundamentumoson elő-adó Könyv. Első Darab. Kolos'várat 1762. (Az Olvasohoz)*

² *Uő*: *Diaetetica, Az Az A' jó egészség' megtartásának módjáról fundamentumoson elő-adó Könyv. Második Darab. Kolos'várat 1766.*

³ *Uő*: *Ó és Új Diaetetica Az Az: Az életnek és egészségnek fenntartására és gyámolgatására, isten- től adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek a szerint való elékszámmlása I–VI. Pozsony 1789–1793.*

kiterjedő reformok útján kompenzálni: a Monarchia természetes felépítésének átláthatóvá, ellenőrizhetővé tételével az örökös tartományok és a kapcsolt részek területeit kívánta konszolidálni, a külső és belső dezintegratív erőkkal szemben hatékonyabbá tenni.⁴ A több lépcsőben bevezetett, a Habsburg Birodalom egészére kiterjedő érvényességgel életbe léptetett, az általános *medikalizációt*⁵ célzó egészségügyi reformok egyik pillérét az „egészségügyi piac”⁶ különböző rendű-rangú szereplőinek felügyeletét, egyénenkénti számbavételét, legitim munkavégzésének folyamatos megfigyelését, ellenőrzését, a szolgáltatások zavartalan, lehetőleg a társadalom minél szélesebb rétegei által igénybe vehető működését biztosítani képes szakigazgatási intézményhálózat és a kapcsolódó adminisztratív gyakorlatok kiépítése, valamint ezzel összefüggésben a szükséges jogi normák meghatározása képezte. A reformok jogalkotói és igazgatási hátterének kiépítése szorosan kapcsolódott Európa-szerte régióként más-más súlyponti elemekkel, de a 18. század folyamán egyre karakteresebb módon jelentkező, a felvilágosodás gazdasági expanziós vonulatához köthető törekvésekhez. A Habsburg Monarchia vonatkozásában a természeti és humán erőforrások helyes elosztásának és gyarapításának összetett problematikáját középpontba állító gazdasági expanzió elméleti alapvetése a kameralista irodalom populációs érvelésében fogalmazódott meg: az állam gazdasági, katonai erőforrásai biztosításának alapvető feltétele a népességszám, a várható élettartam, az adófizető népesség növelése.⁷

⁴ A Habsburg kormányzati koncepciókról, a Monarchia egész területére kiterjedő átfogó konszolidációs folyamatba illeszkedő egységesítési és reformtörekvésekről bővebben lásd Karin J. MacHardy: Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Hrsg. Petr Mat'a – Thomas Winkelbauer. Stuttgart 2006. 73–98.

⁵ A 18. század folyamán Európa-szerte az egészségesebb népesség elérése érdekében bevezetett, az „orvosiasítást” és általában az egészségügyi szolgáltatók és szolgáltatások szakszerűsítését, professzionalizációját célzó egészségügyi reformok intézményi, adminisztratív, tudásszervezési és technológiai újításainak komplexumára az utókor az 1970-es évek óta a medikalizáció fogalmat használja. Vö. Pierre Goubert: La médicalisation de la société française à la fin de l'Ancien Régime. Francia (1980) 8. sz. 245–256.; Roy Porter: Health for Sale. Quackery in England 1660–1850. Manchester 1989. A fogalom az idők során átalakult, bővült, mára leginkább azt a sokszereplős „egészségiparban” zajló folyamatot írja le, hogy miként minősülnek át nem-medikális problémák medikálissá. Erről lásd Bánfalvi Attila: Ami morális volt, medikálissá lett. In: Tanulmányok a filozófiai tudományok köréből. Szerk. Loboczky János. (Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, új sorozat 36.) Eger 2009. 24–35.

⁶ Az egészségügyi piac (medical marketplace) fogalmat a modern állam kialakulását megelőző időszakra jellemző sokszereplős ellátórendszer leírására először használta: Harold J. Cook: The Decline of the Old Medical Regime in Stuart London. Ithaca 1986. A rendszer plurális jellegét hangsúlyozza: David Gentilcore: Healers and Healing in Early Modern Italy. Manchester 1998. A kora újkori magyarországi viszonyokra újabban lásd Kis-Halas Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon. Bp. 2020. különösen: 42–46.

⁷ A politikai-államigazgatási és kamarai-nemzetgazdasági tudományok osztrák változatának 17. századig visszanyúló tradíciójába illeszkedik Joseph Freiherr von Sonnenfels munkássága, aki alapvetően szociológiai szempontból értelmezi a jelenségeket és fogalmaz meg praktikus, a népesség növelését és egészségben tartását célzó praktikus ajánlásokat. Joseph von Sonnenfels: Grundsätze der Polizey,

A birodalmi normalizáció intézményi hátterét az örökös tartományokban célirányosan felépített három szintű egészségügy-igazgatási szervezetrendszer biztosította, amelynek az élén az egységes irányelvek mentén történő egészségügyi normalizáció, a hatalomkoncentráció és területi integráció céljából 1753-ban felállított, egyedül és kizárólag az uralkodónak alárendelt Udvari Egészségügyi Deputáció (*Haupt-Sanitäts-Hof-Deputation*) állt.⁸ A Deputáció jogalkotó munkájának fő műve – több köztes, korlátozott területi hatáskörű rendelet kiadása után⁹ – a Monarchia egészére érvényes 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat (*Hauptsanitätsnormativ*) megalkotása volt, amelynek első része az egészségügyi ellátórendszer elemeit strukturálta, pontosan meghatározva az egyes szolgáltatók (orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák) jogállását, feladatkörét, hivatásrendi jogosítványait, míg a második része tartalmazta a korszak Európájában legkorszerűbbnek számító járványügyi szabályozást.¹⁰ Szervezetileg a Magyar Királyság is többé-kevésbé ebbe a rendszerbe integrálódott: a Bécsben 1770. január 2-án németül kiadott Főszabályzat Sgolanits József (1720–1785) pozsonyi orvos által – a lokális szempontok, a politikai, kulturális hagyományok figyelembe vételével – készített latin nyelvű adaptációját (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) nyolc hónappal később, szeptember 17-én hagyta jóvá Mária Terézia. A normatívát azután a Helytartótanács Egészségügyi Bizottsága (*Commissio Sanitatis*) október 4-én helyezte hatályba, hosszú időre, a következő mintegy száz évre meghatározva a hazai közegészségügyi rendszer működését.¹¹

Handlung und Finanz: zu dem Leitfaden des politischen Studiums. Bd. I. 5. kiadás. Wien 1787. 29., 296–322.

⁸ A Deputáció felállításáról szóló uralkodói körrendeletet lásd Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. II.: Von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749–1848). Bd. 2. Bearb. Joseph Kallbrunner – Melitta Winkler. Wien 1925. 375–376. A háromszintű osztrák egészségügyi igazgatási-rendszerben a Deputáció alatt középszinten a tartományi Guberniumok által delegált, két tanácsosból és egy vagy két főorvosból álló grémium foglalt helyet, míg a legalsó szinten a kerületek (Kreis) élén álló kerületi hivatalok (Kreisämter) főorvosai tartották a kapcsolatot az alattvalókkal. Erről bővebben vö. *Erna Lesky*: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Wien 1959. 40–57.; *Krász Lilla*: Orvosok a hivatali szolgálatban a 18. századi Magyarországon. Századok 150. (2016) 829–830.

⁹ Az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat közvetlen előzményének, egyszersmind – tartalmi elemeire nézve – forrásbázisának tekinthető az egészségügyi szolgáltatások és szolgáltatók működésének szabályozására vonatkozó, porosz minták alapján összeállított és 1753-ban kiadott „Orvoslási Rendtartás a Cseh Királyság részére” (Haupt-Medizinalordnung für Böhmen). Területi hatálya eredetileg csak „kísérleti jelleggel” Cseh- és Morvaországra terjedt ki, azonban még kiadása évében az összes örökös tartományban bevezették (a Magyar Királyságban nem!). A rendelet szövegét lásd *Johann Dionis John*: Lexikon der k.k. Medizinalgesetze [sic!]. Mit einer Vorrede von E[rnst] Baldinger [...] Bd. II. Prag 1790. 245–316.

¹⁰ Az Egészségügyi Főszabályzat (Hauptsanitätsnormativ) eredeti német nyelvű szövegét lásd *Joseph Kropatschek*: Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 Bd. VI. Wien 1786. 3–112.

¹¹ Az Egészségügyi Főszabályzat latin nyelvű adaptációját lásd *Franciscus Xaverio Linzbauer*: Codex sanitario medicinalis Hungariae. Tomus II. Buda 1852. 535–571. A magyar nyelvű kritikai szövegkiadást lásd *Balázs Péter*: Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es

Az egészségügyi reformok másik pillérét a bécsi egyetem orvosi fakultásának újrapirozicionálása alkotta. A bevezetett strukturális és a korszak tudományosságának elvárásaihoz igazított oktatási újítások mintául szolgáltak a Monarchia más orvoskarainak (Prága, Freiburg am Breisgau, Innsbruck) átalakításához, akárcsak a nagyszombati egyetemen 1769-ben alapított orvoskar képzési programjának megtervezéséhez. A felvilágosodás intellektuális expanziós vonulatához kapcsolható orvoskari reformok az oktatás primér korszerűsítésén túl jelentősen hozzájárultak az orvosi szakmában a 18. század közepéig megmutatkozó heterogenitás és diszparitás felszámolásához, a Monarchia területén az egészségügygel kapcsolatba hozható jelenségek standardizált szempontok mentén történő megfigyelési és szakszerű lejegyzési technikák, valamint tudásalapú orvosi hálózatok kialakulásához.

Az alábbiakban a fentebb körvonalazott, két egymással párhuzamosan futó, egymást kiegészítő, felvilágosodást feltételező modellből kiindulva a tereziánus egészségügyi reformokat az intellektuális expanzió felőli olvasatban mutatom be. Különböző műfajú és különböző nyilvánosságú szövegek visszafejtése nyomán előbb egy tágabb perspektívában vizsgáljuk az egészség- és betegségi jelenségek megnevezésére használt új fogalmak alkotta kommunikációs tér meghatározó elemeit, az egészségügy „orvosiasításának” folyamatában a tudásszervezés, a képzés, hivatásgyakorlás tekintetében megragadható változásokat. Majd egy szűkebb optikára váltva az orvosi tudáshálózatok működését illusztrálom a 18. század közepén előbb Bécsben, majd Pesten működő orvosdoktor, Wallaskay János (1709–1766) praxisépítésének példáján.

„Orvosok akcióban”: új szavak és fogalmak, képzés és hivatás

A Habsburg egészségügyi reformok kidolgozója és végrehajtója Gerard van Swieten (1700–1772) volt, aki 1745-ben Hollandiából került a bécsi udvarba. Mária Terézia azzal, hogy meghívta van Swietent, számos tudományos és adminisztratív gyakorlatot is „importált” a korabeli Európa polgári erények és igények tekintetében mintaszerű kis protestáns államából. Van Swieten az uralkodó egészen kivételes bizalmát élvezve, több magas udvari pozíció birtokosaként gyakorlatilag teljhatalmat kapott az egészségügy modernizációjában. Az a hatalomkoncentráció, amelyet van Swieten személye testesített meg, egészen egyedülálló volt a korszak Európájában: a *protomedicus*i megbízatáson túl, vezető

alaprendelete. Piliscsaba–Bp. 2004. 37–88. Az egészségügy-igazgatás magyarországi szervezetrendszerének struktúrájáról és működéséről, valamint a normaalkotás folyamatában az 1770 előtti időszakban a Monarchia központja, Bécs által adott intenciókhoz képest külön utakat képviselő köztes vagy félmegoldásokról lásd Knász L.: Orvosok i. m. 833–845.

szerepe volt az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*), a bécsi egyetem s ezen belül az orvosi fakultás irányításában, az Udvari Egészségügyi Deputáció (*Sanitäts-Hof-Deputation*), az Udvari Tanulmányi Bizottság (*Studienhofkommission*) és az Udvari Cenzúrabizottság (*Bücher-Revisions-Commission*, későbbi nevén *Bücher-Censurs-Hofkommission*) munkájában.¹² Összetett szerepe arra a belső kapcsolatra utal, amely a tudományok, az oktatás, az egészségügyi adminisztráció és a kormányzati-politikai hatalom, továbbá a 18. századi Habsburg Monarchia nyomtatott kultúrája között alakult ki.

Van Swietennek az Udvari Cenzúrabizottságban betöltött pozíciója révén lehetősége nyílt arra, hogy a jezsuiták cenzurális monopóliumának fellazításával a magasabb szintű, orvoslással kapcsolatos ismeretek elsajátításához új szempontokat léptessen életbe. Az orvosi és természettudományos publikációk kizárólagos cenzoraként mindent felülbírált, ami nem tűnt kellőképpen felvilágosultnak, úgy mint a iatromágiával, iatroasztrológiával vagy alkímiával foglalkozó almanachokat, kalendáriumokat és egyéb népszerűsítő könyveket.¹³ A könyvek szűrésének, szelektálásnak alapja a tudományosság kritériuma volt: a minden racionális koncepciót nélkülöző, spekulatív teóriákat előtérbe helyező munkákat elutasították. Van Swieten az egyes kötetekhez fűzött, hosszabb-rövidebb megjegyzéseinek végén lényegében három kategóriát alkalmazott: a legszigorúbb, az adott kötet birodalmon belüli terjesztését egyértelműen tiltó *damnatur* minősítést, egy köztes

¹² Van Swieten személyéről, működéséről, különös tekintettel életének első, hollandiai szakaszára vonatkozóan eddig egyetlen monografikus feldolgozás született, lásd *Frank T. Brechka*: Gerard van Swieten and his world 1770–1772. (International Archives of the History of Ideas 36.) The Hague 1970. Sokoldalú bécsi orvosi, oktatási, egészségpolitikai tevékenységéről máig a legteljesebb képet adják vö. *Friedrich Walter*: Männer um Maria Theresia. Wien 1951. 123–146.; *Erna Lesky*: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. Hrsg. Erna Lesky – Adam Wandruszka. Wien–Köln–Graz 1973. 24–26. Újabban különböző kontextusokban van Swieten oktatási, egészségpolitikai reformelképzeléseiről és bevezetett reformjainak gyakorlati átültetéséről lásd *Sonia Horn*: „...eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft...”. Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie „Josephinum”. In: Josephinismus – eine Bilanz. Hrsg. Wolfgang Schmale – Renate Zedinger – Jean Mondot. Bochum 2008. 215–244. különösen: 223–224.

¹³ A cenzúra reformjáról, a cenzúrabizottság működéséről és ebben van Swieten szerepéről alapvető feldolgozásokat vö. *Grete Klingenstein*: Van Swieten und die Zensur. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. Hrsg. Erna Lesky – Adam Wandruszka. Wien 1973. 93–106. Van Swieten, majd utóda, Anton von Störck (1731–1803) orvos- és természettudományi munkák cenzúrázásával kapcsolatos, konkrét tevékenységéről átfogó feldolgozás még nem született. Van Swieten mintegy húsz éven át (1751 és 1771 között) folytatott cenzori tevékenységéről, munkamódszeréről képet alkothatunk az Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek, a továbbiakban: ÖNB) Kézirattárában (ÖNB Sammlung von Handschriften und Alten Drucken [a továbbiakban: SHaD] Cod. 119. 34. jelzet alatt) őrzött Supplementum librorum Prohibitorum című, mintegy 3000 külföldön megjelent könyv utólagos cenzori bírálatát tartalmazó kézírata alapján. Van Swieten többnyelvű, nehezen olvasható kéziratának megfejtésével és értelmezésével E. C. Leersum orvos-orvostörténész foglalkozott a 20. század elején, lásd *Evert Cornelis Leersum*: Gerard van Swieten en qualité de censeur. Janus XI. (1906) 381–398., 446–469., 501–522., 588–606.

kategóriát, ami azt jelentette, hogy az adott könyvet hasznosnak minősítette ugyan, de széles körben történő terjesztésre nem tartotta alkalmasnak, csupán az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*) számára tartott meg egyetlen példányt, míg a harmadik kategóriát a biztonságosan engedélyezhető művek alkották. A kéziratból kitűnik, hogy a feltüntetett és átvizsgált könyveknek mintegy 20%-a a nem terjeszthető kategóriába került.

Azzal, hogy van Swieten meghatározhatta a megengedhető és terjeszthető orvosi és természettudományos ismeretanyagot és szorgalmazta az orvosok által írott anyanyelvű orvosi felvilágosító munkák megalkotását, azok széleskörű terjesztését, szabad utat engedett az egzakt tudományos gondolatoknak és a szakszerű érvelésnek. Miként azt a legkülönbözőbb műfajú korabeli szövegek (normatívák, hivatali akták, orvosi jelentések, oktatási célú kompendiumok, felvilágosító írások, privát levelezések) is jól mutatják, van Swieten hozzájárult annak a beszédternek a kialakításához, amelyben a társadalom legkülönbözőbb rétegei egészségről, betegségről szóban és írásban megnyilatkoztak. Munkássága egyszersmind jelezte az új társadalmi és kulturális igények és gyakorlatok megjelenését, a mentalitás átformálását az alattvalókig terjedően. Ebben az új kommunikációs térben olyan fogalmak váltak a mindennapi életben is széles körben használatossá, mint a tudás, tudományosság, közjó, közboldogság, népesség, hasznosság; egészség és betegség, illetve ezek kérdéseiben az egyéni és közösségi felelősség, megelőzés, az elmélet és gyakorlat, a legitim és illegitim kategóriák, az egyöntetűség, az individuuum (ez utóbbi a betegek, valamint a különböző szinten működő gyógyítók nyilvántartásba vételét, a központi adminisztratív szervezetrendszer számára is láthatóvá tételét jelenti).

Az új fogalomhasználat a legnyilvánvalóbban a század közepétől megjelenő anyanyelvű orvosi felvilágosító irodalomban bontakozott ki.¹⁴ Miként azt a fentebb idézett Mátyus István példája is illusztrálja, az egészség megtartására, a betegségek leküzdésében bevált jó gyakorlatok megosztására, a megrögzött rossz szokások, babonák eliminálására irányuló magyar nyelvű felvilágosításban leginkább a külföldi egyetemeket megjárta tudós orvosdoktorok vállaltak tevékeny szerepet. Mindenekelőtt a közember „elméjének csinosítását”, de a gyógyítás

¹⁴ A Magyar Királyság és Erdély területén a 18. század második felében kibontakozó orvosi felvilágosítás mediális eszköztára és tartalmi elemei alapvetően a német nyelvterület hagyományait követték: a legtöbb publikált írásmű német nyelvű munka magyar nyelvű adaptációja volt. A német nyelvű népi felvilágosítás – amelynek szerves részét képezte az orvosi felvilágosítás – volumenére jellemző adat, hogy 1750 és 1850 között mintegy 4000 szerzőtől 16 000 különböző cím jelent meg. A német népi felvilágosítás mozgalmához és annak közép-európai recepciójához lásd *Holger Böning: Popularaufklärung – Volksaufklärung. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissenschaftsgesellschaft.* Hrsg. Richard van Dülmen – Sina Rauschenbach. Köln–Weimar–Wien 2004. 563–581., különösen: 563.

különböző szintjein helyet foglaló szakemberek (orvosok, sebészek, bábák) és nem-szakemberek, vagyis az egyházi és civil szféra vezető tagjainak (papok, lelkészek, tanítók, vármegyei és városi hivatalviselők) gyakorlati oktatását egyaránt szolgáló munkákat a magyaron kívül több esetben a Magyar Királyság területén élő nemzetiségek nyelvén is kiadták. A felvilágosító munkáknak rendszerint már a címéből vagy előszavából kiderül, hogy kiknek és milyen céllal szánták az adott írást: „az emberi nem hasznára”, a tudományosság eredményeinek „a köz javára fordítása”, „nemes vármegye minden rendű lakosainak, kiváltképpen pedig a szegény adózó népnek [...] a köznépnek és az iskolába járó gyermekeknek”. Az 1760-as évektől egyre több címen, egyre nagyobb, akár 500-1000 példányban, gyakran gyors egymásutánban kétszer-háromszor is kiadott felvilágosító munkák széles tematikai spektruma az életvezetési-dietétikai, szülészeti, csecsemő- és kisgyermekápolási oktató könyvektől a házi patikákon át, a „rögtöni esetekről”, vagyis ház körüli balesetek orvoslásáról szóló tanácsadókig terjedt. Az 1780-as évektől pedig a repertoár kiegészült a himlőirodalommal.¹⁵ A kiadványok között találunk egylapos nyomtatványokat, néhány oldalas kis füzeteket, 40-50 oldal terjedelmű vékonyka kötetek formájában megfogalmazott katekizmusokat, jól memorizálható rövid versikéket, világos szerkezetű, fő- és alpontokba rendezett, tankönyv gyanánt is használható oktatókönyveket, amelyeknek nagyobb része külföldi szerzők írásainak magyar viszonyokra adaptált fordítása, de voltak önálló munkák is. Hogy a felvilágosító, oktató-nevelő program valóban sikeres lehessen, olyan írásmódra volt szükség, amely egyszerre volt szakszerű és közérthető, egyszerre volt meggyőző, könnyen átlátható gyakorlatias információkkal teli és – a korszak olvasásmódjának, valamint az oktatóirodalommal szemben támasztott elvárásoknak megfelelően – képszerűen megjelenítő erejű.

Annak hátterében, hogy az akadémikus orvosok gyakorlati tudásformák felé fordultak, a német egyetemek orvoskarain már a 18. század elejétől, a bécsi orvoskaron pedig van Swieten elgondolásai szerint 1748-tól bevezetett szervezeti és a curriculum rendjét érintő reformok álltak. A reformok tartalmi elemeiről a német

¹⁵ A magyar nyelvű orvosi felvilágosítás első, orvos-szerzők dominálta, nagyjából az 1760-as évektől az 1780-as évekig terjedő időszakában a legnépszerűbb munkák a diétetika (például Mátyus idézett munkája mellett *Weszprémi István: Az egészségnek fenntartására és a' hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák*. Kolozsvár 1760.), a szüléset és csecsemőápolás (például *Weszprémi István: Bába-mesterségre tanító Könyv*. Debrecen 1766.; *Uő: A' Kisded Gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás*. Kolozsvár 1760.; *Csapó József: Kis gyermekek isputálja*. Nagy-Károly 1771.; *Dombi Sámuel: Bába mesterség*. Pozsony 1772.), házi patikák (például *Rácz Sámuel: Orvosi oktatás, melyben a leg Gyakrab és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai röviden le-iratnak*. Buda 1776.) témakörökben jelentek meg. A 18–19. századforduló körüli évtizedekben látványosan megnőtt a felvilágosító irodalom volumene, a munkába bekapcsolódtak papok, lelkészek, tanítók is. Ezen második időszak legtöbbet forgatott munkái közé tartozott a himlőirodalom, lásd *Krász Lilla: Az „oltalmazó himlőről”*. A himlőoltás magyarországi népszerűsítése és bürokratizálása. *Századok* 156. (2022) 66–67.

származású Johann Peter Franknak a *Studienrevisions-Hofkommission* megbízásából 1801-ben összeállított referenciaanyagából tájékozódhatunk. Frank 1795 óta a bécsi orvostan a gyakorlati orvostan tanára és a II. József által alapított, a korabeli Európa legkorszerűbb kórházaként számon tartott Általános Közkórház (*Allgemeines Krankenhaus*) igazgatója volt.¹⁶ A dokumentációból kitűnik, hogy van Swieten modelljében maga a tankönyvi program alapvetően a hippokratészi-galénoszi medicina szemléleti keretét követő hagyományokhoz igazodott: az alapozó stúdiumnak számító orvosi kémiát, valamint a fő stúdiumok nagy részét (fiziológia, patológia, gyógyszeratan) a 18. századelő Európa-szerte ünnepezteti leidei professzora, van Swieten egykori mestere, Herman Boerhaave kompendiumaiból oktatták.¹⁷ Az infrastrukturális háttér kialakításában és a curriculum megtervezésében viszont egyértelműen a korszak legmodernebbnek tekinthető, a német és holland orvoskarokon már a 18. század első felében kipróbált és bevált újítások jelentek meg. 1749 és 1756 között az anatómiai színház, boncterem, anatómiai-patológiai kabinétum, sebészeti-szülészeti instrumentum-gyűjtemény, botanikus kert, kémiai laboratórium részint már korábban is létező komplexumainak modernizálásával,¹⁸ valamint a betegágy melletti oktatás protoklinikai háttérének bővítésével¹⁹ az orvoskari képzés tárgyi feltételrendszerét sikerült korszerűsíteni. A medicina oktatási programját, a propedeutikai (speciális orvosi kémia és botanika), valamint az erre épülő elméleti stúdiumok rendjét van Swieten határozta meg, Boerhaave modelljét követve: az öt alapstúdiumot (1. anatómia; 2. fiziológia; 3. patológia – szemiotika, dietétika és terápia; 4. *materia medica* gyógyszeratan; 5. klinikum) öt újonnan alapított, nagyjából külföldről hívtak tudósokkal betöltött professzúrában osztotta el. Mindezen túl intézményesítette

¹⁶ A Habsburg Monarchia területén működő valamennyi köz- és felsőoktatási intézmény evaluációjával és újjászervezésével megbízott grémiumként a Studienrevisions-Hofkommission feladata volt felülvizsgálni az 1749 óta az Udvari Tanulmányügyi Bizottság (Studien-Hofkommission) által kezdeményezett és végrehajtott reformokat. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Studienrevisions-Hofkommission, Unerledigte Vorträge 1801, Karton 26. „Gutachten des Hofraths und Professors Johann Peter Frank in Rücksicht auf das medizinische und chirurgische Studium” pag.1–516. (a továbbiakban: ÖStA HHStA-KA Stud.Rev.HK, Gutachten Frank).

¹⁷ Van Swieten utódja, Anton Störck 1785-ben összeállított orvoskari reformtervezetében táblázatos formában közölte az elődje időszakában érvényben lévő curriculumot, feltüntetve az egyes stúdiumoknál használt tankönyveket is, lásd ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht und Kultus, Studein Hofkommission (a továbbiakban: AVA StHK), Karton 17. fol. 56. („med in genere”) /1785.

¹⁸ A bécsi orvoskar háttérintézményeiről, különös tekintettel a különböző demonstrációs célú gyűjteményekről lásd *Krász Lilla*: Theoria medica és praxis medica. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében. Századok 151. (2017) 1036–1041.

¹⁹ Az orvoskar medikus hallgatóinak klinikai oktatására 1754-től a 230 beteg befogadására alkalmas bécsi városi kórházban (Bürgerspital) két helységet szerzett meg 6-6 ágygal, ahová a város különböző kórházaiból célirányosan összeválogatott betegeken figyelhatték meg a tankönyvi eseteket. ÖStA HHStA-KA Stud.Rev.HK, Gutachten Frank, fol. 187–188.

a *collegia publica* rendszerét, ezzel ingyenessé téve magát az oktatást (a vizsgadíjak továbbra is megmaradtak), és standardizált vizsgáztatási rendszert dolgozott ki.

Az egymásra épülő stúdiumok mindegyikénél Frank megjelenítő erővel írja le a van Swieten által elgondolt oktatási célkitűzéseket: az anatómia „a szem és az emlékezet tudományaként” jelenik meg, amely a csodálatos gépezetként aposztrofált emberi testet alkotó részek formájának, elhelyezkedésének és más részekkel való kapcsolatának megismerését szolgálja.²⁰ Az anatómiához a fiziológia adja az értelmet a részek használatának és szerkezetének tudományaként.²¹ A patológia az „orvosok legnagyobb tudományaként” jelenik meg, amely az anatómiából és a fiziológiából absztrahált fogalmak segítségével a betegségek eredetét és helyét mutatja meg. A patológia részeként oktatott szemiotika (értsd: szimptomatológia) a „betegségek természettörténete”, vagyis az osztályozásuk tudománya, a diétetika azt vizsgálja, miként befolyásolják a betegségek kialakulását a klimatikus viszonyok, a páciens temperamentuma és szokásai, a terapeutika pedig a betegségek fajtái szerint alkalmazható gyógymódok és belsőleg használatos gyógykészítmények tudománya.²² Jellemző, hogy van Swieten korában a klinikum mint az „orvosi stúdiumokat lezáró és összegző tudáskomplexum” az elméleti stúdiumok sorában foglalt helyet: az oktató feladata abban állt, hogy hallgatóival a betegség mellett élő eseteken demonstrálja a korabeli felfogás szerint a különböző betegségeket okozó megbetegítő anyag növekvő vagy csökkenő mennyiségének függvényében a morbiditás változó megjelenési formáit. A demonstrációk során a medikus hallgatók passzív résztvevőként valójában látni és felismerni tanultak, az oktató által a betegség mellett felolvasott tankönyvi eseteket követve a kikérdezés és betegségleírás formái, tartalmi elemeit, vagyis a gyakorlat elméletét sajátíthatták el, a gyógyítás folyamatában aktívan nem vehettek részt.²³ Van Swieten a *historia naturalis* oktatására létrehozott még egy hatodik professzúrát is, amely a curriculumban a fizika részeként értelmeződött, és a természet három országán (állatok, növények, ásványok) belüli kapcsolódások megismerésére irányult. A professzúra „kiszolgálta” nemcsak az orvost, hanem az egyetem többi karát is.²⁴ Miként az Frank több ponton is kritikát megfogalmazó leírása alapján kibontakozik, a medicina oktatásának van Swieten által megtervezett bécsi modellje a leendő orvosdoktorok számára egy alapvetően konzervatív orvosi szemléletet közvetített, amelyben a racionális megismerés a látható jegyek alapján, a szimptómák közötti, a mértékek és mennyiségek folyamatos

²⁰ ÖStA HHStA-KA Stud.Rev.HK, Gutachten Frank, fol. 82.

²¹ Uo. fol. 98.

²² Uo. fol. 122., 129–131.

²³ Frank az általa „Theorie der Praxis”-ként aposztrofált van Swieten-i klinikai oktatási módszert megillető kritikával illeti, lásd uo. fol. 186–190.

²⁴ Uo. fol. 62.

megfigyelését is magában foglaló azonosságok és különbözőségek meghatározására irányult. A hallgatókat valójában arra képezték ki, hogy a dolgok, vagyis az egyes morbiditások fejlődésében bekövetkezett látható és megfigyelhető változásokat a mérték, az eredet (természetes-természetellenes) és típus (egyedi-járványos betegség) szerinti rendben dokumentálják. Van Swieten hagyományokhoz ragaszkodó orvosi szemlélete ugyanakkor magában hordozta az újító szándékot is, amely éppen az esetek megfigyelési és dokumentációs kultúrájának kialakításában ragadható meg.²⁵ Ugyanígy az újító szándék mutatkozott meg abban is, hogy orvostudományának egyik első lépéseként, még 1748-ban rendkívüli professzúrát hozott létre a szülészeti és a sebészeti oktatására, amely kurzusokon nemcsak leendő orvosok, de sebészek és bábák is részt vehettek. E két gyakorlati stúdium korábban nem képezte részét az orvostudományi curriculumnak.²⁶

A primér oktatási feladatokon túl a bécsi orvoskar sokoldalú egészségügy-igazgatási feladatokat is ellátott. Van Swieten hatékony szervező készségének köszönhetően a fakultás nagyjából az 1770-es évekre mindennemű orvosi tevékenység tudományos kritériumok mentén történő besorolásának, az aktuális kormányzati-hatalmi érdekek szerinti megítélésének legfőbb fórumává, az orvosi tudás kumulációjának helyévé vált. Mindemellett minden egészségügyet érintő kérdésben a legfőbb tanácsadó és általában véve a birodalmi intellektuális expanzió orgánumává alakult. Az egyöntetűség jegyében, a *conformateur*-elv alkalmazásával lényegében a fentiekben vázolt oktatási és igazgatási irányelvek érvényesültek a nagyszombati orvoskar megalapításának kezdetétől. Ezen a ponton mutatkozik meg van Swietennek a gyakorlatorientált stúdiumok (például gyógyító rétegenként differenciált formában szülészeti és sebészeti tanfolyamok orvosok és nem orvosok számára), esetek lejegyzéséhez kapcsolódó írásmódok elsajátítását segítő kurzusok (például protoklinikai gyakorlat, esettörténet-írás, receptírás) mellett bevezetett másik fontos újítása: az úgynevezett hivatalnok-orvosok birodalmi hálózatának kiépítése. A különböző rendeletekben megfogalmazott egészségügyi reformoknak birodalomszerte a helyi szintű végrehajtásában kiemelt szerepet kapott az akadémikus orvosoknak egy erre a célra kiszemelt, jól körülhatárolható csoportja, a forrásokban *physicus/Physiker/fförvos/ később tiszti orvosként* aposztrofált, közpénzből

²⁵ A klinikum oktatásával van Swieten egykori diáktársát, a szintén holland származású Borhaave-tanítvány Anton de Haent (1704–1776) bízta meg. Ő és utódja, Maximilian Stoll (1742–1787) szorgalmazták a megfigyelt és végigkísért betegségek egységes szempontrendszer követő leírását, a legjobban sikerült, hallgatók által írt esettörténetek publikálását, amelyek ily módon bekerültek a nemzetközi szakmai kommunikációs térbe. A *Ratio medendi in nosocomio practico Vindobonensi* című periodikát 1761 és 1775 között de Haen, 1777 és 1780 között Stoll szerkesztették.

²⁶ Van Swieten francia nyelven készített feljegyzései a két rendkívüli professzúra felállításáról, valamint a sebészek és bábák oktatási programjáról: ÖStA AVA StHK, Unterricht und Kultus, Karton 1. fol. 111.

fizetett, közfeladatokra és meghatározott hivatali-regisztrációs munkákra (kiemelten évi rendszerességgel jelentésírással) kötelezett rétege. Ők voltak azok, akik tudásuk és a 18. század második felében formálódó egészségügyi szakigazgatásban elfoglalt hatalmi pozíciójuk révén a kormányzat és a társadalom különböző rendűrangú tagjai között a közhatalom valódi képviselőiként tűntek fel.

A Magyar Királyság területén 1752-től, az örökös tartományokban 1753-tól kezdett a rendszer kiépülni.²⁷ Mindazonáltal magyar viszonylatban csak 1770, az Egészségügyi Főszabályzat kiadása után számolhatunk az orvoselit eme többé-kevésbé működő hálózatával, ami leginkább az orvoskar hiányára vezethető vissza. A nagyszombati fakultás megalapítása előtti időben a hazai egészségügyi viszonyokat egyfelől súlyos orvoshiány, másfelől a hivatalban lévő orvosok heterogén tudása jellemezte, ugyanis minden diploma valamely külföldi egyetemről származott. Míg a protestánsok leginkább német, holland, svájci egyetemeket látogattak, sokszor több univerzitás között osztva meg tanulmányi idejüket, addig a katolikusok jellemzően Bécs felé orientálódtak. Bécs népszerűsége különösen 1760 után nőtt meg, részben az orvoskari reformoknak, de leginkább annak a rendeletnek a folyamán, amelynek értelmében a protestánsok is szerezhettek licenciátusi fokozatot. Bécs népszerűsége azonban a nagyszombati orvoskar megalapítása után sem csökkent.

A hálózatépítő orvosdoktor: Wallaskay János

A Mária Terézia uralkodásának időszakában praktizáló magyarországi orvosok jellemzően töredékes formában rendelkezésünkre álló levelezésének, esetleírásokat tartalmazó orvosi naplóinak, kézíratos receptesgyűjteményeinek, excerptumainak és egyéb feljegyzéseinek vizsgálata nyomán kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a 18. század folyamán az akadémikus orvosdoktorok állandó, rendszerint jól fizető pacientúrája működési székhelyük közelebbi és távolabbi, de esetenként a korabeli Magyar Királyság és Erdély területein élő arisztokrata családok, birtokos nemesség, egyházi és világi értelmiség köréből rekrutálódott. A távgyógyító levelezést, sok esetben orvosságküldést és a betegség melletti személyes jelenléti szolgáltatásokat magában foglaló orvosi magánpraxis kiépítésében, fenntartásában és folyamatos bővítésében a különböző családi és közeleti kapcsolatrendszer, továbbá az egykori iskolai, egyetemi diáktársak és tanárok, illetve a diploma megszerzését követő *gelehrte Reise*-típusú tanulmányutakon szerzett szakmai

²⁷ Mária Terézia magyarországi törvényhatósági főorvosi hálózat kialakításáról szóló rendeletét közli: *Franciscus Xaverio Linzbauer*: Codex Sanitario medicinalis Hungariae II. Budae 1852. 279–281. (Constitutio Physicorum et Chirurgorum comitatensium). Az örökös tartományok vonatkozó rendelete az 1753. évi Haupt-Medizinalordnung für Böhmen részeként adták ki, lásd *John, J. D.*: Lexikon i. m. II. 257–275.

barátságok alkotta háló, a családon belül öröklés útján áthagyományozott paci-entúra tudatos „használatai” érvényesültek. Az állandó, többé-kevésbé jól fizető páciensi körre épülő orvosi praxis működtetése tekintetében paradigmaticusnak tekinthető az a stratégia, amely az előbb Bécsben, majd Pesten sikeres orvosként működő Wallaskay János esetében regisztrálható. Wallaskay életútja ugyanakkor jól példázza azon protestáns orvosdoktorok pályáját, akik a bécsi orvoskar birodalmi „expanziójának” estek áldozatául. A van Swieten által kezdeményezett 1748–1749. évi bécsi egyetemi reformok egyik sarkalatos pontja volt, hogy az örökös tartományok területén, ezen belül a fővárosban csakis azok az orvosok kaphattak működési engedélyt, akik a bécsi egyetemen szerezték oklevelüket.²⁸ A bécsi stúdiumok lezárása vagy valamely más egyetemen korábban megszerzett oklevél nosztrifikálása viszont csakis a Szeplőtelen Szűz Máriára tett eskütelletel volt lehetséges, ezért több, Bécsben működni kívánó protestáns orvos, miként Wallaskay is, válaszút elé került. Vagy áttér katolikus hitre és újabb disputáció keretében számot ad tudásáról s az eskütételt követően megkapja a működési engedélyt, vagy felhagy bécsi praxisával és hazaköltözik. Wallaskay ez utóbbi megoldás mellett döntött.

Az evangélikus lelkészcsaládból származó, könyv- és műgyűjtő, természetbúvár-alkimista Wallaskay jellegzetes alakja annak a többnyelvű, felvidéki gyökerekkel rendelkező, valamely protestáns vallási felekezethez tartozó, többnyelvű *Hungarus*-értelmiségnek,²⁹ amelynek tagjai a 18. század első felétől meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a korabeli Magyarország bekapcsolódjon Nyugat-Európa, ezen belül leginkább a német nyelvű zóna szellemi vérkeringésébe. Wallaskay személyéről, habitusáról, családi-rokonsági kötődéseiről, tanulmányairól, orvosi működéséről, a medikusi hivatásán túlmutató intellektuális orientációiról, gyűjtőszenvédeléről, vagyoni helyzetéről, s általában a korabeli *respublica litteraria* világában elfoglalt helyéről, kapcsolatrendszeréről pontos képet alkothattunk az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában őrzött irathagyatéka alapján.³⁰

²⁸ Mária Terézia vonatkozó rendeletét lásd uo. 257.

²⁹ *Tárnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez. (Modern Filológiai Füzetek 6.) Bp. 1969.

³⁰ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay (13 darab 41x27, 5x9 cm méretű jelzet nélküli doboz). Az anyag csupán iratfajták szerint (Missiles / Conspectus testamenti / Charta bianca, Schulden an Wallaskay / Quittungen / Varii conscriptiones / Documenta Wallaskyana / Documenta Glosiana / Notiae Wallaskyana / Notiae de alchimia Wallaskyana / Descriptiones morborum / Recepten von Wallaskay) került rendezésre. A latin, német, magyar nyelvű orvosi és tudóslevelezést, betegségleírásokat és receptúrákat, alkímiai tárgyú jegyzeteket, Wallaskay szakirodalmi olvasmányainak excerptumait, valamint gazdasági iratait (adósjegyzékek, számlák) tartalmazó kéziratos hagyaték különböző darabjainak ellátása jelzetekkel s így kutathatóságának biztosítása eddig még nem történt meg. A 18. században működő orvosoktól ránk maradt források mennyiségi és minőségi mutatói tekintetében eddigi ismereteim szerint páratlan hagyaték először 2017-ben került a látókörömbé, amikor az Osztrák Nemzeti Könyvtárban egy tudománytörténeti témát kutatva, Martin Schmeizel (Einleitung zur Staats-Wissenschaft überhaupt und dann zur Kenntnis der europäischen Staaten insonderheit. Halle 1732) egyik kötetét kértem ki, és a

A saját családot nem alapító Wallaskay tíz évvel a tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála előtt – gutaütést kapott –, 1756-ban írt végrendeletében általános örökösének két unokaöccsét tette meg. Végakarata azonban az 1715. évi 27. törvénycikkben előírt hivatalos hitelesítés, illetve öt tanúnak ezt pótló aláírása hiányában érvénytelen volt, ami azt jelentette, hogy teljes ingó és ingatlan vagyona visszaháramlott a kincstárra. Wallaskay előbb bécsi, majd élete utolsó, közel másfél évtizedében pesti magánorvosi praxisával szerzett – hasonló státuszú kor- és pályatársai anyagi helyzeténél nagyságrendekkel tekintélyesebb –, készpénzben, mű- és ritkaság-, valamint könyv- és kéziratgyűjteményében hátramaradt vagyonát Weszprémi István az orvoséletrajzi gyűjteményében 100 000 forintra becsülte.³¹ Wallaskay halála után a lakásában talált készpénz, visszafizetett kölcsönök, pénzzé tett ingóságok értéke mintegy 36 000 forint volt. Ezen felül az arany- és ezüsttárgyak, antik szobrok, ásványok, drágakövek, igazgyöngyök, antik érmék, több ezer körmöci és holland arany, sok száz császári arany tallér, valamint közel 3000 kötetet számláló könyvtára, a legóvatosabb becslések szerint is elérhette a Weszprémi által említett összeget. A tekintélyes hagyaték inventáriumba vételével és visszaháramoltatásával kapcsolatos jogügyeket, valamint Bécsbe szállítását Grassalkovich Antal gróf (1694–1771), a Magyar Kamara elnöke és Szlávay Pál, a kincstári jogügyek igazgatója végezték. A Magyar Kamara 1767 áprilisában arról számolt be, hogy a Wallaskay hagyatékából az „érmék, kagylók, szobrok, ásványok és más ritkaságok beadattattak a Császári és Királyi Éremgyűjteménybe”, a magánkönyvtára az Udvari Könyvtárba (*Hofbibliothek*, ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományát képezi), a készpénzt pedig Mária Terézia utasítására a gumpendorfi katonai iskola kapta meg.³²

kötetben possessor i bejegyzésként Wallaskay neve szerepelt. Tudván, hogy a tulajdonosként megjelölt személy orvosként működött, tájékoztam a kikért könyv provenienciáját illetően, s így jutottam a Könyvtár Kézirattárába. Ezután bukkantam Gál Éva Wallaskay pályáját ismertető tanulmányára, amely az egyetlen, a gazdag hagyatékra is hivatkozó munka, lásd *Gál Éva: Wallaskay János (1709–1766). Adalékok egy XVIII. századi orvos életéhez. Orvostörténeti Közlemények* 100. (1982) 39–60. A hagyaték részletes feldolgozása, kontextualizálása azonban mindeztől nem történt meg, jelenleg dolgozom a Wallaskay-monográfián. Köszönettel tartozom az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattár igazgatójának, Andreas Fingernágelnek, hogy hozzáférhettem az anyaghoz. Az irathagyatékra pontos jelzetek hiányában a fentebb megjelölt iratfajták szerint, a missilis anyagra a levélírók szerint a következő formában hivatkoztam: ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, levélíró neve, évkör (A levelezőpartnerek közül csak Wallaskay kiemelten fontos kapcsolatainál adom meg a születési és halálozási évszámot).

³¹ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* IV. Ford. Vida Tivadar. Bp. 1970. [1787]. 287. Tekintélyes vagyonát Wallaskay minden bizonnyal sikeres bécsi magánorvosi praxisával alapozta meg: bejáratos volt tekintélyes, Bécsben élő magyar és erdélyi családok házaiban kívül a bécsi udvarba is. A bécsi páciensi körének tagjaihoz lásd 58. lábjegyzetet.

³² A Wallaskay hagyaték kincstárba történő visszaháramoltatásához kapcsolódó, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) és a bécsi Hofkammerarchivban található dokumentációt Gál Éva tárta fel, lásd *Gál É.: Wallaskay i. m. 39., 58.*

A hátrahagyott javak régiség- és ritkasággyűjtemény részében mindenekelőtt az érmék, pénzek, drágakövek, igazgyöngyök és ritka ásványok Wallaskay alkímiai érdeklődésével hozhatók összefüggésbe. Könyvgyűjteményének mind számszerűsíthető nagysága, mind annak gondosan megválogatott, tudatos gyűjtési stratégiát tükröző összetétele jól dokumentálja a tulajdonosa sokoldalú érdeklődését, intellektuális habitusát, valamint korának magyarországi és leginkább a német zóna szellemi-kulturális életében való intenzív részvételét. A katalógus három kategóriába rendezve (*libri medici; libri sacri; libri historici*) tartalmazza azt a közel 3000 kötetet és 102 kéziratot, amelynek nagyobb részét, összesen 1760 tételben – a korszak rendszerezési hagyományát követve – a szűken vett orvosi, botanikai és a kémiai-alkímiai tárgyú munkák alkották.³³ A többségében latin, kisebb részben német, olasz, francia és angol nyelvű orvosi könyvek a medicina legváltozatosabb területeit a legváltozatosabb műfajokban képviselik: az antik, a középkori és a reneszánsz orvoslás klasszikus munkáihoz írott kommentárok mellett 17. és főleg 18. századi kortárs elméleti és gyakorlati orvostani munkák, tankönyvek, *exercitationes*-, *observationes*-, *commentationes*-, *consultationes*-típusú esetgyűjtemények, kompendiumok, szemészeti, járványtani, szülészeti, gyermekgyógyászati szakmunkák is vannak, de megtalálhatóak több német (hallei, nürnbergi, lipcsei, frankfurti) tudós társaság időszaki kiadványai is. A kollekció számos 1500 előtt, illetve a 16. században kiadott kötete mellett jelentős számban szerepelnek az 1700 után megjelent munkák, ami jól mutatja, hogy igyekezett lépést tartani a korrallal és megismerni a medicina újabb eredményeit. A 18. század első feléből, a magyarországi orvosi szakkönyvtárakról rendelkezésünkre álló források és szakirodalom ismeretében, a *Biblioteca Wallaskayana* mind méretében, mint tartalmában egészen egyedülálló. A 18. század első feléből ismert, orvosi szakkollekciót is tartalmazó Hungarus-könyvtárak közül csak az erdélyi orvos-mineralógus-bányászati szakember Köleséri Sámuel (1663–1732) gyűjteménye volt Wallaskayéhoz fogható. Köleséri könyvtárának 1745-ben készült katalógusa 3561 címet tüntet fel, amelyek közül mindössze 385 tétel sorolható egyértelműen a medicina tárgyköréhez.³⁴ Wallaskay orvosi szakkollekciójához mérhető orvosi magánkönyvtárak csak a század második feléből ismertek. Ezek sorában kiemelkedik az 1780-as évektől Pest legkerekesebb gyakorló orvosai között számon tartott testvérpár, Cseh-Szombati József

³³ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, Camerale Ungarn, rote Nr. 176. ad 67. (Catalogus librorum post obitum D. Ioannis Vallaskay inventatorum /April 1767.) Hivatkozik rá Gál Éva is, lásd *Gál É.*: Wallaskay i. m. 56.

³⁴ Bertók Lajos: Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. Könyv és Könyvtár II. (1955) 5–330. Köleséri európai mércével mérve is gazdag ásvány- és ősmaradvány-gyűjteményéről lásd *Kázmér Miklós*: Köleséri Sámuel ásvány- és ősmaradvány-gyűjteménye – történeti rekonstrukció. In: Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András. (Kölesériana 3.) Kolozsvár 2016. 187–198.

(1748–1815) és Sámuel (1757–1838) 3700 címet tartalmazó orvosi könyvtára, amelyet végrendeletileg egykori alma materükre, a debreceni Református Kollégiumra hagytak.³⁵ Ugyancsak figyelemre méltó a pesti egyetem cseh származású anatómia, patológia és belorvostan professzora, Wenceslaus Trnka (1739–1791) 1600 tételes medicina-gyűjteményéről 1796-ban készült, a bécsi Trattner könyvkiadó Pesten működtetett filiáléjának gondozásában kiadott 110 oldalas nyomtatott katalógus.³⁶ A szakszerű gyűjtési stratégiát tükröző, ám nagyságrendileg kisebb orvosi kollekciók között foglal helyet Torkos Justus János (1699–1770) és fia Torkos János (1733–?) 515 tételes, főleg latin és német nyelvű, a 17. és 18. században kiadott orvostani munkákat tartalmazó gyűjteménye, amelyet a század végén elárvereztek.³⁷ A debreceni főorvos és szakíró Weszprémi István 667 tételes privátbibliotékája mintegy 270 általános orvosi, járványtani, szülészeti, növénytani, állatorvosi, orvostörténeti és gyógyszerészeti kötetet tartalmazott.³⁸ A 18–19. századforduló időszakának egyik legkeresettebb pesti orvosdoktoraként számon tartott, kiterjedt, főleg főnemesi-nemesi patientúrával rendelkező, jelentős szakirodalmi tevékenységet folytató, az akadémiai tagságot is megszerző Kovács Mihály (1768–1851) halála után az 540 tételes medicina kollekcióját egykori középiskolájára, a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta.³⁹ Wallaskay könyvtárának orvosi szakkönyveket tartalmazó gyűjteménye ugyanakkor európai összehasonlításban is figyelemre méltó. A kisebb európai medicina-kollekciók közül a magyarországi gyűjteményekhez mérhető a francia orvosprofesszor és királyi orvos (*médecin du Roi*) Jean Astruc (1684–1766) összesen 3782 tételből álló privátkönyvtára, amely egy 1766-ból fennmaradt 271 oldalas jegyzék szerint 1511, túlnyomórészt a 17. és 18. században kiadott latin, francia, olasz és angol nyelvű orvostani és 108 gyógyszerészeti címet tartalmazott.⁴⁰ A korszakban európai mércével mérve is legimpozánsabb medicina-természettfilozófia tárgyú könyv- és ritkasággyűjteménnyel Wallaskay kortársa – akivel fiatal medikusként közvetett módon kapcsolatba is került –, a nürnbergi

³⁵ Az állományról 1864-ben készült katalógust lásd Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Könyvtár Kézirattára, R 71.10. (Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae).

³⁶ Catalogus Librorum, et actorum medicorum Wenceslai Trnka M.D. Pestini 1796.

³⁷ Az árverezési katalógust Andreas Schwaiger pozsonyi könyvkereskedése állította össze: Verzeichniß der von Herrn Dr. Johann von Torkosch hinterlassenen medicinisch-chirurgischen Büchern, welche um die äußerst herabgegesetzten Preise, bey Andreas Schwaiger Buchhändler im Doktor v. Torkoschischen Hause, zu haben sind. Preßburg 1798. A könyvtár állományáról készült feldolgozást lásd *Petronela Bulková*: Knihy z knižnice Jána Torkoša v kníhkupeckom katalógu Andreja Schwaigera z r. 1798. Kníhkupecký katalóg ako prameň pre výskum dejín knižnej kultúry. Studia Bibliographica Posoniensia 1. (2008) 168–190.

³⁸ *Diósadi Elekes György*: Weszprémi István könyvtára. Magyar Könyvszemle (1942) 305–307.

³⁹ Az állományról 1850-ben készített jegyzék: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár Kézirattára Nr. 2378.

⁴⁰ *Jacques Richard*: La Bibliothèque de Jean Astruc, médecin des Lumières (1684–1766). Histoire des Sciences Médicales 35. (2001) 1. sz. 99–108.

városi orvos, anatómus és botanikus Christoph Jacob Trew (1695–1769) rendelkezett. Szakkönyvkollekciója mintegy 34 000 kötetet számlált.⁴¹

A gyűjteményi állomány alapszerkezetének fentebb körvonalazott részletei, Wallaskay intellektuális habitusának és szerteágazó tudományos érdeklődésének orientációi mögött feltételezhető kiterjedt kapcsolati hálózatot többé-kevésbé visszaigazolja a kéziratos hagyatéak latin, német és magyar nyelvű *missilis* anyaga. A fennmaradt levelezés kvalitatív mutatóinak vizsgálata nyomán kirajzolódik Wallaskay kapcsolatainak sűrűsége és gyakorisága, mélysége és intenzitása, a hálózatán belüli kommunikációs struktúra, csakúgy, mint azok a sok interakcióval rendelkező szálalattal csomópontot képező szereplőkhöz fűződő kapcsolatai, amelyeken keresztül más hálózatok részévé is válhatott. A fennmaradt *missilis*ekből rekonstruálható, hogy Wallaskay 1736 és 1765 között 617 levelezőpartnerétől összesen 2126 levelet kapott, amelyeknek jelentős része a pesti orvosi praxisához köthető konzultációs levelezésbe illeszkedő, a pácienseitől kapott betegségleírások. Az állomány részét képezi továbbá a levelezőpartnereknek készült alig egy tucat levélfogalmazvány, valamint néhány, külföldi orvoskollégáktól kapott levélhez csatolt esetleírás is. A levelezés geográfiai spektruma kifejezetten Közép-Európa fókuszú, ezen belül is a Magyar Királyság teljes területét, Erdély bizonyos részeit, valamint az osztrák örökös tartományok nagyobb városait (például Bécs, Linz, a tiroli Zillertal) és számos német szellemi-kulturális központot (például Halle, Lipcse, Erfurt, Frankfurt am Main, Mannheim, Nürnberg, Regensburg, Drezda) ölel fel.

A *missilis* anyagból kitűnik, hogy Wallaskay intenzíven ápolta a rokonsági és baráti szálakat, csakúgy, mint hazai és külhoni egykori iskolatársaihoz, tudós tanáraihoz, orvoskollégáihoz fűződő kapcsolatait, de ugyanígy hálózata részét képezték alkímista kötődései, valamint gyűjtőszendélyével, az egyes darabok beszerzésével összefüggésbe hozható interakciók is. Valós kapcsolatainak száma minden bizonnyal ennél még nagyobb lehetett, különösen a pacientúra tekintetében számolhatunk az irathagyatékban ránk maradt *missilis*ek alapján dokumentálható körnél akár jóval nagyobbbal is, hiszen orvosi tevékenységének – mind a bécsi és a pesti időszakában – a jelentős része személyes jelenlétben bonyolódott. Wallaskay kapcsolati hálózatának architektúrája – az egyes interakciók jellege, fejlődésük, fenntartásuk és működésük dinamikája, a hazai és külföldi hálózatok között átjárást és összeköttetést jelentő külföldi kapcsolatai, a hálózatképzés tekintetében csomópontokat jelentő szereplőkhöz fűződő viszonya, annak földrajzi spektruma – az életút különböző, idő- és térbeli állomásait követve bontakozik ki.

⁴¹ Eleonore Schmidt-Herrling: Die Bibliothek des Arztes Christoph Jacob Trew. In: Die Bibliotheken der Universität Altdorf. Hrsg. Gunda Werner – Eleonore Schmidt-Herrling. Leipzig 1937. 8–138.

Wallaskay János a Zólyom vármegyei Felső-Lehotán született, de nem sokkal később a család a Pest vármegyei Acsára költözött, ahol apja, Wallaskay Gergely evangélikus lelkészként szolgált. Az Acsán töltött gyermekkor minden bizonnyal meghatározó volt a környék nemesi családaihoz, evangélikus lelkészeihez és tanítóihoz fűződő későbbi, helyenként baráti, de elsősorban orvos-páciensi kapcsolataiban. Középiskolai tanulmányait az 1720-as évek második felében, akkor virágkorát élő magyarországi pietista képzési centrumban, a pozsonyi líceumban végezte. A líceum tanáraival, Bél Mátyással (1679–1749) és Tomka-Szászky Jánossal (1692–1762)⁴² életük végéig baráti és munkakapcsolatot ápolt. Tanulótársai közül mindenekelőtt a közös alkímiai érdeklődés okán Gömör Dávidhoz (1708–1795),⁴³ a később Győrben praktizáló orvoshoz fűződő intenzív kapcsolatát kell kiemelni. A pozsonyi iskola elvégzése után egyenes út vezetett a korabeli Európa pietista szellemi, kulturális és oktatási központjába, a hallei egyetemre, ahová a matrikulálk tanúsága szerint⁴⁴ 1731 áprilisában iratkozott be, majd három esztendővel később, 1734. május 3-án Friedrich Hoffmann (1660–1742) elnöklete alatt került sor az úton lévő vándorok, úgy mint kézművesek és diákok betegségeiről írott disszertációjának disputációjára.⁴⁵ Egyetemi éve alatt a hallei univerzitás vezető professzora, Friedrich Hoffmann mellett az általános orvostan és vegytan professzor, Johann Heinrich Schulze (1687–1744) előadásait hallgatta, de szoros szálak fűzték a brassói származású államjog és történelem professzor, Martin Schmeizel (1679–1747) főleg erdélyi és magyarországi származású diákokból álló tanítványi köréhez is. Itt jegyezzük meg, hogy a két professzor közeli barátságban állt egymással, amit erősített kettejük közös numizmatikai gyűjtőszennvedélye. Schmeizel földrajz, tudománytörténet és címertan kollégiumaihoz Schulze orvostörténeti adalékokkal járult hozzá.⁴⁶ Mindemellett numizmatikai kollekciójuk bővítésébe is bevonták a magyarországi és erdélyi diákjaikat, akik szorgosan szállították számukra az értékes

⁴² ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Tomka-Szászky János levelei, 1744–1755 (20 darab levél).

⁴³ Uo. Gömör Dávid levelei, 1741–1754 (29 darab levél).

⁴⁴ Tar A.: Magyarországi diákok i. m. 140.

⁴⁵ *Joannis Wallaskay*: Dissertatio inauguralis medica de morbis peregrinantium. Halae Magdeburgicae 1734. Wallaskay munkája Chr. J. Trew disszertációgyűjteményében ma is megtalálható. Disszertációjához a kor szokásai szerint két professzora, Martin Schmeizel és Johann Heinrich Schulze írtak dicsőítő verset (epistola), valamint vele egyidőben orvosdoktori fokozatot szerzett diáktársai, a később Brassóban működő, rövidéletű Drauth Sámuel, és két, utóbb nagyszombati orvos Andreas Soterius és Johannes Bruckner gratulációs verssel (carmen) köszöntötték. Hungarica in der Dissertationssammlung des Nürnberger Naturforschers und Arztes Christoph Jacob Trew (1695–1769). Katalog 1582–1765. Zusammenge stellt und eingeleitet von Ádám Hegyi. (Bavarica et Hungarica III.) Bp. 2019. 133.

⁴⁶ *Wolfiam Kaiser – Arina Völker*: Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleischen Universitätsarchivs. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 38. (1981) 54–55.

példányokat.⁴⁷ Minden bizonnyal Wallaskay numizmatikai érdeklődése is erre az időszakra vezethető vissza. Schulze professzor ugyanakkor lelkesen támogatta a magyar diákokat betegségben, egyéb szükségben, de ezen túlmenően szerteágazó szakmai-tudományos kapcsolatrendszerét is bevetve ajánlásaival is segítette a már oklevelet szerzett tanítványait a képességeiknek megfelelő állások megszerzésében. Wallaskay, miután abszolválta hallei tanulmányait és kézhez kapta orvosdoktori oklevelét, az irathagyatékában található levelek és számlák tanúsága szerint még több mint négy évig Halléban, illetve néhány hónapig Nürnbergben tartózkodott. Arról, hogy pontosan mit csinált, nem rendelkezünk megbízható adatokkal, de valószínűsíthető, hogy Halléban a Francke-féle intézménykomplexum valamely részlegében – az árvaház ambuláns orvosi szolgálatánál vagy a honfitársa, Madai Dávid Sámuel (1709–1780) által elnökölt gyógyszerészeti vállalat kebelében – próbált orvosként érvényesülni.⁴⁸ Úgy tűnik, egykori professzorai támogatását tanulmányai végeztével továbbra is élvezte. 1736. február 27-ei dátummal Schulze professzor ajánlására vették fel, mint tizennegyedik magyarországi születésű tagot a korszak egyik legtekintélyesebb orvos-természettudós társaságába, az 1652-ben alapított Academia Leopoldino-Carolina Naturae Curiosumba.⁴⁹ Wallaskay nem volt aktív tagja a társaságnak: egyetlen publikációja sem jelent meg az Akadémia évi rendszerességgel, *Acta physico-medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum* címmel kiadott periodikájában,⁵⁰ de a fennmaradt levelezéséből sem mutatható ki, hogy tartotta volna tagtársaival a kapcsolatot. Ugyancsak Schulze volt az, aki 1737. október 22-ei keltezéssel orvoskollégájához és egyúttal barátjához, a nürnbergi városi orvos, tudós-botanikus, a korabeli *respublica litteraria* világának egyik központi alakjaként számon tartott Christoph Jacob Trewhoz (1695–1769) írott levelében felettese, Friedrich Hoffmann professzor kifejezett kérését közvetítette, hogy Trew ajánlja be az eszes ifjú magyar doktort a Nürnberghez közeli ansbachi udvarhoz orvosnak.⁵¹

⁴⁷ Hans Dieter Zimmermann: Johann Heinrich Schulze und die Münzsammlung im Robertinum. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 29. (1980) 4. sz. 53–59.

⁴⁸ Wolfram Kaiser – Werner Piechocki: Die Ärzte-Dynastie der Madai in Halle. Orvostörténeti Közlemények (1971) 60–61. sz. 49–73.

⁴⁹ Andreas Elias Büchner: Academiae Sacri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosum Historia. Halae Magdeburgicae 1755.

⁵⁰ Az akadémia közép-európai és magyarországi kapcsolataihoz vö. Marion Mücke: Wissenschaft im Netz. Die Deutsche Akademie der Naturforscher (Leopoldina). In: Wissensaustausch in der Medizin des 15. bis 18. Jahrhunderts. Hrsg. Sonia Horn – Gabriele Dorffner – Rosemarie Eichinger. Wien 2007. 25–44.; Duka-Zólyomi Norbert: Die Leopoldinische Akademie und die ungarländische Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Acta historica Leopoldina 13. (1980) 61–69.; Uő: Biographisches Quellenmaterial ungarländischer Leopoldina-Mitglieder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Leopoldina 25. (1982) 143–151.

⁵¹ Vö. Hans-Theodor Koch: Das medizinische Halle in den Briefen Johann Heinrich Schulzes an Christoph Jacob Trew. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 29.

Az udvari orvosi állásból végül nem lett semmi. Wallaskay 1738 szeptemberében visszatért Pozsonyba, és minden valószínűség szerint 1740 augusztusáig, Bécsbe való kiköltözéséig ott tartózkodott. Nem rendelkezünk megbízható adatokkal arról, hogy pontosan mivel is foglalkozott ebben az időszakban. Nincs nyoma annak, hogy a város alkalmazott orvosa lett volna, de magánorvosként minden bizonnyal fogadott pácienseket. Bél Mátyás naplószerű feljegyzéseiből kiderül, hogy ezekben az években Gömörý Dáviddal együtt ő is tagja volt egykori pozsonyi líceumi tanára alkímista körének.⁵² Élete későbbi szakaszában, különösen bécsi időszakában több alkímista kapcsolatot tartott fenn, amelyeket – a hagyatékban fennmaradt számlák tanúsága szerint – ritkaság-, főleg ásvány- és éremgyűjteményének gazdagítására, az egyes darabok beszerzésére, duplumok eladására és cseréjére, s ezen keresztül vagyona gyarapítására is felhasznált. Részben gyűjteményei bővítése és ezzel szoros összefüggésben alkímiai technológiák cseréje tárgyában az 1740-es években volt a legaktívabb: levelezett többek között a Frankfurt am Main mellett fekvő höchsti porcelánmanufaktúra kereskedelmi vezetőjével, Johann Kilian Benckgraffal (1708–1753), a stájerországi császári és királyi bányafelügyelő Johann Wenzel Brodszkyval, valamint több bécsi alkímista orvosdoktorral és a műkedvelő alkímista Gramont de Henzel báróval.⁵³ De folyamatos kapcsolatot tartott fenn az éremgyűjtésben érdekelt Ráday Gedeonnal (1713–1792) és a kiterjedt tudóslevelező-hálózattal rendelkező, történeti források, érmék és egyéb ritkaságok gyűjtésével foglalkozó Dobai Székely Sámuellel (1709–1779) is.⁵⁴ Úgy tűnik, Wallaskay bécsi és német orientációjú interakciói révén sikeresen bekapcsolódott a Nyugat-Európában a ritkaságok cseréjének, adás-vételének, az egyes darabok hatékonyabb értékesítésének a 17–18. századforduló évtizedeire kialakult, távolsági kereskedelemre épülő rendszerébe, amelyben a szakszerűbb osztályozás érdekében többé-kevésbé egységes taxonómia kimunkálása folyt.⁵⁵ 1745-ben és 1746-ban több levelet váltott Johann Anton Pirkerrel egy alkímista célú tiroli (Zell in Zillertalban) bányavállalkozás

(1979) Bd. III. 72–79.; *Eleonore Schmidt-Herrling*: Die Briefsammlung des Nürnberger Arztes Christoph Jacob Trew (1695–1769) in der Universitätsbibliothek Erlangen. (Katalog der Handschriften und der Universitätsbibliothek Erlangen 5.) Erlangen 1940.

⁵² Bél Mátyás és Gömörý Dávid alkímista köréről és abban Wallaskay szerepéről lásd még *Szathmáry László*: Magyar alkémisták. Bp. 1928. 27–36.

⁵³ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Johann Kilian Benckgraff levelei, 1741 (Frankfurt am Main); Johann Wenzel Brodszky levelei, 1745 (Stainach); Theofilus Rosenkranz Doct. Med. levelei, 1742 (Bécs); Johann Rosenfeld Doct. Med. levelei, 1743 (Bécs); Gramont de Henzel báró levelei, 1749–1750 (Bécs).

⁵⁴ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Ráday Gedeon levelei, 1753–1760 (6 db levél); Dobai Székely Sámuel levelei, 1752–1757 (3 db levél).

⁵⁵ A transzatlanti rendszer működéséről, tudástermelésben betöltött szerepéről lásd *Margócsy Dániel*: Commercial Vision. Science, Trade, and Visual Culture in the Dutch Golden Age. Chicago–London 2014. 44.

ügyében, amelynek megvalósulásáról a levelezés egyetlen utalást vagy adatot sem tartalmaz.⁵⁶ Wallaskay Bécsben töltött, közel tizenkét esztendőnyi időszakáról keveset tudunk, mivel betegeinek nagyobb része feltehetően személyesen kereste fel, annyi azonban a hagyatékában fennmaradt számlákból és igazolásokból kiderül, hogy letelepedését követően viszonylag gyorsan, széleskörű és kifejezetten jó anyagi kondíciókkal rendelkező patientúrárt sikerült kiépítenie: háziorvosként kezelte több külföldi udvar bécsi követét, Kussow grófot, Bethlen Gábor (1712–1768) erdélyi udvari tanácsost, Gyulaffy László (1699–1754) erdélyi udvari kancellárt.⁵⁷

Miután Wallaskay csaknem két évtizedes külföldi, nagyrészt bécsi tartózkodás után 1752-ben visszatért Magyarországra, Pesten telepedett le, ahol rövid idő alatt mind számszerűsíthető nagyságát, mind földrajzi kiterjedését, mind társadalmi összetételét tekintve figyelemre méltó patientúrárt sikerült kialakítania. Hátrahagyott levelezésének nagyobb része is már a pesti időszakához kötődik. Betegei közé tartoztak a Podmaniczky, a Prónay, a Ráday, az Orczy, a Beleznay, a Beniczky család tagjai, de hosszabb-rövidebb ideig levél útján adott terápiás instrukciókat Grassalkovich Antal kamaraelnök, Barkóczy Ferenc egri püspök, Batthyány Imre és Károlyi Ferenc grófoknak.⁵⁸ Rajtuk kívül még számos grófi (például Esterházy, Haller, Forgách, Szirmay, Sztáray, Koháry) és bárói (például Amadé László, Vécsey, Sándor, Laffert, Hellenbach) család férfi és nőtagjaival érintkezett többnyire távgyógyító levelezés útján. Ugyanígy Pest és Nógrád vármegyei, valamint több felvidéki birtokos nemesi család is fordult hozzá tanácsért, köztük a Királyfalvi Róth, Berzeviczy, Fáy, Jeszenák, Kubinyi, Majthényi, Radvánszky, Révay, Rudnyánszky család egy vagy több tagja.⁵⁹ Levelezőhálózatába tartoztak az ország legkülönbözőbb részeiben működő evangélikus lelkészek és tanítók, de felkeresték katolikus papok és szerzetesek is. A pesti és Pest környéki

⁵⁶ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Johann Anton Pirker levelei, 1745–1746.

⁵⁷ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Quittungen.

⁵⁸ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis. A legszorosabb levelezőkapcsolat egyértelműen még a gyermekkori ismeretségnek és közös élményeknek köszönhetően a Podmaniczky család több generációjával mutatható ki: Podmaniczky Sándor, 1743–1758 (45 db levél); Podmaniczky János, junior, 1740–1762 (80 db levél); Podmaniczky András, 1752–1758 (10 db levél); a család nőtagjaival (20 db levél). Nem kevésbé jelentős kapcsolatok fűzték Wallaskayt a Prónay (Prónay László, 1754–1762: 27 db levél; Prónay Gábor, Mihály, Pál, Ádám és Anna: 1753–1763, összesen 52 db levél), az Orczy (különösen Orczy Lőrinc: 1752–1760, 28 db levél, első feleségétől Podmaniczky Judittól született lánya, Orczy Mária Anna: 1759–1763, 16 db levél, valamint második felesége, szül. Mária Anna von Laffert: 1756–1759, 15 db levél), a Grassalkovich (Grassalkovich Antal kamaraelnök anyja, szül. Egredy Zsuzsanna, második felesége, szül. Klobusiczky Terézia: 1755–1762, összesen 21 db levél) és a Barkóczy család (Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek: 1753–1757, 6 db levél, az előbbi János nevű testvére és felesége: 1754–1756, 6 db levél és 2 db orvosi jelentés – relationes medicí) tagjaihoz, noha a levelekből úgy tűnik, velük inkább személyesen érintkezett.

⁵⁹ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis. A fent felsorolt grófi, bárói és nemes családok közül Wallaskay intenzív levelezésben állt a sziráki kastélyt építtető, egyszersmind első tulajdonos birtokos nemes Királyfalvi Róth Tamással: 1745–1759, 57 db levél).

betegein kívül pácienseinek köre Erdély és a Magyar Királyság legkülönbözőbb városaiból, uradalmából rekrutálódott. A felsoroltak Wallaskay doktorhoz intézett leveleiből kitűnik, hogy az írásos érintkezésen túl rendszerint személyes találkozásokra is sor került: súlyosabb betegség esetén maga a doktor utazott a tőle segítséget kérőkhöz, vagy kevésbé súlyos esetben a beteg kereste fel őt pesti lakásán. Ezt a kiterjedt páciensi hálózatot egyrészt az Acsán töltött gyermek- és ifjúkori családi kapcsolatrendszerének, másrészt már bécsi évei alatt megalapozott orvosi hírnevének köszönhette. Tekintettel arra, hogy a jól fizető pacientúra révén komoly vagyont tudott felhalmozni, társadalmi és orvos-beteg hálózatát tovább erősítették, illetve bővítették adós-hitelező kapcsolatai. Néhány száz forinttól több ezer forintig terjedő hiteleket adott elsősorban a környékbeli előkelő családok tagjainak, köztük Podmaniczky Sándornak, Ráday Gedeonnak, a cseszneki vár és uradalom birtokosa, Esterházy Gábornak, Johann Friedrich Hardegg grófnak, Forgács János grófnak, Sándor Antal bárónak is.⁶⁰

Wallaskay pesti korszakában intenzív és kiterjedt szakmai, egy-egy eset kapcsán felmerült kérdések és receptúrák megvitatását dokumentáló konzultációs levelezést folytatott orvoskollégáival, akik közül többen a hallei körhöz tartoztak: vagy Wallaskayval egy időben jártak az egyetemre, vagy néhány évvel később, de a közös alma mater bizalmi alapnak, összekötő kapocsnak számított. Ezek sorában kiemelkedik a Vas megyéből származó Molnár Ádám (1716–1780) orvos-botanikus, aki előbb Bukarestben udvari orvos volt, majd Havasalföld főorvosi pozícióját töltötte be, s életének utolsó évtizedében Brassóban működött. 1745 és 1747 között németországi tanulmányútjának több állomáshelyéről (Göttingen, Lipcse, Halle) is címzett leveleket Wallaskayhoz.⁶¹ Ugyanígy a hallei körhöz tartozott a selmecbányai származású, majd szülőhelyén gyakorló orvosként tevékenykedő Richter Károly Gottfried (?–?), Hont vármegye főorvosa Zacharides György (?–?), a Gömör vármegyei Rozsnyón praktizáló orvostudor Christian Paecken (1730–1779), Moller Károly Ottó (1670–1747) fia, a besztercebányai gyakorló orvos Moller Gottfried (1710–1780), a Borsod vármegyei főorvos Trangus Illés (?–1761). Kifejezetten szakmai, konzultációs célú levelezésben állt több más, nem a hallei körhöz tartozó pozícionált orvossal, így a pozsonyi főorvos Torkos Justus Jánossal (1699–1770), a Nógrád vármegyei főorvos Perliczi János Dániellel (1705–1778), az egri püspöki orvos Komorsky Jánossal (1720?–1802), Domby Sámuel (1729–1825) Miskolcon székelő Borsod vármegyei főorvossal, Conrad András (1727–1780) Sopron városi főorvossal, az osztrák származású, előbb Pesten, majd 1761-től Győrben működő

⁶⁰ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Charta bianca.

⁶¹ *Wolfram Kaiser*: Molnár Ádám, Vas megyei orvos és összehasonlító botanikus (1716–1780). Vasi Szemle 4. (1975) 570–575.

Franz Stainerrel (?-?), az innsbrucki származású, Komárom városi főorvos John Henricussal (?-?), Markhot Ferenc (1708–1792) előbb Bihar, majd Heves vármegyei orvossal, aki egyúttal Barkóczy Ferenc egri püspök és Eger város főorvosa is volt. Oehme János (?-?), a később pozsonyi székhellyel Moson vármegye főorvosi pozícióját betöltő kollégája még tanulmányi időszakában, 1749-ben egy Drezdából írt levelével vette fel a kapcsolatot az akkor már kitűnő hírnévnek örvendő, Bécsben működő Wallaskayval. Az egykori hallei professzorain kívül levelezésben állt több német orvoskollégájával: Regensburgból, Erfurtból, Nürnbergből, Mannheimból érkeztek levelek és esetleírás-melléletek számára.⁶²

Nagy gonddal és odafigyeléssel ápolta a szűken vett rokoni szálakat is. Talán a legbensőségesebb kapcsolat lánytestvéréhez és annak családjához fűzte. Wallaskay Évát Glosius Dániel (?–1755) sziráki evangélikus lelkész vette feleségül, aki 1749-től 1754-ig a Nógrádi Evangélikus Egyházmegye esperesi, majd 1754-től 1755-ben bekövetkezett haláláig a Bányai Evangélikus Egyházkerület (Zólyom, Hont, Bars, Nógrád, Pest, Békés vármegyék területe) püspöki tisztét töltötte be.⁶³ A *missilis*-hagyaték tanúsága szerint gyakran váltott leveleket sógorával, akitől az 1736 és 1755 közötti időszakból összesen 52 levél maradt fenn, de kapcsolatban volt annak testvérével, Glosius Jánossal is.⁶⁴ Nővére és sógora korai halála után apaként gondoskodott két unokaöccséről, Glosius Mihályról (?–1762?) és Sámuelről (1741–1802), akik közül Mihály valószínűleg fiatalon meghalt, mert a pozsonyi líceumi tanulmányait követő sorsáról már semmit nem lehet tudni, s nagybácsijával folytatott levelezése is megszakadt 1762-ben.⁶⁵ Problematikus volt a viszonya másik testvérével, a jogvégzett, előbb Győrben, majd az adonyi uradalom fiskálisaként Zichy János gróf szolgálatában álló Wallaskay Mártonnal. Megromlott kapcsolatukról árulkodik az a tény, hogy Wallaskay 1756-ban készített – miként azt már fentebb említettük, a tanúk hiányzó aláírása miatt érvénytelen – végrendeletéből kizárta testvérét, általános örökösének az akkor még életben lévő nővérét és annak két kiskorú fiát, a Glosius testvéreket tette meg.⁶⁶

Wallaskay halála után pacientúráját Sámuel unokaöccse örökölte meg, akit apja elvesztését követően előbb a Rimaszombat közelében fekvő Osgyánban, az egyetlen

⁶² ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, passim.

⁶³ Tóth Ferentz: A Magyar és Erdély Országi Protestáns Eklésiák Historiája. Komárom 1808. 298.

⁶⁴ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Glosius Dániel levelei, 1736–1755 (52 db levél); Glosius János levelei, 1753–1763 (15 db levél).

⁶⁵ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Missilis, Glosius Sámuel és Mihály levelei, 1755–1765 (68 db levél).

⁶⁶ ÖNB SHaD, Nachlass Wallaskay, Conspectus testamenti. Wallaskay döntése mögött a családi nemesség megszerzése körüli bonyodalmak állhattak, testvére ugyanis a procedúra során jobb kondíciók biztosítása érdekében katolikus hitre konvertált. A Wallaskay család nemesi címének adományozásához lásd *Wesprémi I.*: Magyarország és Erdély i. m. 395.; *Nagy Iván*: Magyarország nemesi családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal XII. Pest 1865. 21.

magyar nyelvű alapfokú evangélikus tanintézetben, majd a pozsonyi evangélikus líceumban taníttatott, de finanszírozta a bécsi orvostudományi tanfolyamait is. Glosius Sámuel, miután 1764-ben a bécsi egyetemen megszerezte a licenciátusi fokozatot (*licentiatus medicinae*), Pesten telepedett le gyakorló orvosként.⁶⁷ Kezdetben nagybátyja mellett dolgozott, aki bevezette őt saját páciensi körébe, így Wallaskay halála után a betegek automatikusan őt hívták segítség esetén segítségül. Magánorvosi praxisát nem adta fel akkor sem, amikor 1771 januárjától az utóbb, 1787-ben országos főorvossá (*protomedicus regni*) kinevezett Veza/Weza Gábor (?–1799) mellett előbb másod, majd 1784-től – miután Veza lemondott erről az állásáról – első főorvosi pozícióba került.⁶⁸

Glosius Sámuel a magyarországi orvosoknak már azon nemzedékéhez tartozott, amelynek aktív tevékenysége az egészségügy birodalmi modernizációjának második, II. József által dominált, a tereziánus évtizedekhez képest jóval pragmatikusabb, ugyanakkor a jelenségek regisztrációja tekintetében már kidolgozott rendet követő időszakára esett. Wallaskay és Glosius orvosi gyakorlatában, munkamódszereiben a megmutatkozó különbségek jól illusztrálják, miként „ért be” van Swieten egységesítésre, az orvosi hivatás felemelésére irányuló tudásszervezési koncepciója. Glosius kapcsolati hálózatát leginkább főorvosi mivolta határozta meg: egyidejűleg 80–100 orvos küldött jelentéseket, szakvéleményeket és levelezett az adott középszintű törvényhatóság közvetítésével áttételesen vagy akár közvetlenül a legfelsőbb hivatalokkal (Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztály, pesti/bécsi orvosi fakultás). Ez a szakmai levelezőhálózat nemcsak a hivatalok irányában működött, hanem az orvosok egymás között is rendszeresen folytattak konzultációkat egy-egy kérdéses eset, népbetegség vagy járvány megvitatása érdekében. Glosius első, a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályára küldött, Pest vármegye

⁶⁷ Glosius Bécsben szerzett *licenciatus medicinae* fokozatát igazoló oklevél hiteles másolatát Pest város magisztrátusa 1766-ban küldte el a Helytartótanács Egészségügyi Bizottságához, miután erre helytartótanácsi leiratban külön felszólítást kapott. Az oklevélmásolatot lásd MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács C 37 Acta sanitatis Lad. A. Fasc. 34./ 1766. A licenciátusi fokozat azt jelentette, hogy az egyetem az 1760-as években a protestánsok számára is engedélyezte a tanítást és a gyógyításhoz való jogot, főorvosi pozíció betöltését azonban elviekben nem. A magyarországi gyakorlatban azonban Bécsben szerzett licenciátussal számos esetben alkalmazták a törvényhatóságok protestáns főorvosokat anélkül, hogy őket Pozsonyban az Egészségügyi Bizottság előtt, vagy 1770 után a nagyszombati/budai/pesti orvostudományi tanfolyam vizsga letételére kötelezték volna.

⁶⁸ Pest, Pilis és Solt vármegye 1771. január 11-ei határozata szerint összesen évi 500 forint fizetéssel két főorvost alkalmazott: Veza Gábort évi 200 forintért első, Glosius Sámuelét évi 300 forint javadalmazással másod főorvosként. MNL Pest Megyei Levéltára IV. 93. 1. (Series magistratuum chronol.) 305. pag./1771.

1783. évi egészségügyi viszonyait bemutató, az előírásoknak megfelelő táblázatos formában elkészített éves főorvosi jelentését 1784. évi dátummal jegyezte.⁶⁹ Miként az a jelentés legterjedelmesebb, a rá bízott területen az előző évben előfordult egyedi és népbetegségekről szóló dokumentációjából (*Krankenbericht*) kitűnik, az egyes esetek leírásánál a szerializálást, a szimptomák, lefolyások és terápiaformák összehasonlíthatóvá tételét, valamint a betegek-gyógyultak-elhalálozottak protosztatisztikai számbavételét megkövetelő táblázatos struktúra, a tömörségre és különösen a betegségek megnevezése tekintetében egységességre törekvő szemantikai eszköztár a megelőző időszak pro memoria- vagy konzultációs levéltípusú esetleírásaihoz képest szembetűnő elmozdulást mutat. Wallaskaynál és kortársainál egy esetleírás nem jelentett mást, mint topografikus részletességgel, sokszor hosszú oldalakon keresztül elmondani a páciens életkörülményeit, szokásait, leírni a külsőleg látható testi konstitúcióját, a tünetek tekintetében a régi klasszikusok esetleírásaiban analógiákat keresni, és mindezek alapján receptúrákkal, kúrákkal kísérletezni. Néhány évtizeddel később, Glosius korában a betegek és a betegség a maguk történetiségében jelennek meg, amelyeknek leírása során a „dolgok” közötti kapcsolatot nem a statikus azonosságok és különbségek, hanem a funkció keresése határozta meg. Ebből a perspektívából nézve az egészségügyi jelentések (*relatio morborum*), bár elsődlegesen adminisztratív és regisztrációs célokat szolgáló rendszer részeként jelentek meg, a 18. század utolsó harmadában a tudás termelésének, visszakereshetőségének és archiválásának fontos új, episztémikus műfajává váltak.

READINGS OF MARIA TERESA'S (PUBLIC) HEALTH REFORMS

By Lilla Krász

SUMMARY

Starting from the model that counts with two enlightenments, the paper presents the Teresian public health reforms as read from the side of intellectual expansion. Based on texts of a number of genres and publicity, it explores first in a wider perspective the key elements of the communicational space that was made up of the new terms used for the denomination of health and disease phenomena, and the changes that can be observed in the process of the medicalisation of health care with regard to science organisation, training and practice. Then, the working of medical science networks in the mid-eighteenth century is illustrated through the case of the practice-building of medical doctor János Wallaskay (1709–1766), who worked first at Vienna, and later at Pest.

⁶⁹ MNL OL Helytartótanács Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, C 66 Departamentum sanitatis 80. cs. 22. kf. 521. pag./1783–1784.

Serfőző Szabolcs

„REX FEMINEUS”

Mária Terézia reprezentációjának maskulin és feminin elemei
pozsonyi koronázási ceremóniáján és portréin*

Az 1723. évi 1–3. törvénycikkkel – amelyek tárgya a VI. (III.) Károly által 1713-ban kiadott Pragmatica Sanctio ratifikálása – a pozsonyi országgyűlés elfogadta, hogy a Habsburg-ház leányágon is örökölheti a magyar trónt. Ezzel a magyar rendek a dinasztia női ágára is kiterjesztették a Habsburg-ház 1687-ben elfogadott örökös királyságát (1687. évi 2. törvénycikk), s egyben lemondtak a férfiág kihalása esetére fenntartott szabad királyválasztó jogukról (1687. évi 3. törvénycikk). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az 1723. évi trónutódlási törvénycikkek mintegy „fiúsították” IV. (III.) Károly elsőszülött lányát, Mária Teréziát, azaz a *praefectio* birtokjogi intézményét adaptálták trónutódlásra.¹

1740. októberi trónra lépésétől kezdve tehát az alig 23 éves Mária Terézia egyszerre volt uralkodó, feleség és anya, az újonnan létrejött Habsburg–Lotaringiai-ház „feje”. Uralkodásának első éveit ugyanakkor beárnyékolta az osztrák örökösödési háború (1740–1748), vagyis az a tény, hogy az európai nagyhatalmak egy része – részben a királynő örökösödési jogát is megkérdőjelezve – katonai erővel ragadott el Habsburg fennhatóságú területeket. Épp ezért uralkodásának első esztendeiben Mária Terézia reprezentációjának alapvető célja az volt, hogy a szimbolikus politika eszközeivel is kifejezze királyi hatalmának legitimitását és a Habsburg–Lotaringiai-ház uralmának fennmaradását. Ennek érdekében a bécsi udvar egyszerre igyekezett hangsúlyozni Mária Terézia magyar királyi címének törvényességét, királyi hatalmának maskulin karakterét, illetve az uralkodó női mivoltát, a dinasztia fennmaradását biztosító anyaságát és termékenységét. Mária Terézia neme tehát egyfelől *casus belliként* szolgált az osztrák örökösödési háború kirobbanásához, ezért az uralkodó hatalmi legitimációjának megerősítése érdekében a bécsi udvar igyekezett azt maskulin elemekkel bizonyos mértékig „elleplezni”. Másfelől a királynő anyasága és termékenysége olyan kiaknázható „erőforrás” is volt, amely Mária Terézia reprezentációs stratégiájának és propagandájának központi elemé vált.

Sokrértű szerepköreinek betöltése során tehát némileg elvált egymástól Mária Terézia biológiai és társadalmi neme. Reprezentációs eszköztárát éppen ezért a férfias és nőies karakterű elemek sajátos kettőssége jellemzi. Az alábbiakban a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00267/19/2) támogatásával készült.

¹ M. Varga Benedek: „Domina et Rex”. Mária Terézia és a nőuralom problémája a 18. századi Magyarországon. In: Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselő és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2020. 243.

királynő pozsonyi koronázási ceremóniája (1741) és portréikonográfiája kapcsán elemezzük ennek a kettősségnek a megnyilvánulásait, s ezáltal igyekszünk bővíteni azt a szempontrendszert, amelyet a témával kapcsolatban az utóbbi időben megjelent történeti és művészettörténeti publikációk felvázoltak.²

A *rex femineus* koncepció történeti hagyománya Magyarországon

Mária Terézia Magyarország történetének 48. királya volt, egyetlen női elődje I. (Nagy) Lajos leánya, Anjou Mária királynő (1371–1395), aki apja halálával, 1382-ben, tizenegy évesen került trónra, majd 1387-ben férje, Luxemburgi Zsigmond lett az ország királya. Mária Terézia így hivatalosan II. Máriaként uralkodott Magyarországon.³ Az Anjou-házi Mária királynő és Mária Terézia trónra lépésének körülményei tehát igen hasonlóak voltak: sem Nagy Lajosnak, sem VI. Károlynak nem volt fiú utóda,⁴ így a dinasztia fennmaradása érdekében mindkettőjük számára kardinális jelentőségű volt a leányági trónutódlás biztosítása.⁵ A magyarországi közjog, illetve a szokásjogra és a sarkalatos törvényekre épülő történelmi (rendi) alkotmány azonban nem ismerte a leányági trónöröklést,

² Barbara Stollberg-Rilinger: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München 2017. különösen: 86–89.; Sandra Hertel: Maria Theresia als ‚König von Ungarn‘ im Krönungszeremoniell in Preßburg (1741). Frühneuzeit-Info 27. (2016) 110–123.; Christina Strunck: The ‘two bodies’ of the female sovereign. Awkward hierarchies in images of Empress Maria Theresia, Catherine the Great of Russia and their male consorts. In: Queens consort, cultural transfer and European politics, c. 1500–1800. Eds. Helen Watanabe-O’Kelly – Adam Morton. London 2017. 64–83.; Serfőző Szabolcs: Männlich und mächtig: Die Inszenierung Maria Theresias als Königin von Ungarn auf Staatsporträts. In: Maria Theresia, 1717–1780. Strategin, Mutter, Reformerin. Hrsg. Werner Telesko – Elfriede Iby. Wien 2017. 107–111.; Werner Telesko: „She die das a man – and as an empress”: Politics of the Body and Visual Representation in the Case of Maria Theresa. In: Defizitäre Souveräne. Herrscherlegitimationen im Konflikt. Hrsg. Lena Oetzel – Kerstin Weiland. Frankfurt 2018. 307–330.; Anne-Sophie Banakas: Die zwei Körper der Herrscherin: der politische und der natürliche Körper in den Porträts von Maria Theresia (1740–1780). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 126. (2018) 73–109.; Uő: Les portraits de Marie-Thérèse. Représentation et lien politique dans la Monarchie des Habsbourg (1740–1780). Berlin 2022.; Martina Vyskupová: Rex femina in the Portrait Presentation of Maria Theresa as the Queen of Hungary. Opuscula Historiae Artium 21. (2021) 40–55.

³ A királynő képmása Maria II. Theresia Ungar. Rex / 48. képaláírással jelent meg például a magyar uralkodók 1800 körül kiadott metszetsorozatában. Lásd Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Budapest (a továbbiakban: MNM TKCs), ltsz. 185.

⁴ Lajossal szemben Károlynak született fia, Lipót János főherceg, aki azonban féléves korában, 1716. novemberében meghalt.

⁵ Nagy Lajos számára nagyapja testvére, I. (Anjou) Róbert (1277–1343) nápolyi király szolgálhatott mintaként a királyi hatalom leányági átörökítéséhez, akitől unokája, I. Johanna örökölte a trónt. A Habsburg-ház leányági örökösödésének rendjét már I. Lipót szabályozta: az 1703. szeptember 12-én aláírt örökösödési paktum unokája, I. József leánya, Habsburg Mária Jozefa (1699–1757) számára biztosította a trónt, ám VI. Károly császár az 1713. évi Pragmatica Sanctióban megfosztotta unokahúgát ettől a jogától és saját leszármazottait tette meg örökösévé.

illetve a királynői hatalom intézményét, ezért ahhoz, hogy az ország legitim uralkodójává váljanak, a rendek hivatalosan mindkettőjüket királyként koronázták meg, azaz közjogi értelemben titulussuk *rex Hungariae* volt.⁶

Mária királynő koronázásának egyik szemtanúja, Lorenzo de Monacis velencei diplomata és költő, majd nyomában a krónikaíró Thuróczi János is *rex femineus*-nak nevezi Mária királynőt.⁷ Monacis azt is megjegyzi Máriáról: *Hanc regem appellant animis concordibus omnes Regnicolae illustrant hoc regis nomine sexum*. (És egyetértve tekinti királynának valamennyi honpolgár, neme rejtőzvéen a király nevezetben.)⁸ A jezsuita történész, Katona István Mária királynő kapcsán ugyancsak nemének és méltóságának kettősségét hangsúlyozza: *non tam sexum, quam dignitatem, non reginarum, sed regum, in ea spectamus* (benne nem annyira a nemet, mint a méltóságot, s nem a királynéi, hanem a királyi fenséget tiszteljük).⁹ Kolinovics Gábor történetíró az 1741. évi országgyűlésről szóló művének címében ugyanakkor ginekokráciaként, azaz nőuralomként jellemezte Mária Terézia uralkodását.¹⁰

Katona fogalomhasználata mintegy megelőlegezi Ernst Kantorowicz (1895–1963) amerikai történésznek a középkori francia királyok két testére vonatkozó teóriáját, amely szerint az uralkodók „természetes” és „politikai” (azaz fiktív, közjogi) teste elvált egymástól.¹¹ Mivel Mária Terézia esetében is sajátos ellentét feszült női mivolta és az általa képviselt királyi hatalom maszkulin karaktere között, a legújabb (művészet)történeti irodalomban a „királyi kettős test” kantorowiczi elmélete vált Mária Terézia mint *rex femineus* (*rex foemina*) reprezentációjának alapvető értelmezési keretével.¹² 2020-ban megjelent tanulmányában ugyanakkor M. Varga Benedek bírálata tárgyává tette ezt az interpretációt, s rámutatott arra, hogy a magyar rendi alkotmány

⁶ *Fraknói Vilmos*: A magyar királyválasztások története. Bp. 1921. 22., 44.

⁷ *Süttő Szilárd*: Ungarn in Lorenzo de Monacis' Pia descriptio miserabilis casus illustrium reginarum Hungariae. Notizen zum Werk. *Studia Historica Adriatica ac Danubiana* 2. (2009) 74.: „quonam usque feremus Foemineum regem, cujus levitate fruentes [...]”; Thuróczi János: *Chronica Hungarorum*, cap. II.: *Rex femineus, paterno in solio, duos per annos sederat [...]* Thuróczi „rex femineus” koncepciójáról lásd *Sághy Marianne*: Aspects of Female Rulership in Late Medieval Literature: the Queens' Reign in Angevin Hungary. *East Central Europe* 20. (1993) 69–86.

⁸ Monaci Lőrincz verse Kis Károlyról. Ford. Márki Sándor. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam 20. (1884–1885) 210.

⁹ *Katona István*: *Historia Pragmatica Hungariae*. Pars II. Buda 1784. 138.

¹⁰ *Gabriel Kolinovics*: *Nova Ungariae periodus, anno primo gynaeocratiae Austriacae inchoata*. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 88. Nyomtatásban megjelent: Buda 1790.

¹¹ *Ernst Kantorowicz*: *The King's Two Bodies*. Princeton 1957. Eszerint a középkori „politikai-teológiai” felfogás megkülönböztette az uralkodó halandó természetes testét (*body natural*), amely ki van téve a környezeti hatások és a biológia törvényszerűségeinek (betegség, öregség stb.), valamint fizikailag láthatatlan, biológiai értelemben halhatatlan politikai testét (*body politic*). Ez utóbbi az állam kormányzását szolgáló fiktív test, amelynek léte független az adott uralkodó személyétől, s így a halandó test elmúlása után is fennmarad. A két test összekapcsolódása a koronázással kezdődik, s az uralkodó halálával vagy trónfosztásával szűnik meg.

¹² *Strunck, C.*: The 'two bodies' i. m.; *Banakas, A.*: Die zwei Körper i. m.; *Vyskupová, M.*: Rex femina i. m.

szerint a Szent Korona testesíti meg a királyi hatalmat, így a *body politic* fogalmának a magyar királyra vonatkoztatása problematikus: „a Szent Korona viszonylatában a király nem más, mint egy közvetítő személy, amely a korona hatalmát, illetve jogait a magyar rendek felé gyakorolja és érvényesíti. Itt tehát azon korporatív felfogás helyett, amely a *body politic* központi elemét jelenti – a király a feje a fiktív testnek, amelyet az alattvalók alkotnak – egy instrumentális szerepbe kerül az uralkodó, amely által ő tulajdonképpen életre kelti a Szent Koronával ráruházott jogokat.” Ezért „Mária Terézia *rex* címének magyarázatát nem a kantorowiczai dichotómiában kell keresni, hanem a magyar királyi hatalom eszmetörténeti kontextusában”.¹³

A fenti argumentációval egyetértve csak annyit fűzhetünk hozzá kiegészítésként, hogy a jogrend mellett nyelvi okai is lehettek a „nő-királyság” intézményének. Míg ugyanis a magyar nyelv megkülönbözteti a királyné és a királynő fogalmát, addig a latinban a *rex* női megfelelője, a *regina* kettős jelentésű: egyaránt jelölheti a király hitvesét, a királynét, illetve a királyi rangban uralkodó királynőt.¹⁴ Így például a *Pontificale Romanum* külön fejezetekben tartalmazza a király-, a királyné- és a királynő-koronázás szertartásrendjét, s utóbbi esetben a *regina* főnév egyértelműsítése érdekében a *regni domina*, azaz a királyság úrnőjének felkenéséről beszél.¹⁵

A pozsonyi koronázási ceremónia maskulin és feminin elemei

Mária Terézia koronázásának egyházi és világi szertartása számos ellentétes nemű elemet tartalmazott. Amint arra Hende Fanni újabb kutatásai rámutattak, a Szent Márton-templomban tartott egyházi szertartás liturgiája ötvözte a *Pontificale Romanum* által előírt királyi és királynői koronázás szövegrészeit.¹⁶ Mária Terézia női mivoltának és a királyi hatalom férfias jellegének kettőssége jutott kifejezésre abban is, hogy a pozsonyi koronázási ceremónia kezdetén, a főoltár legalsó lépcsőjén térdelve a királynő *Ego Maria Theresia Domina et Rex Hungariae profiteor et promitto coram Deo [...]* szavakkal tett tanúbizonyságot hitéről.¹⁷ A korona fejre helye-

¹³ M. Varga B.: „Domina et Rex” i. m. 235.

¹⁴ A 19. századi irodalomban Mária Teréziával kapcsolatban gyakran szerepel a „nő-király” terminus is. Lásd például Athenaeum 3. (1839) 32. sz. 502.

¹⁵ Hende Fanni: Előírások és a valóság. A koronázási szertartásrendek (kon)fúziója Mária Terézia királykoronázásán. In: Második Mária. Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben. Szerk. Maczák Ibolya. Bp. 2019. 79. Amint arra Bölöny József jogtörténész felhívta a figyelmet, a *regina* szó kettős jelentése már Vergiliusnál, például a Dido karthágói királynőt üdvözlő Aeneas szavaiban is tetten érhető: Infandum, regina, iubes renovare dolorem („Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, királynő”) (Aeneis, II.3.). Vö. Bölöny József: Pihent szemmel – az olvasó érdekében. Századok 103. (1969) 875.

¹⁶ Hende F.: Előírások és a valóság. i. m.

¹⁷ Cseh királykoronázásának liturgikus szövegei szintén Mária Terézia *rex foemina* címét hangsúlyozták. Lásd Benita Berning: Nach altem löblichen Gebrauch. Die böhmischen Königskrönungen der Frühen Neuzeit (1526–1743). Köln 2008. 182.

zését követő éljenzésben hasonló fogalomhasználat révén manifesztálódott Mária Terézia királyi címének maskulin jellege. Az akklamáció megfogalmazása körül a koronázás előtti napokban ugyanakkor hosszabb országgyűlési vita alakult ki, ami jól érzékelteti, hogy a királynő reprezentációjának a magyar rendek is aktív alakítói voltak.

A „Vivat Domina et Rex noster” akklamáció

A pozsonyi országgyűlés felső táblájának június 16-ai ülésén ismertették Mária Terézia küszöbön álló koronázásának a bécsi főudvarmesteri hivatal által előterjesztett szertartásrendjét, illetve annak tervezetét. A leendő – június 22-én megválasztott – nádornak szóló főudvarmesteri útmutatás (*directorium*) kitért az egyházi ceremónia során a nádor által megadott jelre felhangzó éljenzésre is, ám nyitva hagyta a kérdést, hogy a rendek a királykoronázásoknál szokásos *vivat Rex* akklamációval, vagy pedig a *vivat Regina* felkiáltással köszöntsék az új uralkodót.¹⁸ Három nappal később, a felsőtábla június 19-ei ülésén Péchy Zsigmond nádori ítélőmester azt indítványozta, hogy a *directorium*ban javasolt formula helyett a rendek a *Vivat Regina Domina nostra* vagy a *Vivat Regina et Domina nostra* formulával üdvözljék a királynőt.¹⁹ Erre válaszul Erdődy Gábor Antal egri püspök emlékeztetett arra, hogy az 1723. évi 1. törvénycikk csak a *rex* titulus használatát teszi lehetővé.²⁰ Esterházy Imre hercegprímás javaslatára a rendek végül a *vivat Domina et Rex noster!* (Éljen úrnőnk és királyunk!) formulát fogadták el, s ez hangzott fel azután június 25-én a ceremónia során.²¹ Kolinovics Gábor királyi táblai jegyző az 1741. évi pozsonyi diétáról szóló művében hangsúlyozza, hogy az érsek által javasolt akklamáció egyaránt kifejezte

¹⁸ A főudvarmesteri hivatal által a nádornak küldött utasítást lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) I 60 Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok (a továbbiakban: I 60), 103v (Directorium für den königl. Hungarischen H. Palatino, die Crönung betreffend. dd. Preßburg, 23 Junii 1741): der Herr Palatinus Regni gibt in der Kirche zugleich ein Zeichen vor, nach dem der Volck 3 Mahl vivat Rex [betoldás: oder Regina] gerufen wird. Az utasítás szövegét lásd még Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Hofarchiv, Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: OMeA), Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: ZA Prot.) Bd. 18. 222v; Diarium diaetae anni 1741. Országgyűlési Könyvtár, 700.478. p. 75.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Lat. 3910, f. 31r: Hac occasione dictus Dominus prothonotarius Sigismundus Pécsy retulit: Dominos Magnates protulisse sub actu coronationis, qualis acclamatio suae Majestati esset facienda, num tantum Vivat Regina Domina nostra, aut Vivat Regina et Domina Nostra. Dein Celsissimo Principe Archiepiscopo Strigoniense judicante ex certis reflexionibus, expedientibus fore, si acclamaretur Vivat Domina et Rex noster, cui acclamationi observandae, et inclyti status et ordines consenserunt.

²⁰ Kolinovics Gábor: Nova Ungariae periodus. Buda 1790. 148.; Barcsay Ákos: Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. St. Katharinen 2002. 207.

²¹ Diarium diaetae anni 1741 i. m. 100.: ut occasione coronationis Reginae, tametsi in Directorio stet Vivat Regina! tamen acclamandum fit: Vivat Domina et noster Rex!; Kovachich Márton György: Solennia inauguralia... Buda 1790. 202.

Mária Terézia nemét és királyi hatalmát, azaz női mivoltát és királyi hatalmának férfias jellegét.²² Kolinovics azt is megjegyzi, hogy egyes főurak inkább a *vivat Rex et Domina nostra* formulát preferálták, amelyben a királyi méltóság megelőzi az „úrnőnk” címet, s így jobban kifejezte volna Mária Terézia közjogi helyzetét.²³

Ugyancsak a *domina et rex* szókapcsolat szerepelt Mária Terézia egyházi esküjének már említett szövegében.²⁴ A *Pontificale Romanum* királykoronázási szertartásrendje által előírt *rex* formula kiegészítése a *domina* szóval minden bizonnyal ugyancsak Esterházy Imre hercegprímás intenciói szerint történt. Az érsek ugyanis ugyanezt a formulát használta 1741. június 20-án elmondott beszédében is. A Pozsonyba tartó királynőt az országhatáron, Köpcsenynél fogadó Esterházy Imre köszöntőjében a *Sacra Regia Maiestas, Domina et Rex noster clementissime* (Szent királyi felség, legkegyelmesebb úrnőnk és királyunk) szófordulattal szólította meg Mária Teréziát.²⁵ Az érsek beszédében a Pragmatica Sanctióra utalva így magasztalta Mária Teréziát: „nemének tekintetében mint úrnőnket, hatalmának tekintetében pedig – őseink fénylő szokásai szerint vagy az atyai rendelkezés miatt meghajlított térdrel – mint királyunkat és urunkat tiszteljük”.²⁶

Esterházy Imréhez hasonlóan a királyi hatalom „gender-semlegességét” hangsúlyozta Johann Joseph von Khevenhüller-Metsch főudvarnagy (1769-től főudvarmester) is naplójának 1743. december 1-jei bejegyzésében. Ezen a napon került sor Camillo Paolucci bécsi apostoli nuncius bíborosi avatására, amelynek során a bécsi Augustinerkerkében Mária Terézia a nuncius fejére helyezte a bíborosi birétumot. A ceremóniát megelőzően a Vatikán fenntartásainak adott hangot, mivel korábban még nem volt példa arra, hogy egy nő avatott volna fel egy bíborost, ezért azt javasolták, hogy a királynő jelenlétében inkább a bécsi érsek helyezze a nuncius fejére a birétumot. A bécsi udvar azonban elutasította a javaslatot, Khevenhüller érvelése szerint ugyanis a bíboros-avatás egy olyan világi ceremónia, amelyet a Római Kúria *pro honore* átengedett a „koronás főknek”, s ebben tekintetben nem lehet különbséget tenni a férfi és

²² Kolinovics G.: Nova Ungariae i. m. 148.: Sub inauguratione Regina in thronum collocata, qui vivat conclamandum? Num Rex, vel Regina, sibi quidem videri, ut ex utroque acclamatio ita temperetur, quatenus et Sexus habeatur ratio, et Regia, non Reginalis duntaxat ceu Mariti Coadiutoria conferri dignitas cenfeatur, cui fatisfiet, si *vivat Domina, et Rex noster* fuerit conclamatum. Vö. Marczali Henrik: Mária Terézia, 1717–1780. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1891. 71.

²³ Kolinovics G.: Nova Ungariae i. m. 149. Lásd még Alfred Arneth: Maria Theresia's erste Regierungsjahre. Bd. I. Wien 1863. 402. Mária Terézia éljenzésének hatására fia, II. Lipót 1790. november 15-én pozsonyi koronázása alkalmával is a *Vivat Dominus et Rex noster* akklamáció hangzott el. Lásd Decsy Sámuel: A Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története. Bécs 1792. 577.

²⁴ Hende F.: Előírások és a valóság. i. m. 83. Lásd még Hende Fanni: Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között. Bp. 2021. 172.

²⁵ Kovachich G.: Nova Ungariae i. m. 205.

²⁶ M. Varga Benedek fordítása. Vö. M. Varga B.: „Domina et Rex” i. m. 245.

a női nem között, mivel „a fenséget és hatalmat mindkettő ugyanabban a formában és jelleggel bírja”.²⁷

Mária Terézia király(nő)i hatalmának „gender-semlegessége” jutott érvényre 1741. szeptember 11-én is, amikor a magyar rendek a királynő megindító beszédének hatására „életüket és vérüket” ajánlották Mária Teréziának, a pozsonyi vár lovagtermében „őfelségként” éljenezve a királynőt (*Vitam et sanguinem dabimus pro Maiestate Vestra Sacratissima*).²⁸

A pozsonyi koronázási ceremónia során ugyanakkor nem mindenütt jutott érvényre a király(nő)i hatalom finom distinkciója. A beszámolók szerint, amint Mária Terézia a kardvágást követően a várba vonult a koronázási lakomára, ágyúlövésekkel és harangzúgással kísért útja közben a nép – ha hihetünk a forrásoknak – egyszerűen *Vivat regina* felkiáltásokkal éljenezte Mária Teréziát.²⁹

A koronázás világi ceremóniája

A Pragmatica Sanctio elfogadásáról szóló 1723. évi 1. törvénycikk azt írta elő, hogy az Ausztriai Ház trónörökösnőjét majdan Magyarország királyává koronázzák meg (*pro infallibili Rege Ungariae [...] habeatur, et coronetur*).³⁰ A törvény tehát királyi címet jelölt ki Mária Terézia számára. Ennek megfelelően az egyházi szertartáshoz hasonlóan az azt követő világi ceremóniák is nagyrészt a királykoronázások hagyományos szertartásrendje szerint zajlottak, azaz így azt fejezték ki, hogy Mária Terézia nő léte is királyként kerül a magyar trónra. A ceremónia részletei a bécsi főudvarmesteri hivatal és a pozsonyi országgyűlés

²⁷ Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters. Bd. 1. Hrsg. Hanns Schlitter. Wien 1907. 192.: „liesse sich zwischen den mann-oder weiblichen Geschlecht nicht wohl ein Unterschied machen, da die Majestätt und Ober-Herrschaft bei beiden in gleicher Gestalt und Wesenheit haften.”

²⁸ ÖStA HHStA OMeA ZA Prot 18. 345^v. A 19. századi történeti irodalomban szereplő „*moriamur pro rege nostro*” formulának nincs nyoma az egykorú forrásokban, amint arra Tóth Béla egy tárcájában már 1897-ben rámutatott. (Pesti Napló, 1897. április 18. 2.) Ugyancsak fiktív történeti hagyomány, hogy a féléves József főherceg jelen lett volna az eseményen. A főherceget csak szeptember 21-én hozta dajkája Pozsonyba, s a pozsonyi vár tróntermében Mária Terézia ünnepélyesen bemutatta őt a magyar rendeknek. Ezzel egyidőben apja, Lotaringiai Ferenc az esztergomi érsek előtt letette az esküt, s ezzel az ország társuralkodójává vált.

²⁹ MNL OL I 60, 212.: *Relatio de dispositionibus circa [...] Mariae Theresiae [...] in Regum suum Hungariae ingressum*: „Toto processionis ordine audiebatur fragor arcensium et civitatisium tormentorum, ac militiae per iras, qua transeundum erat, locatae, sclopetorum ejeculatio, intermixta continua laetantis et plaudentis plebis *Vivat Regina* acclamatione [...]”

³⁰ 1723. évi 1. tc. 4.§: Akképen, hogy azt a nőt, vagy annak férfi örökösét, a ki a felséges osztrák házban elfogadott, említett elsőszülöttségi rend szerint, a felséges osztrák ház előbb mondott országainak s tartományainak örököse lesz, ugyanezen utódlás és örökösödés jogán, a jelen és minden jövő esetben, egyszersmind az ugyancsak feloszthatatlannak értendő Magyarország s az ahhoz kapcsolt részek, országok és tartományok kétségtelen királyának tartsák s koronázzák.

pár nappal korábbi, a koronázást előkészítő ülései és tárgyalásai során kristályosodtak ki.

A főudvarmesteri hivatal 1741. június 14-ei ülésén Koller József, a Magyar Udvari Kancellária tanácsosa két kérdést vetett fel a küszöbön álló koronázás szertartásrendjével kapcsolatban.³¹ Egyik kérdése az volt, hogy Mária Terézia az úgynevezett házi koronával a fején vonuljon-e be a Szent Márton-templom sekrestyéjéből a szentélybe, amelyet a magyar királyné-koronázások során az uralkodó felesége császárnéi rangjának jeleként viselt.³² A másik arra vonatkozott, hogy sor kerüljön-e a királynő koronázási karddal történő felövezésére, valamint az oltár előtti három keresztvágásra az egyház védelmezésének jelképeként, mivel az sem a királyné-, sem a királynő-koronázás egyházi liturgiájának nem része.³³ Rudolf von Sinzendorf főudvarmester válaszában hangsúlyozta, hogy Mária Teréziát nem királynéként, hanem királyként kell megkoronázni, úgy, ahogyan 1712-ben III. Károlyt,³⁴ tehát a hagyományos magyar királykoronázás minden ceremóniális elemét szükséges megtartani.³⁵ A főudvarmester tehát ragaszkodott ahhoz, hogy a Szent Koronát helyezzék Mária Terézia fejére, s övezzék fel Szent István kardjával, azaz ne a királyné-koronázás szertartásrendjét kövessék.

A főudvarmesteri hivatal 1741. június 16-ai és 17-ei ülésén tovább tárgyalta a koronázás szertartásrendjét, s a királynőhöz benyújtott felterjesztésében több változtatásra is javaslatot tett. Ezek nagy részét azonban Mária Terézia a felterjesztésre írott lapszéli megjegyzéseiben – olykor kissé indignáltan – elutasította, hangsúlyozva, hogy ragaszkodni kíván a korábbi gyakorlathoz, azaz a királykoronázások szertartásrendjéhez.³⁶ Az elvetett javaslatok egyike arra vonatkozott, hogy mivel a megválasztandó nádor, Pálffy János (1664–1751) özvegy, feleségének szerepkörét az országbíró neje vegye át. A nádor felesége a királyné-koronázások során a királyné

³¹ *Hende F.*: Előírások és a valóság. i. m. 84. – tévesen fiával, Koller Ferencsel azonosítva a forrásban Hof-Rath Kollerként megnevezett tanácsost. Koller József karrierjéről lásd *Fazekas István*: A magyar udvari kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Századok 148. (2014) 1138.

³² A királynéi házi koronákról lásd *Pálffy Géza*: A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban. Veszprémi Szemle 17. (2015) 4. sz. 16.

³³ ÖStA HHStA OMeA ZA Prot. Bd. 18. 169^v–171^v

³⁴ *Pálffy Géza*: III. Károly 1712. évi koronázásának 16. századi gyökerei. Régi hagyományok és új szokások az első pozsonyi Habsburg-királykoronázáson 1563-ban. In: Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeiből. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 15–26.

³⁵ Uo. 171.: Ihro Königl[iche] May[estät] nicht als eine k[öni]gl[iche] Gemahlin, sondern als ein Königin gekrönet, und sonst auch alles dasjenige, was bey einer Crönung eines Königs, zu observieren, dabey beobachtet werden solle. Lásd még *Hertel, S.*: Maria Theresia i. m. 115.; *Stollberg-Rilinger, B.*: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit i. m. 88.

³⁶ ÖStA HHStA OMeA ZA Prot. 18. 180: Resol. Reg.: es ist nichts neues, also sich nach dem vorigen Mahl zu richten

kísérőjeként jutott ceremoniális szerephez,³⁷ a királykoronázások során azonban semmilyen szerepet nem játszott. Mária Terézia tehát ezért látta szükségletlennek, hogy saját „királykoronázása” során bárki helyettesítse őt.³⁸ Egy másik javaslat arra vonatkozott, hogy a koronázás napjának reggelén Mária Terézia házikoronával a fején vonuljon a királyi várból a Szent Márton-templomhoz. Ezt az indítványt maga a főudvarmester vetette el, s helyette azt javasolta, hogy a királynő egy korona formájú „hajdísz” (parókát?) (*Aufputz*) viseljen a fején, amelyet a koronázás előtt könnyen levehet. Mária Terézia egy szarkasztikus megjegyzéssel azonban ezt is elutasította, s végül fedetlen fővel vonult a várból a templomhoz.³⁹

Mária Terézia pozsonyi koronázásának világi ceremóniája végül tehát csak néhány mozzanatában tért el a magyar fővárosban 1563 óta meghonosodott hagyományos szertartásrendtől, tekintettel női mivoltára. Az egyik eltérés a királynő öltözetét érintette. A Habsburg-dinasztia tagjait a kora újkorban – I. Miksa 1563. évi pozsonyi koronázásától kezdve – magyar főúri viseletben, rendszerint vörös színű dolmányban és mentében koronázták magyar királlyá. A „beöltöztetés” mint egyfajta szerepjáték, amelynek révén a Habsburg uralkodók a koronázás idejére jelképesen magyarrá váltak, a szimbolikus politika nyelvén azt az üzenetet közvetítette, hogy az idegen dinasztiából származó uralkodó jó magyar királyként, Szent István méltó utódaként fogja kormányozni az országot. Ennek a hagyománynak megfelelően pozsonyi koronázása során Mária Terézia is magyaros díszruhát viselt, amely azonban természetesen a kora újkori magyar női nemesi viselet jellegzetes elemeiből: bő szabású szoknyából, csipkekötényből, buggyos ujjú blúzból és ingvállból állt. Mária Terézia koronázási díszruhája tehát olyan öltözkészlet volt, amely magyar uralkodóként „szcenírozta” a királynőt, ugyanakkor nőiségét is hangsúlyozta.⁴⁰ Ebben a magyaros díszruhában látható a királynő számos reprezentatív (koronázási) portrén is, amelyek hangsúlyozottan magyar uralkodóként, a magyar koronázási jelvényekkel ábrázolják alakját.

³⁷ A királyné-koronázások során a nádor felesége a királyné uszályát tartó főudvarmesternő mögött haladt a koronázási menetben. Lásd *Pálffy Géza*: Pozsonyból Sopronba: új ceremóniaelemek az 1681. évi soproni királyné-koronázáson. In: Sopron vonzásában. Ünnepi tanulmányok Dominkovits Péter 60. születésnapjára. Sopron 2022. 617. Ugyanez volt a szerepe az 1714. évi királyné-koronázáskor: ZA Prot. 8. 166^v. I. József 1687. december 9-ei koronázásán maga a nádor felesége vitte a császárné uszályát a sekrestyétől a szentélyig. ZA Prot. 4. 253.

³⁸ ÖStA HHStA, OMeA, ZA Prot. 18. 179^v: Resol. Reg.: Weis nicht warumb man was neues wegen selber machen will, sie Keineswegs dero Stell zu vertreten, sondern zu gehen, wie das vorige Mahl.

³⁹ ÖStA HHStA OMeA ZA Prot. 18. 180^v: das können wohl die Männer sagen, die nichts von unserm aufputz verstehen; MNL OL I 60, f. 29.; lásd még *Hertel, S.*: Maria Theresia i. m. 115.

⁴⁰ A koronázás után Mária Terézia Erdődy Gábor egri püspöknek adományozta díszruháját, hogy főpapi ornátussá alakíttassa át. Az arany- és ezüsfonalas hímzéssel díszített szoknya uszályából készült pluviálé napjainkig fennmaradt az egri székesegyház kincstárában. Lásd *Serfőző Szabolcs*: Mária Terézia magyarországi egyházi adományai. In: Második Mária. Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben. Szerk. Maczák Ibolya. Bp. 2019. 92.

Ugyancsak eltért a királykoronázások szertartásrendjétől a koronázási menet, amely Mária Terézia női mivoltára tekintettel egy „könnyítést” tartalmazott. A hagyomány szerint az újonnan megkoronázott király teljes koronázási díszben – fején koronával, jobbában jogarral, baljában az országhalmával, vállán a koronázási paláستtal, oldalán a koronázási karddal – gyalog vonult a Szent Márton-templomtól a ferences templomig, majd onnan lóháton folytatta útját a Vásártérre az eskütételhez, illetve a Duna-parti koronázódombig. A főudvarmesteri hivatal már 1741. április 8-ai tanácskozásán felvetette a kérdést, nem lesz-e az ifjú Mária Terézia számára fizikailag túlságosan megterhelő, hogy teljes koronázási díszben lovagoljon a menetben, illetve hogy a koronázódombon lóháton elvégezze a kardvágást.⁴¹ A kérdést az is indokolta, hogy Mária Terézia mindössze három héttel korábban adott életet József főhercegnek. A tanácskozás résztvevői azt javasolták, hogy a királynő hatlovas nyitott dízhintón vonuljon a menetben, a koronázási ceremónia elengedhetetlen rítusának tekintett kardvágást pedig egy hordszékről végezze el. Válaszul a királynő azt jegyezte fel a felterjesztésre, hogy a kérdésről később fog dönteni.⁴² A pozsonyi koronázás során Mária Terézia végül gyalog vonult a Szent Márton-templomtól a ferences templomig,⁴³ majd onnan hintóra szállva haladt tovább a koronázási dombig.⁴⁴ A koronázási menet végén azonban – Esterházy Ferenc magyar királyi főlovászmester segítségével – lóra ült a kardvágáshoz, hogy pontosan ugyanúgy végezze el a „beavatási rítust”, ahogyan király elődei is tették azt. Sir Thomas Robinson angol követ elragadtatással tudósított a ceremóniáról egyik levelében: „A koronázás [1741. június] 25-én pompás és jólszervezett volt. A királynő csupa báj volt, igen elegánsan lovagolt fel a koronázási dombra [...]. Az ódon korona új kecsességet nyert a fején, s Szent István régimódi palástja is, de főként a maga pompás díszruhája, ha a gyémántokat, gyöngyöket és mindenféle drágaköveket öltözkének nevezhetjük.”⁴⁵

A 24 éves, 3 hónappal korábban szület Mária Terézia tehát hibátlanul végezte el a négy égtáj felé a kardvágást, ami különösen figyelemre méltó, tekintettel a koronázási ornátus súlyára. A királynő koronázási díszruhájának összsúlya a fémfonalas hímzés miatt mintegy 30 kg lehetett – a szoknya uszályából készült egri pluviálé 18 kg-os súlyából kiindulva. A koronázási palást súlya 4,7 kg, a koronáé és a koronázási kardé

⁴¹ ÖStA HHStA OMeA ZA Prot. 18. 70^v–71

⁴² MNL OL I 60, f. 14.: wegen des Sessels oder wie diesen Tag erscheinen werde, werde ich schon noch meiner resolution geben.

⁴³ Eközben a koronázási kardot a magyar királyi pohárnokmester vitte a menetben bársonypárnára helyezve, mert az túlságosan nehéz lett volna a királynő számára. Erről a főudvarmesteri hivatal június 16-ai ülése döntött. Lásd ÖStA HHStA OMeA ZA Prot. 18. 180^v

⁴⁴ A Vásártéren hintón vonuló királynőt ábrázolja Johann Daniel Herz augsburgi mester nagyméretű (69×93 cm) rézmetszete. MNM TKCs, ltsz. 2105.

⁴⁵ *William Cox*: History of the House of Austria. Vol. II. London 1807. 263. (A szerző fordítása.)

pedig mintegy 2-2 kg. Mária Terézia koronázási ornátusának összsúlya tehát mintegy 40 kg-ot tehetett ki. A királynőnek ezzel a „teherrel” kellett elvégeznie a koronázási kardvágást, mégpedig női nyeregben, féloldalasan ülve a ló hátán, úgynevezett Damensitz, azaz „dámalovagló” tartásban. A bravúrhoz az is hozzájárult, hogy Mária Terézia mintegy „amazonként” már napokkal a koronázás előtt gyakorolta a dombra való felügetést, amint arról a londoni *The Gentleman’s Magazine* is beszámolt.⁴⁶

A szertartásrend szempontjából nehézséget okozott Mária Terézia férje, Lotaringiai Ferenc ceremóniális szerepének kijelölése. Mivel Toszkána nagyhercegeként nemcsak királyi rangú felesége állt fölötte rangban, hanem sógornője, Mária Anna (1718–1744), valamint a néhai VI. Károly húga, Mária Magdolna (1689–1743) főhercegnő is, az udvari protokoll szerint az ülésrendben mögöttük kellett volna kijelölni Lotaringiai Ferenc helyét. Ez azonban nyilvánvalóan dehonesztáló lett volna, éppen ezért a nagyherceg, a két főhercegnő és Károly Sándor lotaringiai herceg inkognitóban vettek részt a koronázási ceremónián, s az egyházi szertartást a szentély ablakából, a fal külső oldalán felállított, páholyszerű emelvényről kísérték figyelemmel.⁴⁷

Az a különleges döntés, hogy a toszkán nagyherceg csak inkognitóban vett részt felesége magyar királlyá koronázásán, a Habsburg-ház és Mária Terézia uralkodási jogának legitimitását helyezte előtérbe, míg házastársi kapcsolata eközben háttérbe szorult.⁴⁸ Férjezett voltát csak az ingvállán viselt, 1736-ban jegyajándékként kapott *corset*-ékszer jelezte, amely Lotaringiai Ferenc miniatűr képmását foglalta magába.⁴⁹

Figyelemre méltó, hogy négy évvel később Lotaringiai Ferenc német-római császárrá koronázásán Mária Terézia ugyancsak inkognitóban vett részt. A főudvarmesteri hivatal ugyan előzetesen azt javasolta a királynő számára, hogy magyaros öltözkében, magyar király(nő)ként vegyen részt az 1745. október 4-én Frankfurtban tartott ceremónián,⁵⁰ ahol császárnévá koronáznák. Az augusztus 21-ei felterjesztésre azonban Mária Terézia csak annyi megjegyzést fűzött a lapszálon: Lasse mich nicht crönen! (Ne koronázzanak meg!)⁵¹ A lakonikus elutasítás mögött az a megfontolás állhatott, hogy császárnévá koronázása „rangon aluli” lett volna a már jó ideje viselt magyar és cseh királyi címéhez és uralkodói koronájához képest. Erre enged következtetni Anton Corfiz von Ulfeldt későbbi főudvarmester egy 1745.

⁴⁶ Idézi M. Varga B.: „Domina et Rex” i. m. 247.

⁴⁷ Hertel, S.: Maria Theresia i. m. 115. A különös „páholy” látható a bécsi magyar nagykövetség „pozsonyi termének” Mária Terézia koronázását ábrázoló pannóján is.

⁴⁸ A kora újkori magyar koronázások jelentős részénél a megkoronázott uralkodó felesége nem volt jelen, mert a trónörököszt vagy még nőtlenül, vagy már özvegyen koronázták meg.

⁴⁹ Serfőző Szabolcs: Egy királyi szerelem vagyont érő záloga. MNM Blog, 2022 (<https://bit.ly/3Ioi3eE>, letöltés 2022. nov. 21.)

⁵⁰ ÖStA HHStA OMeA ÄZA 44, Konv. 5. fol. 305^v

⁵¹ Uo. fol. 40^v

augusztus 22-ei, Lotaringiai Ferenchez írott levele, amelyben így indokolja a királynői elutasítást: „Minden tőlem telhetőt megtettem, hogy felderítsem az okot, amely arra készíti Őfelségét a Királynőt, hogy így gondolkodjon erről a kérdésről, de nem sok sikerrel jártam, mivel nem kívánt magyarázattal szolgálni. A tévedés kockázatával csak azt sejtetem, hogy talán csekélyebbnek tartja ezt a koronázást, mint a két férfikoronát [*couronnes masculines*], amelyeket visel. Egyszer ugyanis azt mondta, hogy a koronákkal kapcsolatban nem kíván többé nemet váltani [*ayant une fois dit qu'en fait de couronnes Elle ne vouloit plus changer de sexe*], s ma megismételte, hogy a [császárné]koronázás csupán komédia lett volna, amelyet nem kívánt előadni.”⁵²

Mária Terézia portréikonográfiájának feminin és maszkulin elemei

Az osztrák örökösödési háború idején, az 1740-es években Mária Terézia képzőművészeti reprezentációjának és szimbolikus legitimációjának egyik központi eleme volt annak hangsúlyozása, hogy nő létére is törvényes uralkodója a Magyar Királyságnak. A *domina et rex* akklamációhoz hasonlóan a királynőt magyar uralkodóként megjelenítő képi ábrázolásokon is egyszerre vannak jelen a női identitás jegyei és a királyi hatalom férfias szimbólumai. Az alábbiakban ennek megnyilvánulásait igyekszünk áttekinteni néhány széles körben elterjedt képtípus vonatkozásában.

Lovasportrék

A királyi hatalom férfias szimbólumai leginkább Mária Terézia úgynevezett koronázási lovasportréin jelennek meg, amelyek a koronázási kardvágás közben, fekete lovon ülve, a magyaros koronázási díszruhában, fején a magyar királyi koronával ábrázolják a királynőt, amint felemelt jobbujában a koronázási kardot tartja, amelyet ekkor már jó ideje Szent István kardjának tartottak. A háttérben rendszerint a pozsonyi vár látképe látható. A lóháton ülő, kezében kardot tartó uralkodónő alakja a kortársak számára mindennél egyértelműbben jelezte meg Mária Terézia királyi hatalmát és annak legitimitását, de egyúttal királyi rangjának férfias karakterét, *rex femineus* címét is. Az egyszerre maszkulin és feminin jellegű lovas képmások tehát különösen adekvát eszközei voltak Mária Terézia magyar királyi címe képi megjelenítésének.

A lovasportré a korábbi Habsburg császárok reprezentációjában is fontos szerepet játszott, különösen a 17. században, a török felett győzedelmeskedő keresztény

⁵² Idézi *Alfred Arneth*: Maria Theresia's erste Regierungsjahre. Bd. III. Wien 1865. 429.; *Katrin Keller*: Gender and Ritual: Crowning Empresses in the Holy Roman Empire. *German History* 37. (2019) 182.

uralkodó heroikus képtípusaként, a magyar koronázási kardvágás ábrázolása azonban csak III. Károly 1712. évi pozsonyi ceremóniája alkalmával vált önálló képtípussá, s a király egyik koronázási emlékérmének előlapján jelent meg.⁵³ Ez szolgálhatott modellként 1741-ben leánya hasonló ábrázolásaihoz is, de Anna (1693–1740) és Erzsébet (1709–1762) orosz cárnők lovas képmásainak hatása is feltételezhető. Különösen Erzsébet Petrovnát ábrázták gyakran lóháton, férfi katonai egyenruhában, kezében marsallbottal, mintegy a hadsereg főparancsnokaként.⁵⁴

Mária Terézia kardvágása, illetve lovas portréja az 1740-es években szinte ikonikus kifejezőeszközzé vált a királynő magyar uralkodói címének. A bécsi udvar igyekezett széles körben terjeszteni ezt a képtípust, s ennek érdekében a pozsonyi koronázásra a bécsi pénzverdében készített, Matthäus Donner éremvésnök által tervezett arany, ezüst és bronz emlékérmék hátoldalán is ez a jelenet látható.⁵⁵ Egy másik, Andreas Vestner által készített koronázási emlékérmén az ágaskodó lovon ülő királynő körül a *Nec priscis regibus impar* (Nem méltatlan a régi királyokhoz) felirat nyomtatékosítja a képi üzenetet.⁵⁶

A bécsi udvartól függetlenül számos olyan festmény és metszet is készült Mária Teréziáról, amely a kardvágási ceremónia közben ábrázolja alakját. Sajátos módon a festmények majd mindegyike kisméretű (kb. 45×30 cm) kabinetkép, amelyek eredeti rendeltetése jelenleg még nem ismert.⁵⁷ A képtípus egyetlen monumentális emléke a körmendi Batthyány-kastélyban őrzött, mintegy 2,9×2 méteres festmény, amely feltehetően a kastély 1745-ben felépült lovardája számára, a kegyúri páholy díszeként készült.⁵⁸

A képtípus széles körű elterjedéséről és népszerűségéről tanúskodik, hogy az 1743 körüli években a bécsi Elias Bäck,⁵⁹ az augsburgi Martin Engelbrecht,⁶⁰ valamint a

⁵³ Soltész Ferenc – Tóth Csaba – Pálffy Géza: *Coronatio hungarica in nummis. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai, 1508–1916.* Bp. 2017. Nr. 178.

⁵⁴ Ekaterina Skvortcova: *Female Rulers of the Two Empires: Representation Strategies of Maria Theresa and Catherine the Great.* In: *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung.* Hrsg. Werner Telesko – Sandra Hertel – Stefanie Linsboth. Wien 2019. 411. Az itt idézett példákon túl Erzsébet Petrovnáról lásd még Johann Elias Ridinger 1744 körüli rézmet-szetét és Johann Joachim Kändler 1748-ban készült porcelánszobrát.

⁵⁵ Soltész F. – Tóth Cs. – Pálffy G.: *Coronatio hungarica in nummis.* i. m. Nr. 217–230.

⁵⁶ Uo. Nr. 222.

⁵⁷ MNM TKCs, ltsz. 61.; 1601.; Pozsony, Galéria mesta Bratislavy, ltsz. A 583 (szign.: Hirsch junior Pinxit 1747); Nagyszében, Brukenthal Museum, ltsz. 742.; magántulajdon (Martin van Meytens der Jüngere. Hrsg. Agnes Husslein-Arco – Georg Lechner. Wien 2014. 46–49.)

⁵⁸ Mentényi Klára: *A Batthyány Lajos által építtetett fedett lovarda Körmenden.* In: Batthyány Lajos nádor. Szerk. Móríz Péter. Bp. 2017. 115.

⁵⁹ Friedrich Polleroß: *Austriacus Hungariae Rex. Zur Darstellung der Habsburger als ungarische Könige in der frühneuzeitlichen Graphik.* In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp. 2010. 63–78. 10. kép.

⁶⁰ Bécs, Heeresgeschichtliches Museum, ltsz. 7385/2015; Pozsony, Galéria mesta Bratislavy, ltsz. C 7635; Amszterdam, Rijksmuseum, ltsz. RP-P-1908-1415

párizsi André Basset⁶¹ is készített, illetve kiadott Mária Teréziát a pozsonyi koronázódombon ábrázoló rézmetszeteket. Utóbbin a királynő baljában kardot, jobbában pedig pisztolyt tart, ami jól érzékelteti, hogy Prága visszahódítását (1742) követően Mária Terézia lovas képmása mindinkább az osztrák hadi sikerek ikonikus kifejezőeszközeként vált. Így például az augsburgi Gottfried Bernhard Göz több olyan allegorikus nyelvezetű metszetet is készített, amely győzedelmes „hadúrnőként” dicsőíti Mária Teréziát. Ezek egyike, amely az osztrák örökösödési háborút lezáró aacheni béke évében, 1748-ban készült, lóháton ülve, magyaros ruhában ábrázolja a királynőt, kezében marsallbotként tartott, lefelé fordított jogarral. A ló lába alatt haditróféák és Mars jelképe (pajzshoz támasztott kopja) látható, a királynő fölött lebegő Hírnév babérkoszorút és pálmaágot tart a feje fölé, egy galamb pedig olajággal ereszkedik alá.⁶²

1. kép Gottfried Bernhard Göz: Mária Terézia mint az osztrák örökösödési háború győztese.

Rézmetszet, 1748. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria

⁶¹ Pozsony, Galéria mesta Bratislavy, ltsz. C 26487.

⁶² Telesko, W.: „She die das a man – and as an empress“ i. m. 313.

A Hírnév harsonáján lobogó zászlón kronosztichonos felirat olvasható: **VIVE AVGVSTA! TVO CVNCTIS PAX AVREA DONO EST REDDITA** [1748] (Éljen Fenséged! Ajándékként mindenkinek visszaadatott a béke aranykora). A metszet felirata ugyancsak győztesként ünnepli a királynőt: **VICISTI REGES: JAM TE QUOQUE, DIVA, TRIUMPHAS; ALTIOR HINC, PARTA PACE, TRIUMPHUS ERIT!** (Legyőzted a királyokat /.../ s a béke megkötéséből még nagyobb győzelem lesz!)⁶³

A bal és jobb oldal felcserélése az uralkodópár kettős portréin

Amint a koronázási ceremónia kapcsán már szó volt róla, Lotaringiai Ferenc 1745. évi császárrá koronázásáig Mária Terézia rangban férje fölött állt, ami az udvari szertartásrendben, az uralkodói lakosztályok használatában,⁶⁴ valamint és az uralkodópár kettős portréin egyaránt felülírta a hagyományos férfi–nő hierarchiát. Ezt tükrözi például 1736. február 12-ei esküvői ebédjük ülésrendje is: az asztal hosszanti oldalán, középen VI. Károly császár, jobbán felesége, Erzsébet Krisztina császárné,⁶⁵ balján pedig sógornője, Vilma Amália özvegy császárné foglalt helyet. Az asztal rövidebb oldalán, az özvegy császárné mellett Mária Anna és Mária Magdolna főhercegnő, velük szemközt pedig az ifjú pár ült.⁶⁶ Lotaringiai Ferenc anyósától távolabb, Mária Terézia jobbán kapott helyet, amiben a főhercegnő rangbéli elsőbbsége jutott kifejezésre. A császár hűgát, Mária Magdolna főhercegnőt rangja szerint a császár jobbán lévő „előkelőbb” hely illette volna meg, ám erről lemondott annak érdekében, hogy az ifjú pár egymás mellett ülhessen az asztalnál.⁶⁷ Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc rangbéli különbsége öt évvel később, a pozsonyi koronázási lakoma ülésrendjében is tükröződött: Mária

⁶³ Mária Terézia lovas ábrázolásainak egy különleges emléke Johann Tobias Sonntag fiktív történeti jelenetet ábrázoló festménye 1745-ből, amelyen a királynő a magyar csapatok élén látható Prága alatt 1743 januárjában, a poroszok kivonulása közben. Lásd *Prager Barock*. Hrsg. Jan Novotny. Schallaburg 1989. Kat.-Nr. 16.1.; *Rouven Pons*: Johann Tobias Sonntag (1716–1774). Der Darmstädter Maler, sein Gesamtwerk und der Prospect von dem Meliboco und dessen Gegend. Darmstadt 2007. 106.

⁶⁴ Trónra lépésekor Mária Terézia a bécsi Hofburg császári és császárnéi lakosztályát egyaránt használatba vette, Lotaringiai Ferenc számára pedig egy kisebb, négy helyiségből álló lakosztályt alakítottak ki, majd 1745-től közösen használták a császári lakosztályt. A pozsonyi várban Mária Terézia ugyancsak a déli szárnyban található királyi, férje pedig az egykori királynéi lakosztályt vette használatba. *Marina Beck*: Die Burg von Preßburg – eine Residenz für den „ungarischen König“ Maria Theresia. Burgen und Schlösser 62. (2021) 2. sz. 68., 73.

⁶⁵ Koronázási lakomák esetén a császárné a császár balján – azaz szemből nézve jobb oldalán, tehát a második legelőkelőbb helyen – foglalt helyet. Lásd *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1041.

⁶⁶ Az ülésrendet ábrázoló rajzot lásd ZA Prot. 16. 135^v. Az ünnepi ebédet tükrörfordítottan ábrázolja Martin van Meytens műhelyének egykorú festménye. Lásd *Maria Theresia und ihre Zeit*. Wien 1980. Nr. 03.06.

⁶⁷ Uo.

Anna és Mária Magdolna főhercegnők ugyanis ekkor közvetlenül Mária Terézia mellett ültek, míg Lotaringiai Ferenc egy székkal távolabb, Mária Anna jobbján kapott helyet.⁶⁸ Az asztal körül ülők rangbéli különbségét a székek formája is jelezte: az uralkodó karosszékekben, a többiek karfa nélküli széken foglaltak helyet.

A házastársakról készült kettős portrék esetében évezredes hagyomány, hogy a férjet – szemből nézve – rendszerint a bal, a feleséget pedig a jobb oldalon, azaz férje balján ábrázolják, ezáltal is kifejezve alá-fölérendeltségi viszonyukat.⁶⁹ Ezt az ókori Egyiptomig visszanyúló⁷⁰ s a középkori Ádám és Éva-ábrázolások által is átörökölt tradíciót követve a késő középkortól kezdve az egyesített házastársi címereken is az „előkelőbb” heraldikai jobb oldalon kap helyet a férj, a bal oldalon pedig a feleség családi címere.⁷¹ A házastársak képi megjelenítésének komponálási hagyománya tehát eltér a valós jelenlétre vonatkozó szokástól, amely a férj jobbján, azaz szemből nézve a bal oldalon jelöli ki a feleség helyét, az esküvői menettől a temetkezésig tartó érvénnyel.⁷² A kettős portrék összetartozását az azonos képméret és képkivágás mellett a tükörszimmetrikus kompozíció és az ábrázoltak egymás felé forduló beállítása is jelzi.

1741 és 1745 között azonban több olyan reprezentatív kettős portré is készült Mária Teréziáról és Lotaringiai Ferencről, amely a királynőt – szemből nézve – a bal oldalon, vagyis magasabb rangjának megfelelően az „előkelőbb” heraldikai jobb oldalon ábrázolja.⁷³ Ilyen például az a portrérpár is, amely egykor a pozsonyi vár lovagtermében függött, majd 1781-ben – miután Albert szász herceg és Mária Krisztina Pozsonyból Brüsszelbe költözött – Bécsbe szállították, ahol napjainkig őrzik.⁷⁴

⁶⁸ *Serfőző Szabolcs*: Mária Terézia és I. Ferenc József koronázási lakomája. MNM blog, 2020. dec. 26. <https://bit.ly/3xOc4e6> (letöltés 2022. nov. 30.)

⁶⁹ *James Hall*: *The Sinister Side: How Left-right Symbolism Shaped Western Art*. Oxford 2008. 25.

⁷⁰ Lásd például Menkauré király és felesége greywacke (homokkő) szobrát (i.e. 2480 k. Boston, Museum of Fine Arts, ltsz. 11.1738)

⁷¹ Lásd például Mátyás és Beatrix címerét az 1485 körül készült „puttós” majolikátálon (London, Victoria and Albert Museum, ltsz. 7410-1860)

⁷² Így például a bécsi kapucinus templom kriptájában, Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc szarkofágján balra a császár, jobbán a királynő egész alakos fémszobra látható.

⁷³ A Mária Terézia trónra lépése (1740) előtt készült kettős portrékon Lotaringiai Ferenc még a bal, Mária Terézia pedig a jobb oldalon jelenik meg. Ilyen például az 1736-ban a lotaringiai hercegi család tagjait házastársaikkal ábrázoló album számára készült képmás, valamint a hajósi érseki kastély számára 1740-ben Johann Gottfried Auerbach által festett portrérpár. Előbbiről lásd Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst des Habsburgermonarchie. Hrsg. Renate Zedinger. Wien 2000. Nr. 3.10.

A bal és jobb oldal felcserélése néhány angol uralkodóportrén is megfigyelhető, mint például Stuart Mária Henrietta (1631–1660) királyi hercegnő és férje, II. Vilmos orániai herceg van Dyck által 1641-ben festett kettős portréján (Amszterdam, Rijksmuseum, ltsz. SK-A-102). I. (Stuart) Anna (1665–1714) brit királynőként ugyancsak férje, Oldenburgi György dán királyi herceg fölött állt. Ennek megfelelően a királynő a bal oldalon látható például a greenwichi Painted Hall mennyezetképén.

⁷⁴ *Gerlinde Gruber*: *Das Bilderverzeichnis der Pressburger Burg von 1781. Ein Beitrag zur Sammlungsgeschichte der Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums. Jahrbuch des Kunsthistorischen*

2. kép Martin van Meytens: Mária Terézia
mint magyar királynő.
1741–1745 között.
Olaj, vászon, 280×197 cm.

Bécs, Bundesmobilienvverwaltung,
Itsz. MD 056977

3. kép Martin van Meytens műhelye:
Lotaringiai Ferenc mint hadvezér.
1741–1745 között.
Olaj, vászon, 280×197 cm.

Bécs, Bundesmobilienvverwaltung,
Itsz. MD 064317

A rendkívül jó kvalitású kép fiatal vonásokkal, koronázási díszruhájában ábrázolja Mária Teréziát, akinek magyar királyi rangját a fején látható Szent Korona mellett a válláról aláhulló koronázási palást, a jobbában tartott jogar, valamint a bársonypárnára helyezett s baljával fogott országalma és koronázási kard is jelzi. A kép párdarabja hadvezérként, mellvértben, kezében marsallbottal, a császári jelvények nélkül jeleníti meg Lotaringiai Ferencet. Mindezek alapján a portrépár az 1741–1745 közötti évekre datálható, s egy szignált prágai félalakos

Museum Wien 8/9. (2006/2007) 362., 369. A két festményt „Rotenstein“, azaz Gottfried Stegmüller leírása is említi a pozsonyi vár lovag- és audienciatermében, egy 1766 körül készült Habsburg családi portrégaléria részeként. Lásd *Gottfried (Edler von) Rotenstein*: Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Zweyter Abschnitt. Beschreibung von Pressburg und einiger nahe gelegenen Lustörter. In: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen... Bd. 10. Hrsg. Johann Bernoulli. Berlin 1783. 199., 201.

Mária Terézia-portréval mutatkozó stiláris hasonlóságok alapján Martin van Meytens (1695–1770) udvari portréfestőnek tulajdonítható.⁷⁵ A két kép háttere eltérő: míg Mária Terézia palotabelsőben, baldachinos trón előtt állva jelenik meg, Lotaringiai Ferenc mögött csatajelenet látható, így elképzelhető, hogy nem egyidőben készültek.⁷⁶ Ugyanez érvényes az uralkodópárnak a melki apátságban őrzött, 1742 körüli portréjára is, amelyen Mária Terézia szintén a bal oldalon jelenik meg.⁷⁷ További példaként említhetjük a bécs-hetzendorfi kastély úgynevezett tükörszalonjában (*Spiegelgalerie*) 1744-ben elhelyezett, stukkókeretbe foglalt ovális portrépárt,⁷⁸ a selmecbányai és a trencsényi múzeumokban őrzött félalakos képmásokat,⁷⁹ valamint egy 1743 körüli, az uralkodópárt a gyermek II. Józseffel ábrázoló csoportképet.⁸⁰

Lotaringiai Ferenc császárrá koronázása (1745) után ugyanakkor az uralkodópár portréin az „előkelőbb” bal oldalon rendszerint már a császár, a jobb oldalon pedig Mária Terézia jelenik meg.⁸¹ Lotaringiai Ferenc halála és II. József trónra lépése (1765) után azonban újra változás állt be az uralkodópártrék kompozíciójában: azokon a kettős portrékon ugyanis, amelyek az özvegy Mária Teréziát magyar király(nő)ként, II. Józsefet pedig magyar társuralkodójaként

⁷⁵ A prágai Iparművészeti Múzeumban őrzött, hátoldalán *Martin de Meytens/ pinxit* jelzéssel ellátott portrét közli: *Eduard A. Šafárik: Künstler aus dem Umkreis von Johann Kupecky. Ausgewählte Werke.* Brno 2014. Nr. My9. Feltehetően egy másik Mária Terézia-portréra vonatkozik az az adat, amely szerint Johann Peter Kobler 1751-ben 120 dukátot kapott a királynő magánpénztárából az uralkodópár portréjáért, amelyet a pozsonyi várba szállítottak. Lásd *Julius Fleischer: Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzhamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens vom 1705 bis 1790.* Wien 1932. Nr. 86.

⁷⁶ A két kép egykorú másolatait 1770-től az innsbrucki Hofburg Lothringenzimmerében őrzik. Lásd *Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck. Die Hofbauten.* Hrsg. Johanna Felmayer. (Österreichische Kunsttopographie, XLVII.) Wien 1986. 142–144.

⁷⁷ Österreich zur Zeit Kaisers Josephs II. Hrsg. Karl Gutkas. Wien 1980. Kat.-Nr. 879–880.; 900 Jahre Benediktiner in Melk. Hrsg. Ernst Bruckmüller. Melk 1989. Nr. 20.12–20.13.

⁷⁸ Az uralkodópár portréi fölött egykor a gyermek József főherceg és nővére, Mária Anna főhercegnő képmásai kaptak helyet, amelyeknek 1945-ben nyoma veszett, majd 1994-ben egy londoni aukción bukkantak fel (Old Master Pictures, Christie’s, 21 October 1994, lot 148.). A helyiség 1881-ben készült fotóját lásd Bécs, Museum für Angewandte Kunst, Bibliothek und Kunstblättersammlung, ltsz. KI 3830-1.

⁷⁹ *Danuta Učňíková: Mária Terézia.* Bratislava 1991. Nr. 18.; Trencsén, Trenčianske Múzeum, ltsz. TM H 1488., 1495.

⁸⁰ Bécs, Heeresgeschichtliches Museum, ltsz. 7542/2009.

⁸¹ Lásd például a Peter Kobler által 1746-ban festett kettős portrét (Stift St. Florian), továbbá a pesti Királyi Kúria épületéből vagy a bonchidai Bánffy-kastélyból származó portrépárt: MNM TKCs, ltsz. 2205, 2206; 54.1, 54.2. Rendhagyó módon a bal oldalon jelenik meg Mária Terézia Martin van Meytens 1750 körül készült, több példányban is fennmaradt portrépárján, amelyről Philipp Andreas Kilian 1752-ben metszetmásolatot is készített (MNM TKCs, ltsz. 3037, 1813.), Franz Anton Palko 1756-ban festett, a lilienfeldi apátságban őrzött portréin, valamint Jean Étienne Liotard 1762-ben készült pasztell portrépárján (Bécs, Albertina, ltsz. 35465, 35466).

ábrázolják, a királynő rendszerint ismét a bal oldali képen jelenik meg.⁸² Ilyen például az a reprezentatív, egész alakos portrépár, amely 1773-ban a bécsi udvar megrendelésére, a nagyszombati egyetem díszterme számára készült, annak jeleként, hogy a jezsuita rend feloszlását követően az intézmény Királyi Magyar Egyetem (Regia Universitas Hungarica) lett.⁸³ A királynő özvegyi ruhában, a magyar és a cseh királyi koronával, valamint az osztrák főhercegi főveggel jelenik meg a képen, míg II. József társuralkodóként és a Szent István-rend nagymestereként a rendi ornátusban látható, mellette a német-római császári koronával.⁸⁴ Ugyancsak a bal oldalon jelenik meg Mária Terézia azon a portrén, amelyet Michael Alexander Bachmayer 1780-ban festett, feltehetően a pécsi városháza számára, miután az uralkodó abban az évben szabad királyi városi rangra emelte Pécsét. A kép a gyászruhás királynőt a Szent István-rend és a Katonai Mária Terézia-rend alapítójaként, fiát pedig hadvezérként ábrázolja.⁸⁵ Itt jegyzem meg, hogy a bal és jobb oldal rangbéli különbségükből eredő felcserélése Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert Kázmér szász-tescheni herceg kettős portréin is megfigyelhető. A főhercegnő például a bal oldalon látható a házasságkötésük alkalmából készült emlékérmén (Anton Franz Wideman, 1766), továbbá a pozsonyi vár számára készült egész alakos portrépáron,⁸⁶ a brügge-i Szent György Céh székházában függő, Jean Duvivier által festett kettős képmásukon,⁸⁷ vagy azon a kettős portrén, amit maga a helytartói pár adományozott az általuk építtetett brüsszeli koncertház, a Concert Noble számára (Alexander Roslin, 1785).

⁸² Az osztrák és németországi tartományok számára festett portrépárokon a német-római császárként ábrázolt II. József rendszerint a bal, Mária Terézia pedig a jobb oldalon jelenik meg. Lásd például az uralkodópár egy 1765 körüli, a bécsi alsó-ausztriai tartományi székházából (Landhaus) származó portréját (St. Pölten, Landessammlungen Niederösterreich, ltsz. KS-3736, KS-3738), illetve egy Joseph Hickel által 1774-ben festett portrépárt: Würzburg, Museum für Franken, ltsz. 60394, 60395.

⁸³ Joseph Hauzinger udvari festőnek 423 rajnai forintot fizettek a két képért az uralkodó magánpénztárából. Lásd *Fleischer, J.*: Das kunstgeschichtliche Material i. m. 684.

⁸⁴ MNM TKCs, ltsz. 2075, 2076. Lásd *Gödölle Mátyás: A Szent István Rend alapításának képzőművészeti forrásai*. In: Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Szerk. Pallos Lajos – Gödölle Mátyás. Bp. 2014. 106.

⁸⁵ *Serfőző Szabolcs: Habsburg reprezentáció a kora újkori magyarországi szabad királyi városok városházaiban*. Urbs. Magyar Vároستörténeti Évkönyv 15. (2020) 291.

⁸⁶ Bécs, Bundesmobilienvverwaltung, ltsz. MD 039487, MD 074183 (korábban: KHM GG 7436, 7159)

⁸⁷ Reprodukcióját lásd *Die Gründung der Albertina. Herzog Albert und seine Zeit*. Hrsg. Klaus Albrecht Schröder – Christian Benedik. Wien 2014. 255.

Mária Terézia anyasága és a „Familia Augusta” portrégalériái

Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc 1736. évi házasságával egy új dinasztia, a Habsburg–Lotaringiai-ház jött létre, ami Mária Terézia reprezentációjának tematikáját is nagyban meghatározta. A bécsi udvar „kommunikációja” a korábbi hagyományokkal szakítva immár nem a Habsburg-ház múltjának dicsőítésére fókuszált, hanem a jövőre, s az új dinasztia hatalmának fennmaradását hirdette. Ebben az összefüggésben minden korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert az uralkodópár bőséges gyermekáldása, azaz Mária Terézia termékenysége, majd pedig a dinasztikus érdekeket szolgáló házasságok sora, amellyel a Habsburg–Lotaringiai-ház kiterjesztette és megszilárdította hatalmát.⁸⁸

Mária Terézia anyasága különösen nagy hangsúllyal jelent meg a nyilvánosságban József főherceg megszületését követően, hiszen a trónörökös volt a dinasztia fennmaradásának záloga.⁸⁹ Ennek jegyében több allegorikus metszet is megjelent a baldachinos bölcsőben fekvő koronahercegről.⁹⁰ 1743 körül Mária Terézia több reprezentatív, egész alakos portréján is feltűnik a gyermek főherceg anyja mellett. Ilyen például a prága-břevnovi apátság dísztermében függő képmás vagy a bécsi (rég) városháza tanácsterméből származó portré (1744).⁹¹ Az 1750-es években számos olyan csoportkép is készült az uralkodópárról és ekkor már tíznél több élő gyermekükről, amelyek Mária Terézia termékenységét és az új dinasztia virágzását hirdették.⁹²

⁸⁸ A témáról összefoglalóan lásd *Christina Strunck*: Mutterschaft und Herrschaft. Kontinuitäten und Umbrüche, 16.–19. Jahrhundert. In: Dicker als Wasser. Konzepte des Familiären in der zeitgenössischen Kunst. Hrsg. Andreas Baur. Köln 2016. 194–209.

⁸⁹ Ez a gondolat jutott kifejezésre abban is, hogy 1742 januárjában, a Linz melletti katonai táborban Ludwig Andreas Khevenhüller tábornagy a királynő és a trónörökös arcképeit felmutatva biztatta katonáit a bajor csapatok elleni harcra. A kettős képmást Mária Terézia küldte a tábornagynak, aki a királynő levelét is felolvasta katonáinak, amely ezekkel a sorokkal kezdődött: „Kedves és hűséges Khevenhüller, itt látod az egész világ által elhagyott királynőt fiú örökösével: mit gondolsz, mi lesz ennek a gyermeknek a sorsa?” A tábori jelenetet egy 1742-ben Amszterdamban kiadott rölpap is ábrázolja. Lásd *Serfőző Szabolcs*: A gyermek II. József magyar ruhás képmásai. Tanulmányok Budapest múltjából 43. (2019) 28.

⁹⁰ *Serfőző Sz.*: A gyermek II. József i. m. 4. kép. Figyelemre méltó, hogy a bécsi udvar környezete tartózkodott a születés eseményeszerű ábrázolásától, míg a francia udvarban 1682-től kezdve készültek olyan rölpapok a trónörökös megszületéséről, amelyek a gyermekágyban fekvő ábrázolják a dauphin anyját, körülötte a trónörökös megszületését ünneplő udvartartással. Lásd *La naissance de Monseig. le Duc de Bourgogne à Versailles le 6e Aoust 1682* (<https://bit.ly/3xP2Q14>, letöltés 2023. febr. 22.); *Les vœux de la France exauces par l’Auguste naissance de Monseigneur le Dauphin...* 1729 (<https://bit.ly/3XXxQXB>, letöltés 2023. febr. 22.)

⁹¹ *Serfőző Sz.*: A gyermek II. József i. m. 29., 31. és 5. kép.

⁹² A témáról összefoglalóan lásd *Ilsebill Barta*: Familienporträts der Habsburger. Dynastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung, Wien 2001. 74–75.; *Werner Telesko*: Familia Augusta. Die visuelle Propagierung der Familie Maria Theresias. In: *Die Repräsentation Maria Theresias* i. m. 161–169.

4. kép Johann Christoph Hafner: Mária Terézia termékenységének dicsőítése
Mezzotinto, 1754.

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz. 10639

Így például egy 1754-ben kiadott nagyméretű augsburgi mezzotinto az uralkodópárt és tizenegy gyermeküket ábrázolja.⁹³ A *familia augusta* felett az Isteni Gondviselés allegorikus nőalakja lebeg, jogarán háromszögbe foglalt istenszemmel. Jobbjával a császár monogramjára (F.I.) mutat, amely körül a Habsburg-ház messianisztikus küldetését jelölő A.E.I.O.U. (Austriae est imperare orbi universo) deviza látható. A jelképes ábrázolás értelmét felirat világítja meg: *Császárné öfélése termékenysége a császári felség boldogsága, korunk dicsősége és Germania öröme, a Birodalom biztonsága a világ szerencséje.*

Az 1750-es évektől a Habsburg–Lotaringiai-ház felemelkedését hirdető tartalmi elemek domináltak Mária Terézia rezidenciáinak ikonológiai programjában is. A képi médiumok politikai és reprezentációs célú kiaknázásában kitüntetett szerep jutott az uralkodócsalád (élő) tagjait ábrázoló portrégalériáknak, amelyek mintegy a Habsburg–Lotaringiai-ház (fel)virágzását hirdették. Ezen „arcképcsarnokok” képi programja tehát radikálisan eltért a Habsburg rezidenciák korábbi „ösgalériáinak” ikonográfiai hagyományától, amelyek a korábbi Habsburg-házi német-római császárok reprezentatív portréinak sorával a dinasztia múltbéli dicsőségét hirdették, s ezáltal egy „múltba tekintő”, retrospektív legitimációs törekvést képviseltek.⁹⁴ A Habsburg–Lotaringiai-ház mint új dinasztia létrejötté tehát egy újfajta legitimációs és reprezentációs stratégiát hívott életre, amely a családi portrégalériák révén az új dinasztia felvirágzását hirdette. Mária Terézia rezidenciáiban nincs nyoma a retrospektív császárportré-sorozatoknak, ami azzal magyarázható, hogy azok a dinasztia hatalmának fiúági örökösödését hangsúlyozták volna, ami politikai okokból a királynő számára nemkívánatos volt.⁹⁵ A legjelentősebb Habsburg rezidenciákban, a bécsi Hofburgban és a schönbrunni kastély esetében nem ismerünk családi portrégalériákra vonatkozó forrást Mária Terézia uralkodásának idejéből. A *Familia Augusta* reprezentatív portrégalériái azokban az úgynevezett mellékrezidenciákban kaptak helyet, ahol az uralkodó és családja ritkán fordult meg személyesen, képmásaik itt mintegy *in effigie* képviselték őket.⁹⁶

⁹³ Johann Christoph Haffner: Mária Terézia és családja. 1754. Mezzotinto, 49,3×36,2 cm. MNM TKCs, ltsz. 10639.

⁹⁴ A műfaj egyik korai emléke az ambrasi várkastély úgynevezett spanyol terme, amelynek 1570 körüli falképei a tirolai főhercegek egészalakos képmásait ábrázolják. A bécsi udvari ösgalériáról lásd Barta, I.: Familienporträts der Habsburger i. m. 39–40. Egy, a bécsi Hofburg kincstárában, majd levéltárában elhelyezett uralkodói portrégaléria képeit dokumentálja egy 1758. évi összeírás. Lásd Heinrich Zimmermann: Inventare, Acten und Regesten aus der Schatzkammer des Allerhöchsten Kaiserhauses. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 16. (1895) XXVIII.

⁹⁵ Barta, I.: Familienporträts der Habsburger i. m. 40.

⁹⁶ Az uralkodót „helyettesítő” portrékról lásd Barta, I.: Familienporträts der Habsburger i. m. 17.; Friedrich Polleroß: Porträt und Propaganda am Beispiel Kaiser Karls VI. Acta Historiae Artis Slovenica 25. (2020) 152.

A legtöbb ilyen családi arcképcsarnok Lotaringiai Ferenc halálát (1765) követően készült. Ilyen portrészorozatok kaptak helyet a pozsonyi (1765 k.), az innsbrucki (1770) és a prágai (1770) királyi palota uralkodói lakosztályának különböző reprezentációs tereiben, amelyek gyakran *Familienzimmer* néven szerepelnek a korabeli forrásokban.⁹⁷ Ezek a portréegyüttesek az ősgalériákkal szemben olyan „képes családfaként” is értelmezhetők, amelyek az őseket nem jelenítik meg, csak a közvetlen családtagokat. A portrék reprezentációs rendeltetésükből adódóan elsősorban nem valóságű, individualizált képmásként, hanem a császári család „szcenírozásának” eszközeként szolgáltak, s uralkodói szerepben ábrázolják modelljüket. Ennek a célnak rendelték alá a portrék ábrázolási módusát és képi kifejezőeszközeit: a reprezentativitást biztosító, egész vagy háromnegyed alakos képformátum, az ábrázoltak öltözeke (udvari díszruha), hajviselete, test- és kéztartása, uralkodói attribútumainak hangsúlyos megjelenítése (királyi vagy főhercegi korona ábrázolása a konzolasztalon) és a háttér előkelőséget sugárzó motívumai (oszlop, trónbaldachin). Az 1760 és 1772 között, különböző időpontokban készült portrégalériák közös jellemzője, hogy az uralkodócsalád aktuális összetételét ábrázolták, s adott életkorukban örökítették meg a família tagjait.

Egy ilyen portrégaléria kapott helyet 1765 körül a pozsonyi vár dísztermében is, amely Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc ekkor (1756–1761 között) életben lévő tizenhárom gyermekét ábrázolta.⁹⁸ A teremben öt egészalakos, életnagyságú képmást, valamint négy csoportportrét helyeztek el: önálló képmáson jelent meg Mária Terézia (magyar koronázási díszruhában), II. József (a Szent István-rend ornátusában), a császár második felesége, Mária Jozefa főhercegnő, valamint Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert herceg, királyi helytartó. A négy csoportportré az uralkodópár tizenegy további (ekkor élő) gyermekét ábrázolta. A szomszédos kihallgatási teremben az 1765-ben elhunyt Lotaringiai Ferenc császár, II. József 1763-ban elhunyt első felesége, Pármai Izabella, valamint Lipót toszkán herceg és felesége, Bourbon Mária Ludovika portréját helyezték el. A portrégaléria minden bizonnyal különböző időpontokban készült képmásokból állt össze, s vált úgymond teljessé: Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc reprezentatív képmásai 1741–1745 között készülhettek, az uralkodópár gyermekeit

⁹⁷ Míg a budai palotában a királynői lakosztály kihallgatási termében, addig a pozsonyi várban a lovagteremben, Innsbruckban az előteremben, Prágában pedig a „tükörteremben” kaptak helyet az uralkodócsalád tagjainak képmásai.

⁹⁸ A leltárt közli: Gruber, G.: Das Bilderverzeichnis der Pressburger Burg i. m. 369–370. A terem leírását lásd még Rotenstein, G.: Reisen i. m. 198. Az 1781-ben Bécsbe szállított portrék jelenleg a Kunsthistorisches Museum és a Hofmobiliendepot gyűjteményében találhatók. A pozsonyi vár első emeleti teremtorának 2016. évi rekonstrukciója során a festmények vászonra nyomtatott másolatait helyezték el a falakon.

ábrázoló négy csoportportré – amelyek egyikén az 1761-ben fiatalon elhunyt Károly József főherceg (1745–1761) is szerepel – az 1760 körüli évekre datálhatók, csakúgy, mint Pármai Izabella képmása, aki 1760-ban kötött házasságot a trónörökösrel. A II. Józsefet az 1764-ben alapított Szent István-rend nagymesterként ábrázoló portré és 1767-ben elhunyt második felesége képmása, továbbá az 1765-ben házasságot kötött Lipót főherceg és Mária Ludovika, illetve az 1766-ban házasságot kötött Mária Krisztina és Albert herceg portréi 1766–1767-ben készülhettek.

1766-ban a budai királyi palota királynői kihallgatási termében is elhelyezték a császári család 16 tagjának arcképét. A két ablaktengelyes helyiség viszonylag kis alapterületéből következően a portrék félalakos képmások lehettek, amelyeket talán két sorban helyeztek el a falakon, mivel az ablakokkal szemközti falnál baldachinos trón állt. A képek az uralkodópárt, 1766-ban életben lévő 11 gyermeküket, valamint két menyüket és vejüket ábrázolták.⁹⁹

Mivel a sorozatban Albert herceg képmása is helyet kapott, aki 1766. április 8-án vette feleségül Mária Krisztina főhercegnőt, az együttes 1766-ban, nem sokkal a Budára szállítás előtt készülhetett. Az 1766-ban Bécsből Budára szállított képek jegyzéke szerint a portrék aranyozott díszkerettel rendelkeztek, amelyeken aranyozott „rátét” (*Aufsatz*) is volt. Ez utóbbiakon feltehetően az ábrázolt személyek nevét lehetett olvasni.

A budai palotából 1777-ben az uralkodóportrék nagy részét elszállították, csupán a díszteremben lévő három egészalakos portrét, valamint Lotaringiai Ferenc és Mária Terézia egy-egy térdkép formátumú, aranyozott, faragott díszkerettel ellátott képmását adták át az egyetemnek.¹⁰⁰ A Budáról elszállított, 16 képből álló családi portrégaléria sorsa nem ismert, az együttes a bécsi gyűjteményekben nem azonosítható.

Mária Terézia propagandisztikus célú portréikonográfiájának áttekintése kapcsán végezetül meg kell említenünk az „ellenpropagandát” képviselő politikai karikatúrákat is, amelyek közül néhány szintén reflektál a királynő

⁹⁹ *Heinrich Zimmerman*: Inventare, Akten und Regesten aus der Registratur seiner k. und k. apostolischen Majestät Oberstkämmererantes. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 24. (1903) LXIV. Nr. 19378. Mária Teréziának és Lotaringiai Ferencnek 1737–1756 között 16 gyermeke született. Közülük öten fiatalon elhunytak, így 1765 augusztusában, a császár halálakor az uralkodópárnak 11 élő gyermeke volt. Közülük hárman – József főherceg, Lipót főherceg és Mária Krisztina főhercegnő – 1766-ban már házasok voltak, így a császári család ekkor (az előző évben elhunyt Lotaringiai Ferencsel együtt) 16 főből állt.

¹⁰⁰ A Királyi Egyetemnek átadott, a palotában maradó festményekről 1777. május 3-án felvett jegyzék az egyik előteremben említi az uralkodópár térdkép formátumú portréit. MNL OL E 44, Nr. 917/1777, fol. 86.: In dem Saal Allerhöchste Haupt Portraits in Lebensgrösse – 3 [Stück] / In der Antichambre: Portraits von Kay. Francisci und der Kayserin, Knie-Stuckh, die Rammen mit Bildhauer Arbeith und vergold. – 2 [Stück].

anyaságára. Ezek egyike egy 1742-ben készült holland gúnyérem, amelynek előoldalán Mária Terézia fedetlen keblekkel látható, mintegy az ölében tartott József főherceget szoptatva.¹⁰¹ Az érem hátoldalán négy államférfi és uralkodó állja körül Közép-Európa térképét, amint felosztják maguk között Bajor-, Cseh- és Szászországot, valamint Sziléziát. A gúnyérem tehát az osztrák örökösödési háború vesztes feleként, az „anyaszerepbe” visszaszorulva láttatja a királynőt, amint azt a köriratok is hangsúlyozzák: „Az eskü és a szövetség megszegve, mindenütt tüzek gyúltak / A Pragmatica Sanctio, amely egykor felhatalmazott, most megfoszt az örökségtől.”¹⁰² A gúnyérem minden bizonnyal 1742 első heteiben készült, nem sokkal később ugyanis fordulat állt be az osztrák örökösödési háborúban, amellyel az érem üzenete is érvényét veszítette. 1742. február 12-én – VII. Károly frankfurti koronázásának napján – az osztrák csapatok elfoglalták Felső-Bajorországot és Münchent, majd 1742 decemberére visszafoglalták Prágát is, s ezzel megnyitották az utat Mária Terézia cseh királykoronázása és csaknem négy évtizeden át tartó uralkodása előtt. A királynő halála (1780) után a regnálását méltató halotti beszédek közül jó néhány éppen Mária Terézia férfi és nőies uralkodói erényeinek egységét emelte ki, s kiváló vezetői képességeiben, anyai érdemeiben és mély hitében látta sikerének titkát.¹⁰³ Pozitív imázsának kialakulásához és fennmaradásához nagyban hozzájárult a királynő intenzív képzőművészeti reprezentációja is, amelynek számos emléke napjainkig fennmaradt, s így nagy hatással van az utókor „Mária Terézia-képére” is.

“REX FEMINEUS”

Masculine and Feminine Elements of Maria Theresa's Representation in Her Hungarian Coronation Ceremony (1741) and on Her State Portraits

By Szabolcs Serfőző

SUMMARY

The paper analyses the forms and contents of the representation of Maria Theresa (1717–1780), Queen of Hungary and Bohemia, with special regard to the first years of her reign. The simultaneous presence of masculine and feminine elements in her representation was

¹⁰¹ *Werner Telesko*: Zerrbilder der Politik. Karikaturen der Epoche Maria Theresias. In: *Die Repräsentation Maria Theresias* i. m. 146.

¹⁰² Körirat: DE PRAGMATIQUE SANCTIE BELOOFT EN NOU VANMYN ERVELANDE BEROOFT 1742 / EEDE EN VERBONDE GEBROOKEN ENT VUUR ALOMME AANGES-TOOKEN.

¹⁰³ *Kökényesi Zsolt*: „A női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói imázsa a halotti beszédekben. In: *KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropolus Anna Diána. Bp. 2014. 119–144.

the result of the fact that from her ascent to the throne at age 23 Maria Theresa was queen regnant, wife and mother at once. In compliance with the act on the Pragmatic Sanction, she was crowned king of Hungary (*rex Hungariae*) on 25 June 1741 in Pozsony (Pressburg/Bratislava). Her male title as ruler was manifested in various ways in the coronation ceremony, among others in the acclamation *vivat Domina et Rex noster*. The second part of the paper provides an overview of the visual manifestations of the “gender duality” in Maria Theresa’s representation.

Czáboczký Szabolcs

SZEPESI NÉMETEK
AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

Historiográfiai áttekintés

A történeti Magyarország északkeleti vármegyéinek modern kori története a magyar történetírás előtt még javarészt ismeretlen terület. Az elmúlt években ugyan készült néhány mélyelemzés ebben a kérdéskörben is, melyek szerzői közül első-sorban Szeghy-Gayer Veronika nevét érdemes kiemelni, aki a „szlovják” mozgalommal, Kassa és Eperjes két világháború közötti magyar értelmiségi életútjaival, illetve a bártfai kisebbségi közösségekkel foglalkozott.¹

A történeti irodalom áttekintésekor az első kérdés a falvak és városok megfelelő megnevezése, hiszen a települések párhuzamosan több nevet használtak szűkebb környezetükben: a javarészt középkori eredetű latin mellett szlovák, német és magyar változatot is. Az 1890-es évek második felében Magyarország etnikailag heterogén, illetve nem magyarlakta településeinek „kevésbé magyar hangzású” neveit a magyarosítási hullám során módosították, ami több szepesi falut és kisvárost érintett. Az új helységnevek azonban nem feltétlenül tükrözték, hogy a helyi lakosság köznyelvi szinten miként hivatkozott saját lakóhelyére, és leginkább a korabeli hivatali ügyintézés során használták ezeket a magyarosított elnevezéseket. Az alábbiakban az „autentikusság” megőrzése érdekében a Fényes Elek 1851-ben kiadott földrajzi szótárában szereplő helységnevek használatát tekintem irányadónak.²

A mai Szlovákia területén három, egymástól távol eső német nyelvszigetet különböztethetünk meg a második világháború végéig: Pozsonyt és környékét, a „Hauerlandot” (Handlova, Körmöcbánya és Németpróna vidéke) és a Szepességet.³ Az 1918 őszen bekövetkezett események, a csehszlovák legionárius csapatok bevonulása és a trianoni békeszerződés aláírása után a sajátos dialektusban beszélő németajkú lakosság számára⁴ Csehszlovákia keretei váltak új

¹ *Gayer Veronika*: Slovjacké regionálne hnutie v rokoch 1907–1918. Mesto a Dejiny 3. (2014) 3. sz. 68–83.; *Uő*: Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között. Pozsony 2016.; *Uő*: Államfordulat és az újrastrukturálódó helyi elit Bártfán 1918–1919. Századok 152. (2018) 1215–1236.

² *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára I–II. Bp. 1851.

³ A német telepésekről és a németek korai észak-magyarországi jelenlétéről lásd *Margaréta Horváthová*: Nemci na Slovensku. Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania. Komárno–Dunajská Streda 2002.; *Mária Ďurkiovská*: História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia. Človek a spoločnosť 10. (2007) 2. sz. 1–11.

⁴ Általában a szepesi német nyelvszigethez sorolják – földrajzi közelségük miatt – a gömöri Dobsinát (buléner nyelvjárás) és azon Felső-Bódva menti bányászfalvakat (mánta nyelvjárás) is, amelyek nem a történelmi Szepes vármegyéhez tartoztak (Stósz, Mecenzéf).

valósággá. Tanulmányom célja a szepesi németek (cipszerek) két világháború közötti történetével foglalkozó szakemberek és műhelyek munkájának, illetve a múltfeltárás folyamatának bemutatása. A Szepes-kutatás legfontosabb műhelyei után az 1918–1921 közötti időszak regionális historiográfiáját ismertetem, különös tekintettel a Szepesi Köztársaság kérdéskörére. Az írás második felében a szlovákiai németek politikai, kulturális és gazdasági szervezeteivel foglalkozó történészek releváns kutatásait foglalom össze, a fájó hiányosságokat is megemlítve. Földrajzi és nyelvi okokból természetesen érthető, hogy a legnagyobb számban szlovák nyelvű munkák foglalkoztak és foglalkoznak a csehszlovákiai/szlovenszkói cipszerség múltjának egyes részleteivel. A személyes élmények megörökítése és az oral history-gyűjtés révén fontos adalékokkal szolgálnak a stuttgarti Karpatendeutsche Landsmannschaft kiadványai.⁵ Érdekes cikkek találhatók az évente megjelenő *Karpaten Jahrbuch*okban is, amelyeket a mai napig Késmárkon adnak ki. A sort az elenyésző számú magyar nyelvű írások zárják. Ezek általában egy-egy konkrét témát mutatnak be, vagy csupán az említés szintjén foglalkoznak a cipszerekkel, összegző munkák részeként.

A Szepességgel foglalkozó tudományos műhelyek

A Szepesség összetett és bonyolult múltja már az Osztrák–Magyar Monarchiában is foglalkoztatta a történelem iránt érdeklődőket. 1883 decemberében alapították meg Lőcsén a Szepesmegyei Történelmi Társulatot (Zipser Historische Gesellschaft), amelynek tagságát elsősorban a vármegyei politikai-kulturális elit képviselői alkották. A társulat egyik elnöki tisztét például Csáky Gusztáv gróf szepesgörgői birtokos töltötte be. Legfontosabb kiadványa az évkönyv volt (*Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve*), amely a Szepesség legkorábbi történelméről és a társulat munkásságáról tartalmazott írásokat.⁶ A szervezet nem foglalkozott a mai értelemben vett kritikai történettudomány művelésével, elsődleges célja a nagy Szepes vármegye-monográfia elkészítése volt. Ennek következményeként elkezdtek rendezni a régi városi levéltárak iratanyagát, és létrehozták az első modern levéltári fondokat. Trianon után a megyei/nagyzsupai levéltárak kezelését erre kijelölt, szakképzett levéltárosok gondjára bízta, központi felügyeletét pedig a Levéltárak és Könyvtárak Állami Felügyelősége (Štátny inšpektorát

⁵ Von der Geschichte vergessen. Das Rokser Tagebuch der Elisabeth Kaul (22.1.1945–19.2.1946). Hrsg. Heike Drechsler-Meel. Kežmarok 2015.; Lebensbilder. Karpatendeutsche erinnern sich. Hrsg. Ulla Nosko. Kežmarok 2015. Schicksalsjahre der Karpatendeutschen. Zeitzeugenberichte. Ausgewählt und zusammengestellt von Hans Kobialka. Kežmarok 2015.

⁶ <https://bit.ly/3TnCKfG>, letöltés 2022. nov. 29.

archívov a knižnic) látta el.⁷ A szervezet a masaryki republikában is folytatta tevékenységét, amelynek lelkes és aktív tagjai közé tartozott Hajnóczy R. József (1854–1931) tanfelügyelő, illetve Kőszeghy-Winkler Elemér (1882–1954) festőművész és múzeumigazgató. A két világháború közötti Magyarországon is adtak ki szepesi vonatkozású munkákat a társulattól függetlenül, amelyek nemcsak a tájegység középkori politikai viszonyait ismertették, de fontos néprajzi és társadalomtörténeti elemzéseket is tartalmaztak.⁸

A Szepesmegyei Történelmi Társulat a második világháborút követően megszűnt, ám 1965 májusában létrejött egy újabb szakmai műhely, amely a szepesi múlt kincseit kívánta feltárni. A Szepesi Történészek Körét (Kružok historikov Spiša) szervezeti szempontból a pozsonyi Szlovák Történelmi Társaság kelet-szlovákiai részlege alá rendelték, feladatai között pedig többek között történelmi elemzések készítése, azok folyóiratokban való publikálása, valamint konferenciák szervezése szerepelt.⁹ A szervezet titkára az iglói születésű Ivan Chalupecký volt, aki a pártállami évek alatt a löcsei levéltárban dolgozott, és elsősorban a Szepesség 19. századi történelmét kutatta. Az 1989 előtt megjelent nagyobb volumenű munkák közül kettőt érdemes kiemelni, amelyek Chalupecký nevéhez is kötődnek: a kétkötetes *Dejiny Levoče* (Lőcse története)¹⁰ és a *Dejiny Krompách* (Krompach/Korompa története).¹¹ Chalupecký mellől Jozef Sulaček neve sem hiányozhat, aki már kifejezetten a két világháború közötti időszakra szakosodott, és a későbbi kutatások számára is fontos, alapmunkának számító műveket írt.¹² 1967-ben a Szepesi Történészek Köre saját folyóirattal is jelentkezett az akkori iglói Honismereti Múzeum (Vlastivedné múzeum v Spišskej Novej Vsi) kiadásában. A *Vlastivedný zborník Spiš* (Szepes – Honismereti folyóirat) nevű periodika azonban sajnos csak öt számot élt meg, mivel 1969–1970 után a husáki „normalizáció” ellehetetlenítette a további megjelentetést.¹³

A bársonyos forradalmat, majd a pártállam összeomlását követő demokratizálódás során a kör tagsága 1992-ben úgy döntött, hogy szervezetiileg önálló polgári

⁷ Zuzana Kollárová: Postavenie a význam mestských archívov v historickom dianí Spiša. In: Spiš v kontinuite času. Zost. Peter Švorc. Prešov 1995. 22–23.

⁸ Például Bruckner Győző: A Szepesség népe. Néprajzi és művelődéstörténelmi tanulmány. Bp. 1922.; Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

⁹ <https://bit.ly/3JOieBV>, letöltés 2022. nov. 29.

¹⁰ A 20. század első feléről szóló fejezeteket a második kötet tartalmazza: Ivan Chalupecký – Jozef Sulaček: Dejiny Levoče II. Košice 1975. A könyv – megjelenésének időpontjához mérten – meglepően fontos adalékokat közöl a löcsei magyar és német kisebbségi közösségről, továbbá betekintést nyújt a két világháború közötti szlovákiai magyar pártpolitika világába is.

¹¹ Ivan Chalupecký et al.: Dejiny Krompách. Košice 1981.

¹² Jozef Sulaček: Spoločensko-politický vývoj Spišskej v Novej Vsi v rokoch 1918 až 1938. In: Spišská Nová Ves 1. Zborník príspevkov k dejinám a výstavbe mesta. Zost. Jozef Kuruc. Košice 1968. 283–352.

¹³ <https://bit.ly/3JOieBV>, letöltés 2022. nov. 29.

társulással alakul. A Szepesi Történelmi Egyesület (Spišský dejepisný spolok) alakuló gyűlését Podolinban tartotta 1992 áprilisában. A szervezetben tömörülő szakavatott történészek, levéltárosok, muzeológusok, pedagógusok, nyelvészek és régészek Szlovákián kívül még hat országban (Magyarország, Lengyelország, Németország, Ausztria, Csehország, USA) éltek.¹⁴ Az egyesület elnöke sok éven keresztül maga Chalupecký volt, az általa vezetett – és nem kis mértékben inspirált – szakmai műhely adta ki a *Z minulosti Spiša (Szepes múltjából)* című, évente megjelenő folyóiratot, amely a kortárs Szepes-kutatás legfontosabb közlönye lett. Emellett 2016-tól ismét megjelentették a *Vlastivedný zborník Spišt*. Az 1990-es és 2000-es években robbanásszerűen gyarapodott a Szepességgel foglalkozó történettudományi és ismeretterjesztő kiadványok száma, így a két világháború közötti Szepesség is egyre ismertebbé vált a szakma és a közönség számára. Jelen áttekintésünk szempontjából a művek három kategóriáját emelhetjük ki: a helytörténeti munkákat, a regionális elemzéseket (Szepes teljes területére vonatkozó vizsgálatok), valamint azokat az összefoglaló műveket, melyekben a szerzők egy nagyobb téma keretén belüli vizsgálat során csak érintik a cipszerek tevékenységét.

A Szepesség két világháború közötti viszonyait kutató történész fontos kútforrásai a járási hivatalok (okresný úrad) és körjegyzőségek (obvodný notariát) fondjai, amelyek anyagai kisebb-nagyobb mértékben maradtak fenn és kutathatóak a mai szlovák állami levéltárakban. Kiemelt szerepe van az Eperjesi Állami Levéltár specializált részlegének, a lőcsei Szepesi Levéltárnak (Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči), ahol nemcsak Szepes vármegye hivatalának anyaga (Spišská župa) található meg, de a lőcsei Államügyészség (Štátne zastupiteľstvo v Levoči), a lőcsei Kerületi Bíróság (Krajský súd v Levoči) fondja, továbbá rengeteg szepesi illetőségű személyhez és családhoz kötődő gyűjtemény is. Mivel a cipszerek legnagyobb számban a korabeli Késmárki járás területén éltek, így tevékenységükről rengeteg információt őriz a poprádi/szepesszombati levéltár (Štátny archív v Prešove, pobočka Poprad). Kis létszámú, izolált német nyelvszigetet alkotott a Gölnic folyó völgye is. Falvaira vonatkozóan a gölnicbányai Járási Hivatal gyűjteménye válhat hasznossá, amely a Kassai Állami Levéltár iglói fióklevéltárában (Štátny archív v Košiciach, pobočka Spišská Nová Ves) található. Kisebb szepesi vagy ahhoz közel eső németajkú közösségekre vonatkozó anyagok fellelhetőek az ólublói, kassai és a rozsnyói levéltárakban is. Nagyobb közigazgatási egységek hivatalos iratai tekintetében elsősorban a Zsolnai Állami Levéltárat (Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči) kell megemlíteni,¹⁵ ahol a Tátraaljai nagyzsupa (Podtatranská veľžupa) fondját tárolják, illetve a pozsonyi Nemzeti Levéltárat, ahol az 1928-tól működő

¹⁴ Uo.

¹⁵ Központi fiókja a bicsei Thurzó-várkastélyban található.

Tartományi Hivatal (Krajinský úrad) hatalmas anyagát őrzik. A cseh és magyar nemzeti levéltárak is őrznek fontos dokumentumokat a cipszer csoportosulások magyarországi és németországi összeköttetéseiről. Gazdaságtörténeti szempontból pedig valóságos kincsesbánya a Szlovák Nemzeti Bank pozsonyi levéltárában (Archív Národnej banky Slovenska) elhelyezett két gyűjtemény: a késmárki Zipser Bank (Szepességi Bank r. t.), illetve a lőcsei Szepesi Hitelbank fondjai.

Az 1918–1921 közötti időszak regionális historiográfiája

Magyar történetírói berkeken belül leginkább Ilyés Zoltánt, Sztancs Gábort és Ablonczy Balázst foglalkoztatta a Monarchia összeomlása és Trianon közötti kaotikus évek szepesi regionális vetülete. Mindhárom történész elsősorban a Szepesi Köztársaság (Zipser Republik) nevű kérészállamra fókuszált írásaiban, amely kapcsán Ilyés kijelentette, hogy „megfogalmazódott a Republica Scepusia igénye”,¹⁶ Sztancs és Ablonczy viszont azt állította, hogy a szóban forgó államalakulat valóban létre is jött.¹⁷ A szlovák történetírás e kérdésben megosztott, a kutatók elsősorban primer forrásokat idéznek. Ladislav Tajták írta meg az első szlovák történettudományi munkák egyikét, ebben Csehszlovákia kikiáltásának kelet-szlovákiai/északkelet-magyarországi következményeit mutatja be, beleértve a késmárki cipszer elit politikai tevékenységét és a Szepesi Köztársaság tervét is.¹⁸ Tajták is azt állította, hogy az államalakulatot kikiáltották. Sztancs 2018-ban megjelent tanulmánya innen vette át azt az állítást, hogy a köztársaság valóban megalakult.¹⁹ Korrigálásra szorul azonban Sztancs azon kijelentése, miszerint „csehszlovák eszmével szimpatizáló nemzeti tanács nem jött létre”,²⁰ hiszen az első helyi szlovák nemzeti tanácsokat Ján Hanuška plébános alapította meg 1918. november 10-én Alsó- és Felsősunyaván, s ezek nyíltan kiálltak a turócszentmártoni dekrétumban foglaltak mellett.²¹

Martin Furmanik, az iglói Szepesi Múzeum (Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi) munkatársa 2013-tól rendszeresen publikált különböző témájú írásokat a Szepesség 1918–1921 közötti történetére vonatkozóan, amelyek főbb téziseit és

¹⁶ Ilyés Zoltán: „A Szepesség a szepesieké”. Szepesi német autonómiaökrékvések és lojalitáskényszerek a két világháború között. In: Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Bp. 2005. 193.

¹⁷ Ablonczy Balázs: Az ismeretlen Trianon. Bp. 2021. 151.; Sztancs Gábor: „Selbständige Zipser Republik”. A szepességi németiség parciális mozgalma 1918 őszén. Fórum Társadalomtudományi Szemle 20. (2018) 4. sz. 39.

¹⁸ Ladislav Tajták: Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918. Bratislava 1972.

¹⁹ Sztancs G.: A szepességi németiség i. m. 39.

²⁰ Uo. 33.

²¹ Martin Furmanik: Nacionalistické aktivity obyvateľov Spiša po vzniku Československej republiky. Človek a spoločnosť 19. (2016) 1. sz. 7.

összegző megállapításait a 2018-ban megjelent *Spiša vznik Československej republiky* (Szepes és a Csehszlovák Köztársaság megalakulása) című kiadványa is tartalmazza.²² Nem túlzás azt állítani, hogy alapmunkáról van szó, amely nemcsak Szepes társadalmának különböző indíttatású tevékenységeit (nemzeti, szociális) térképezi fel,²³ de kellő hangsúlyt fektet az elméleti eszköztár ismertetésére is. A szerző igyekezett a nemzetiségileg, vallásilag és társadalmi-gazdasági értelemben sokszínű Szepes összes csoportosulását részletesen bemutatni, továbbá sikerült hasznosítani a korabeli szlovák, magyar és német nyelvű sajtót, illetve a regionális és országos/nemzeti levéltárak iratanyagait is. Több oldalon keresztül foglalkozott a Szepesi Köztársaság problémájával is, amelynek kapcsán arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kérészállam csupán a terv szintjén maradt, valóság sohasem lett belőle. Furmanik 2016-ban megjelent írásában közölte, hogy Tajták a szepesbélai Szlovák Nemzeti Tanács két tisztviselőjének levelére hivatkozott, akik azt állították, hogy a cipszerek kikiáltották a Szepesi Köztársaságot.²⁴ Furmanik szerint arról a december 9-ei késmárki gyűlésről értesülhettek, amelyen ki kellett volna kiáltani a Szepesi Köztársaságot, mindamellett a dokumentum, amelyről Tajták írt, a kutatók számára nem elérhető. Hangsúlyozta, hogy egyértelműen a kérészállam megalakulásának ténye ellen szól az is, hogy a cipszerek legfontosabb hetilapja, a *Karpathen Post* sem közölt cikket az eseményről.²⁵

A magyar Vörös Hadsereg szepesi jelenlétéről,²⁶ illetve a csehszlovák hatalom konszolidációjának helyi, regionális folyamatairól szintén Furmanik végzett alapkutatásokat,²⁷ amelyek eredményéről a fent említett könyvében is írt. A Szepesi Köztársaság gondolatát dédelgető és a *Karpathen Post* köré

²² *Martin Furmanik: Spiša vznik Československej republiky*. Spišská Nová Ves 2018.

²³ Korábbi tanulmányai a témában: *Martin Furmanik: Postoj prouhorsky orientovaného obyvateľstva na Spiši k vzniku Československej republiky*. In: *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Zost. Soňa Gabzdilová – Attila Simon. Komárno 2014. 107–114.; *Uő: Nacionalistické aktivity i. m. 1–29.*; *Uő: Poprad v čase vzniku Československej republiky. Z minulosti Spiša* 24. (2016) 108–121.; *Uő: Rusíni na Spiši v rokoch 1918–1945*. In: *K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky*. Zost. Marián Gajdoš – Stanislav Konečný – Marián Lukáč. Košice 2016. 51–66.

²⁴ Tajták szóban forgó írása: *Ladislav Tajták: Revolučné prejavy ľudu na východnom Slovensku v roku 1918 za pripojenie k ČSR*. *Nové obzory – Spoločenskovedný zborník východného Slovenska* 10. (1968) 75–118.

²⁵ *Martin Furmanik: Nacionalistické aktivity obyvateľov Spiša po vzniku Československej republiky. Človek a spoločnosť* 19. (2016) 1. sz. 21.

²⁶ *Uő: Spiš v turbulentnom júli 1919. Z minulosti Spiša* 21. (2013) 171–179.; *Uő: Slovenská republika rád na Spiši. Z minulosti Spiša* 22. (2014) 135–148.

²⁷ *Uő: Činnosť justičných a policajných orgánov na Slovensku po prvej svetovej vojne na príklade Spišskej župy*. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. storočia*. Sest. Pavel Horák – Pavel Boštík – Jaromír Karpíšek – Zbýniek Sturz. Hradec Králové 2015. 47–55.; *Uő: Etablovanie československej moci v Spišskej župe v roku 1919*. *Acta Historica Neosoliensia* 19. (2016) 1. sz. 34–62.; *Uő: Zmeny vo verejnom priestore spišských miest a obcí po vzniku Československej republiky*. *Jazyk, nápisy, pomenovania ulíc, pamätníky, slávnosti. Spiš – vlastivedný zborník* 8. (2016) 177–185.

tömörülő késmárki cipszer elit,²⁸ a Kesmarker Sozialdemokratische Partei (Késmárki Szociáldemokrata Párt) és a környékbeli német földműves gazdákat tömörítő Bund der Landwirte (Földművesek Szövetsége)²⁹ köreiből verbuválódott az 1920 márciusa folyamán megalakuló Zipserdeutsche Partei (a továbbiakban: ZdP – Szepesi Német Párt). Vizsgált korszakunkban ez a politikai mozgalom részt vett a csehszlovák nemzetgyűlési, nagyzsupai (később tartományi), járási és önkormányzati választásokon. Sajnálatos módon a párt iratainak holléte ismeretlen, primer források terén elsősorban a helyi járási hivatalok és körjegyzőségek, illetve a kassai rendőrigazgatóság jelentései szolgálhatnak fontos információkkal.

Helytörténet

Az 1990-es évek második felétől intenzív helytörténeti kutatásokba kezdtek a szepesi történészek, aminek eredményeként több, korábban németek által lakott település saját, szakszerűen elkészített egyszerűs vagy kollektív monográfiát kapott. Ebben a munkában Ivan Chalupecký mellett fontos szerepet játszott – és játszik mai napig – Zuzana Kollárová, a poprádi/szepesszombati állami levéltár igazgatója. A helytörténeti elemzéseken túl az ő nevéhez fűződik a Karpathenverein elnöke és Tátraszéplak/Wessterheim szanatóriumának igazgatója, Guhr Mihály (1873–1933) életének bemutatása.³⁰ Bár a kutatások eredetileg a kisebb településekkel kezdődtek el, 1998-ban Chalupecký szerkesztésében megjelent a robosztus *Dejiny Popradu (Poprád története)* című kötet.³¹ A nagylélegzetű kiadvány nemcsak a történelmi Poprád városával foglalkozik, hanem a szocializmusban kialakult, úgynevezett „Nagy-Poprád” azon mai településrészeinek történetét is bemutatja, amelyek 1918–1938 között még önálló községek voltak.³² A Poprád folyó völgyének nyelvszigetéről

²⁸ A Karpathen Post főszerkesztője Hefty Gyula Andor (1888–1957) volt, aki 1918 utolsó hónapjaiban fokozott aktivitást fejtett ki a történeti Magyarország integritásának fenntartása érdekében. A két világháború között a Karpathenverein késmárki titkári posztját töltötte be. Kéler Tibor (1885–1957) ügyvéd mellett ő volt a Szepesi Köztársaság egyik ötletgazdája. Mínderre lásd *Jozef Suláček: Aktivita Gyula Andora Heftyho pri vzniku Československa. Z minulosti Spiša* 26. (2018) 41–61.

²⁹ Nem tévesztendő össze a szudétanémet Bund der Landwirte nevű agrárius aktivista párttal.

³⁰ *Zuzana Kollárová: Michal Guhr. Lekár srdca a duše. Tatranská Lomnica* 2015.

³¹ *Dejiny Popradu. Zost. Ivan Chalupecký. Košice* 1998.

³² Felka, Mateóc, Strázsa és Szepesszombat. A négy településből Mateócon éltek abszolút többségben németek, a maradék háromban a lakosság tekintélyes hányadát alkották. Az előbbi három rendelkezik saját helytörténeti művel: *Marián Soják et al.: Kapitoly z dejín Matejoviec. Poprad-Matejovce* 2001.; *Zuzana Kollárová – Božena Malovcová: Stráže: známe – neznáme, 1276–2001. Poprad* 2001.; *Uők: Velká 1268–2018. Rozpomínania a návraty. Kežmarok* 2018.

érdemes kiemelni a Ménhárd,³³ Viborna,³⁴ Duránd,³⁵ Zsákóc³⁶ és Nagyszalók³⁷ történetét feldolgozó munkákat, amelyek a két világháború közötti helyi politikai viszonyokat is bemutatják, beleértve a helyi ZdP-szervezetek támogatottságát és aktivitását is. Az 1950-es évek elején a Javorina katonai kiképzési terület kijelölése nyomán a Késmárk és Lőcse közötti területen elhelyezkedő települések többségéből az embereket kilakoltatták, a falvakat a földdel egyenlővé tették, köztük a németek által lakott Ruszkint³⁸ és Dvoretet/Szepesudvardot is. Mivel a Leibic mellett elterülő fürdőt is érintették ezek a területi és társadalmi átrendezések, az egykori város történetét korszerűen feldolgozó munkacsoport az előbbi két településről sem feledkezett el.³⁹

1922-től egészen a párt megszűnéséig a ZdP elnöke Nitsch Andor (1883–1976) kakaslovnici földbirtokos volt, akinek életét nemcsak a szülőfalujáról szóló könyv mutatja be,⁴⁰ de Adalbert Hudak⁴¹ német és Jozef Suláček szlovák nyelvű cikkei is különböző adalékokkal szolgálnak róla.⁴² A már említett Bund der Landwirte vezetője, Bugsch Sándor a Késmárk melletti Hunfalváról származott, amely szintén igényesen elkészített helytörténeti összefoglaló munkával rendelkezik.⁴³ Rövidebb, általánosabb jellegű, illetve a helyi emlékezetre hagyatkozó munkákból megemlíthetők a Majerkáról,⁴⁴ Maldurról,⁴⁵ Toporcról,⁴⁶ Hollólovnícáról⁴⁷ és Rókusról⁴⁸ szóló kiadványok is. A sorból azonban hiányoznak még a következő, korábban németek által lakott falvak: Kislomnic, Busóc, Alsóerdőfalva, Felsőerdőfalva és Mühlenbach/Malompatak. Ezekről sajnos ez idáig nem készült helytörténeti monográfia. Érdekes színfolt az 1999-ben megjelent német nyelvű összeállítás Forberggről, amelyből nemcsak a község története és kulturális nevezetességei ismerhetők meg, de az is, hogy

³³ Dejiny Vrbova. Zost. Ivan Chalupický. Levoča 1996.

³⁴ Výborná. Zost. Božena Malovcová. Výborná 2006.

³⁵ *Ivan Chalupický et al.*: Tvarožná v priebehu dejín. Kežmarok 2007.

³⁶ *Ivan Chalupický et al.*: Osemstoročné Žakovce. Kežmarok 2009.

³⁷ *Marián Soják et al.*: Veľký Slavkov od praveku po súčasnosť. Veľký Slavkov 2021.

³⁸ Fényes Eleknél „Ruszkínócz” néven szerepel. *Fényes E.*: Magyarország i. m. II. 305.

³⁹ *Zuzana Kollárová et al.*: Ľubica (1271–2021) I–II. Kežmarok 2021.

⁴⁰ Dejiny Veľkej Lomnice. Zost. Vladimír Labuda – Michal Šmálik. Veľká Lomnica 2006.

⁴¹ Adalbert Hudak (1911–1986) Kakaslovnícson született, evangélikus teológiát hallgatott Pozsonyban és Tübingenben. Az 1930-as évek második felében Stósz evangélikus lelkésze lett. A Karpathendeutsche Partei (a továbbiakban: KdP – Kárpátnémet Párt) helyi agilis tagja volt. Fábry Zoltán visszaemlékezései szerint „1939-ben arra bízta a stósziaikat: pakolják szekerekre a könyvtáramat, és a stósz Mária-hegyen, a katolikus kápolna előtti térségen, édessék el”. Lásd *Fábry Zoltán*: Stósz délelőttök. Bratislava 1968. 21.

⁴² *Adalbert Hudak*: Andor Nitsch – ein Lebensbild (1883–1976). Karpaten Jahrbuch 34. (1983) 69–74.; *Jozef Suláček*: Medailón Andora Nitscha – politika Spišskonemeckej strany. Z minulosti Spiša 9–10. (2001–2002) 220–230.

⁴³ Huncovce v zrkadle času. Zost. Vladimír Labuda. Huncovce 2006.

⁴⁴ *Sergej Kovč et al.*: Ihľany. Bratislava 1997.

⁴⁵ *Zuzana Kollárová – Ladislav Mešár – Martina Šlampová*: Podhorany. 1297–1997. Kežmarok 1997.

⁴⁶ *Hans Kobialka et al.*: Toporec. Levoča 1997.

⁴⁷ *Jolana Bjalončíková – Ivan Chalupický*: Z dejín obce Holumnica. Kežmarok 1998.

⁴⁸ Rakúsy. Z minulosti s nádejou do budúcnosti. Zost. Václav Bystrík. Kežmarok 2008.

a második világháború után a faluból származó cipszerek életútja hol és miként folytatódott.⁴⁹ Az észak-szepességi német szórványtelepülések közül Gnédzáról készült egy komolyabb igényű,⁵⁰ illetve Hobgártról egy általános, ismeretterjesztő munka.⁵¹ Az Ólubló környéki falvakkal kapcsolatban érdemes Michal Murcko munkáját kiemelni, aki az ólubló-i járás két világháború közötti történetével foglalkozott.⁵²

Lőcse, Krompach és Poprád után a Szepesség más városainak története is izgatta a történészeket. Ezekben német és/vagy magyar illetőségű politikai, kulturális és/vagy gazdasági szervezetek is működtek. A cipszerek legfontosabb városa, Késmárk esetében Nora Baráthová kutatásai kimondottan jelentősek, ő ugyanis nemcsak helytörténeti munkásságával tűnik ki, de a Szepesség történelme által ihletett fikatív irodalom egyik képviselője is. Nevéhez fűződik több, Késmárkkal kapcsolatos kiadvány, amelyekből kettő nemcsak a szakértők, hanem a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat: a városi életről szóló könyv,⁵³ illetve a város történetét feldolgozó két kötet, amelyek közül a második foglalkozik a két világháború közötti időkkkel.⁵⁴ Zuzana Kollárová állította össze a Szepesbéláról készült vaskos kiadványt is, amely nemcsak a város múltját dolgozza fel igényesen, de annak mai településrészéről, az egykor szintén németek által lakott Sztráskáról/Nagyórról is sok adalékot tartalmaz.⁵⁵ Ahogyan a fentebb említett helytörténeti kötetek többsége követi a politika–kultúra–gazdaság felosztását a két világháború közötti korszak fejezeteiben, úgy ez érvényes a Chalupceky által szerkesztett *Dejiny mesta Spišská Nová Ves (Igló város története)* című műre is.⁵⁶ Chalupceky ugyan már korábban is kiadott egy Igló-kötetet,⁵⁷ de a 2014-es munka sokkal részletesebb városképet nyújt, ráadásul korszerű módszertannal. Sajnálatos, hogy az Igló közelében található Szepesolaszi történetét nem dolgozták még fel önálló kiadványban úgy, ahogy Szepesváraljáról 1999-ben elkészült egy történettudományi és ismeretterjesztő szempontokat is követő „krónika”.⁵⁸

Késmárk mellett a cipszerek másik központi jellegű települése Gölnicbánya volt, amely az alsó-szepességi, Gölnic-völgyi bányavidék központjaként is szolgált.⁵⁹ A helyi németek első köztársaságbeli életéről és tevékenységéről sok min-

⁴⁹ Forberg: *Damals und heute. Geschichte und Geschichten eines deutschen Dorfes unter der Hohen Tatra*. Hrsg. Oskar Marczy. Kežmarok 1999.

⁵⁰ *Peter Roth et al.*: Hniezdne. Hniezdne 2007.

⁵¹ Chmelnica – Hopfgarten. Zost. Ľudmila Kaňová. Chmelnica 2000.

⁵² *Michal Murcko*: Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1918–1938. Stará Ľubovňa 2012.

⁵³ *Život Kežmarku v 13. až 20. storočí*. Zost. Nora Baráthová. Kežmarok 2014.

⁵⁴ *Nora Baráthová et al.*: História Kežmarku od 2. polovice 18. storočia. Kežmarok 2017.

⁵⁵ Spišská Belá. Zost. Zuzana Kollárová. Prešov 2006.

⁵⁶ *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*. Zost. Ivan Chalupceky. Spišská Nová Ves 2014.

⁵⁷ *Ivan Chalupceky*: Spišská Nová Ves a okolie. Košice 1971.

⁵⁸ *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*. Zost. František Žifčák. Spišské Podhradie 1999.

⁵⁹ *Gelnica. História a súčasnosť*. Zost. Peter Pásztor. Košice 2012.

den olvasható a régió legnyugatibb falva, Wagendrüssel/Merény monográfiájában,⁶⁰ de igényes mű született Szepesremete történetéről is.⁶¹ Svedlér községhez kötődik a Karpathendeutsche Volksgemeinschaft (Kárpátnémet Népközösség) 1928-as létrejötte, amelyet a ZdP helyi képviselőinek egy csoportja alapított meg, a párt kötelékeiből kiszakadva. A kezdeményezés elsősorban Karl Manouschek olomouci (Olmütz) származású fafeldolgozó, gyártulajdonos és Sigmund Keil svedléri gyárigazgató, későbbi szenátor nevéhez kapcsolódik. Ez a politikai csoportosulás a későbbi KdP számára biztosított talajt, amely a ZdP legnagyobb riválisává vált az 1930-as évek folyamán. Bár a község rendelkezik egy kétnyelvű ismeretterjesztő jellegű monográfiával,⁶² nagyon fontos lenne egy olyan szakmunka megjelentetése is, amely Svedlér két világháború közötti politikai és társadalmi folyamatait mutatná be. A történelmi Szepes határvidékén fekszik Szomolnok és Szomolnokhuta, amelyeket ipari és bányászati létesítményei népes iparosítottá alakították a régióban.⁶³ Szomolnoktól délkeletre haladva a Felső-Bódva mentén érdemes még Stósz, illetve Felső- és Alsómecenzéfet is megemlíteni.⁶⁴ E három községben is a németajkú lakosság dominált, viszont – Szomolnokkal együtt – itt a mánta nyelvjárás volt jellemző, mindemellett ezek a települések a történelmi Abaúj-Torna vármegyéhez tartoztak. Azért is kézenfekvő ezeket a Szepestől délre eső németek által lakott falvakat számon tartani, mivel a ZdP itt is rendelkezett saját szervezettel.

A szepességi németek politikai, kulturális, gazdasági szervezetei a két világháború között

A müncheni egyezményhez mint Csehszlovákia traumatikus eseményéhez vezető út és annak okai a cseh és szlovák történeszeket értelemszerűen foglalkoztatták és foglalkoztatják. A náci Németország szerveivel szorosan együttműködő Sudetendeutsche Partei (a továbbiakban: SdP) szlovákiai „főpártja” volt a már említett KdP, amely az 1935-ös nemzetgyűlési választások után a cipszerek – elsősorban a fiatalabb generációk – körében is intenzív propagandatevékenységet folytatott. Németországi levéltárak iratanyagainak felhasználásával fontos munka jelent meg erről Dušan Kováč tollából, aki a szlovákiai német kisebbségek és Németország kapcsolatait dolgozta fel az 1871–1945 közötti időszakban.⁶⁵

⁶⁰ Nálepko – Vondrišiel. Monografia obce. Zost. Branislav Nižnanský. Levoča 1995.

⁶¹ Günter Zavatzky: Mníšek nad Hnilcom. Sabinov 2017.

⁶² Rudolf Hennel: Švedlár – Schwedler. Trnava 2017.

⁶³ Smolník. Mesto medenorudných baní. Zost. Ján Bartalský. Bratislava 1993.

⁶⁴ Siegfried Gašpar et al.: Vyšný Medzev. História a prítomnosť. Košice 2007.

⁶⁵ Dušan Kováč: Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945). Bratislava 1989.

A 2000-es és 2010-es évek folyamán a Szlovák Tudományos Akadémia további munkatársai (Soňa Gabzdilová, Milan Olejník, Michal Schvarc és Mária Ďurkovská) is publikáltak a KdP szlovákiai aktivitásáról és politikai kommunikációjáról.⁶⁶

Ennél jóval kevésbé kutatott téma a ZdP-nek (pontosabban Nitsch Andornak) a szlovákiai magyar illetőségű pártokkal (Országos Keresztényszocialista Párt, Magyar Nemzeti Párt), illetve a budapesti kormányzati körök képviselőivel fenntartott kapcsolata, amellyel eddig jórészt csak Mária Ďurkovská foglalkozott.⁶⁷ A magyar nyelvű munkák csupán említés szintjén foglalkoztak a ZdP-vel és annak elnökével.⁶⁸ Ablonczy Balázs egy fontos tanulmánya azonban jól szemlélteti a Trianon utáni budapesti menekültek közt a Szepesből elszármazók magyarországi kormányzati befolyását.⁶⁹ A ZdP és a KdP – adott időszakoktól eltekintve – főként ellenzéki, Prága-kritikus politikát folytattak, viszont a Szepesség területén listát állított a választásokon a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárthoz közeli Német Szociáldemokrata Munkáspárt is, amelynek regionális tevékenységével ez idáig senki nem foglalkozott érdemben.⁷⁰ Bár a cipszerek nagyobb hányada a ZdP és a KdP soraiban tömörült, elvértve akadtak olyan helyi képviselők is közöttük, akik a prágai kormánykoalíció különböző pártjaiban – főként az Agrárpártban – érvényesültek.⁷¹

⁶⁶ Soňa Gabzdilová – Milan Olejník: Od pozitivizmu k negativizmu – Karpatonemecká strana v období predmníchovskej ČSR. Historický časopis 53. (2005) 467–486.; Michal Schvarc: Politická agitácia a činnosť Karpatonemeckej strany v oblasti Hauerlandu na Slovensku v rokoch 1935–1938. Historický časopis 52. (2004) 1. sz. 87–118.; Mária Ďurkovská: Aktivita Karpatonemeckej strany vo vybraných obciach v druhej polovici 30. rokov 20. storočia. Človek a spoločnosť 15. (2015) 3. sz. 1–11.; Úő: Reakcie štátnych úradov na aktivitu Karpatonemeckej strany na Spiši v rokoch 1935–1938. Slezský sborník 111. (2013) 2. sz. 275–287.

⁶⁷ Úő: Maďarské a nemecké politické strany predmníchovského Československa. (Názorové rozdiely v politike Karpatonemeckej a Spišskonemeckej strany a ich vzťahu voči maďarským politickým stranám). Človek a spoločnosť 11. (2008) 4. sz. 1–10.; Úő: Spolupráca Spišskonemeckej strany s maďarskými politickými stranami v regióne Spiša začiatkom dvadsiatyh rokov a koncom tridsiatyh rokov 20. storočia. Človek a spoločnosť 13. (2010) 2. sz. 10–25.; Úő: Spolupráca nemeckých a maďarských politických strán v predmníchovskom Československu. In: Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989. (Historické, politologické a právne súvislosti). Zost. Jana Šutajová – Mária Ďurkovská. Prešov 2007. 121–131.; Úő: Spišskí Nemci a ich politická strana v medzivojnovom období na Slovensku. In: Slezský ústav szm. Profil – Výzkum – Perspektívy. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 4. a 5. listopadu 2008 v Opavě. Opava 2009. 191–200.

⁶⁸ Angyal Béla: Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből, 1918–1938. Galánta–Dunaszerdahely 2002.; Simon Attila – Tóth László: Kis lépések nagy politikusa. Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező. Somorja 2016.

⁶⁹ Ablonczy Balázs: „Lesz még kikelet a Szepesség felett!” Kormányzati befolyás és menekülthálózatok társadalmi a két világháború közötti Magyarországon. In: Úő: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Ki-sebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok. Pozsony 2011. 122–158.

⁷⁰ Amíg Késmárkon Paul Wittich (1877–1957), addig Mateócon Matthias Kreppenhof (1868–1943) volt a Német Szociáldemokrata Munkáspárt aktív képviselője. Utóbbi az első, 1920. áprilisi csehszlovák nemzeti választások révén szenátori székhez is jutott Prágában.

⁷¹ Például Johann Wawrek/Wawrek János (1881–?) német kisgazda Hollólomnicon.

Az ipari és bányászati jelentőségű Gölnic és Felső-Bódva völgyében pedig szepesi németek vezették Csehszlovákia Kommunista Pártja egyes helyi szervezeteit.⁷²

A kiegyezést követően, az egyesületi élet országos kibontakozása után a Szepesség területén is létrejöttek az első, alapszabállyal rendelkező szervezetek, amelyek fellendítették és színesítették a helyi, illetve regionális művelődési, kulturális tevékenységet. A két világháború közötti szepesi kultúrtörténet alapműve Peter Zmátlo szlovák történésztc dicséri. A *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období* (Kulturális és társadalmi élet Szepesben a két világháború között) című könyv főleg a cseh és szlovák illetőségű egyletekre és személyiségekre helyezi a hangsúlyt, viszont külön alfejezetekben kitekintést nyújt a szepesi német és magyar sajtóra, önkéntes tűzoltóegyletekre, dalegyletekre, városi kaszinókra.⁷³ Mária Ďurkovská is foglalkozott egy rövidebb tanulmányában az első köztársaságbeli szepesi német egyesületekkel,⁷⁴ továbbá a már fentebb említett helytörténeti munkákban is külön fejezetek olvashatók az adott települések kulturális életéről. A szepesi németek és magyarok tekintélyes hányada például vadászegyletekben tömörült, amelyek a Szlovenszkói Vadászati Védegylet (Lovecký ochranný spolok na Slovensku) helyi fiókszervezeteiként működtek. A szepesbélai vadászegylet titkára volt éveken keresztül a vadászati irodalom és szakújságírás egyik legfontosabb alakja, a gnézdai születésű Jurán Vidor (1879–1963), akiről egy rövid életrajzi összefoglaló is készült születésének 140. évfordulóján.⁷⁵

A Magas-Tátra közvetlen közelsége révén a cipszerek a természetvédelem és a turisztika terén is jelentős aktivitást fejtettek ki. A Magyarországi Kárpátegylet jogutódjaként – immár csehszlovákiai keretek között – működő Karpathenverein első sorban a hegyi turistaútvonalak és menedékházak karbantartásáért, illetve a hegymászás és a tátrai turizmus népszerűsítéséért felelt. A késmárki központon túl Kelet-Szlovákia más városaiban (például Igló, Poprád, Eperjes stb.) is rendelkezett a turistaegylet helyi fiókkal. Guhr Mihályon és Hefty Gyula Andoron kívül meg kell említeni Grósz Alfréd (1885–1973) késmárki származású tanár, hegymászó nevét is, akinek életművét egy kétkötetes, magyar nyelvű ismeretterjesztő kiadványban örökítették meg.⁷⁶ Egy szlovák nyelvű tanulmány is született az életéről, amely elsősorban

⁷² A kommunisták jelentős szavazói bázissal rendelkeztek például Szomolnokon és Mecenzéfén. Szomolnok első helyettes polgármestere Franz Tochol/Tochol Ferenc, a helyi CSKP fiókszervezetének vezetője volt, Szomolnokhután pedig Róth Manó/Emmanuel Roth kommunista párttagot választották meg a község vezetőjévé. Késmárkon az 1920-as évek első felében erős pozíciói voltak a CSKP-nak. Legjelentősebb képviselői: Rudolf Schlosser és Josef Grünbaum.

⁷³ Peter Zmátlo: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava 2005.

⁷⁴ Mária Ďurkovská: Nemecká menšina na Spiši – jej spolky a kultúrno-spoločenská činnosť v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Človek a spoločnosť 14. (2011) 4. sz. 8–15.

⁷⁵ Andrej Janovský – Vladimír II. Klein: Vidor Jurán 1879–1963. Hniezdne 2019.

⁷⁶ Neidenbach Ákos: Tátránk tudós polihisztora – Grósz Alfréd I-II. Csobánka 2012.

a Lőcsén őrzött Grósz-hagyatékából merít.⁷⁷ A 19. század folyamán épültek ki az első fürdők és klimatikus gyógyhelyek a Magas-Tátrában, amelyek egy bizonyos hányada vizsgált korszakunkban szintén szepesi németek és magyarok tulajdonában volt. (A csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok nem egyszer választották tanácskozásuk helyszínéként Ótátrafüredet.) Zuzana Kollárovának köszönhetően külön helytörténeti kötetek dolgozzák fel a tátrai üdülőhelyek, illetve Tátraszéplak történetét.⁷⁸ Ezekből fontos információk nyerhetők a Karpathenverein működéséről is.

Az első Csehszlovák Köztársaságban a legtöbb egyesület feltüntette saját alapszabályában, hogy nem folytat politikai tevékenységet, a valóság viszont teljesen más volt. Ez érvényes a Deutscher Kulturverband és a Deutscher Turnverein (a továbbiakban: DTV – Német Tornaegylet) nevű szervezetekre is. Amíg az előbbi prágai központtal rendelkezett és az 1920-as évek során alapította meg első helyi fiókjait Szepes németajkú településein, addig az utóbbi Ústí nad Labemban alakult meg és – késmárki alapszervezetét leszámítva – az 1930-as évek második felétől jelent meg a régióban. A DTV szlovákiai jelenlétéről és társadalmi hatásáról Miroslav Bobřík írt alapmunkát,⁷⁹ de a késmárki sportéletéről szóló kötet is fontos adalékokat tartalmaz a helyi viszonyokról.⁸⁰ Az említett két szervezet a nagynémet gondolatot propagálta a szepesi németek körében, majd az 1930-as évek folyamán az SdP befolyása alá került. A cipszerek fiatalabb nemzedéke körében teret nyert a náci ideológia is, amit a lőcsei német reálgimnázium (öreg)diákjai által alapított „cserkészegyesület”, a Verein deutscher Pfadfinder in der Slowakei ténykedése is bizonyít. Chalupický és Suláček részletesen foglalkoztak a témával Lőcse-kötetükben, illetve újabban Mária Ďurkovská is publikált a kérdésről.⁸¹

Ahogy a politikai és kulturális, úgy a gazdasági térben is egymással versengő és szembekerülő nacionalizmusok próbáltak érvényt szerezni érdekeiknek. Egyes helytörténeti munkák említik ugyan, hogy a késmárki Zipser Bank több településen is rendelkezett bankfiókkal, mélyebben viszont még senki nem kutatta a pénzintézet történetét. Hasonló a helyzet a lőcsei Szepesi Hitelbankkal is. Gaucsik Istvánnak, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar gazdaságtörténet – mondhatni, egyetlen – kutatójának köszönhető, hogy a terület későbbi kutatói

⁷⁷ Erika Cintulová: Profesor Alfred Grosz – milovník Tatier a fotograf. Z minulosti Spiša 21. (2013) 235–246.

⁷⁸ Mesto Vysoké Tatry včera a dnes. Zost. Ingrid Janigová – Zuzana Kollárová. Vysoké Tatry 2017.; Zuzana Kollárová et al.: Gerlachov a Tatranská Polianka. Dejiny a súčasnosť obcí pod Vysokými Tatrami. Gerlachov 2013.

⁷⁹ Miroslav Bobřík: Činnost německé tělovýchovné organizace Deutscher Turnverband na Spiši v zrkadle historického obdobia 1918–1938. Z minulosti Spiša 23. (2015) 119–136.

⁸⁰ 500 rokov športu Kežmarského. Zost. Zuzana Kollárová – Mária Jančeková. Kežmarok 2014.

⁸¹ Mária Ďurkovská: Podiel spolku Pfadfinderverein na narušení občianskych vzťahov v Levoči v 30. rokoch 20. storočia. In: Občan a štát v moderných dejinách Slovenska. Zost. Juraj Benko. Bratislava 2010. 119–127.; Mária Ďurkovská: Nemecké štátne reformné reálne gymnázium v Levoči 20. a 30. rokoch 20. storočia a aktivity jeho študentov v spolku Pfadfinderverein. Človek a spoločnosť 19. (2016) 3. sz. 28–40.

egyáltalán rendelkeztek egy értelmezési kerettel, sőt a történész dokumentumkiadványában fontos iratokat is publikált az említett két bankról.⁸² A szepesi németek kisebbségi gazdasági önszerveződéséről és csehszlovákiai szervezeteinek, intézeteinek múltjáról kijelenthető, hogy szinte teljesen ismeretlen a történetírás előtt.

Végül kiegészítésképpen meg kell jegyezni, hogy a szlovák nyelvű munkák szerzői – 1989 után is – csupán elvéve hasznosították a korabeli magyar és német nyelvű levéltári és sajtóforrásokat. Főképp azért, mert különböző okok (nyelvtudás hiánya, földrajzi távolság, a szocializmus idején a politikai viszonyok stb.) ezt nem tették lehetővé. A *Prágai Magyar Hírlap* rövid ideig még saját szepesi rovattal is rendelkezett *Szepességi kis tükrök* címmel. E téren a korábbi (Sulaček, Kováč) és az újabb (Ďurkovská, Furmanik, Schvarc) szlovák történészi nemzedék egyes tagjai képeznek kivételt, akik a Magyar Nemzeti Levéltár különböző fondjainak anyagait és Németország külügyi dokumentumait is felhasználták. Szemezgettek a *Szepesi Hírnök*, a *Szepesi Lapok* és nem utolsósorban a *Karpaten Post* nevű sajtóorgánumból is, amelyek a szepesi németek és magyarok regionális híreinek legfontosabb közlöi voltak a korszakban. Ebből a szempontból viszont több helytörténeti monográfia még kívánni valót hagy maga után, illetve az 1921–1939 között Lőcsén megjelenő hetilap, a *Szepesi Híradó* szinte érintetlen maradt a mai napig. Mégis hangsúlyozni kell: a Chaluppecký-féle szellemi műhely hatalmas munkát végzett, hogy e rendkívül sokszínű régió lehető legtöbb árnyalatát bemutassa az érdeklődő közönség számára. A Szepesség az általa inspirált történészek révén Szlovákia egyik legalaposabban – ha nem a legalaposabban – kutatott régiójává vált. Komoly tudományos hozadéka lehetne, ha a magyar kutatók nemcsak hasznosítanák ezt a kiemelkedő mennyiségű és színvonalú szakirodalmat, hanem maguk is hozzájárulnának a gyarapításához.

THE GERMANS OF SZEPEŠ IN THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC

A Historiographical Survey

By Szabolcs Czáboczký

SUMMARY

The aim of the paper is to present the work of the scholars and professional workshops that dealt with the history of the Germans of Szepes (the Zipser) in the interwar period, as well as the process of exploring the past. Having surveyed the most important centres of the Szepes-research, the paper examines the regional historiography in the years 1918–1921, with special regard to the issue of the Republic of Szepes. The second part of the paper explores the relevant research of the historians who dealt with the political, cultural and economic organisations of the Germans in Szepes, also stressing the lacunae that have been revealed by the research.

⁸² A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938. Szerk. Gaucsík István. Bp. 2008.

Benei Bernadett

A MAGYAR KRÓNIKA ÁRPÁD-KORI SZAKASZÁNAK
LATIN NYELVE

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 379 oldal

Régóta várt monográfiát vehetünk kézbe, hiszen a középkori magyar elbeszélő források, ezen belül is a *14. századi krónikakompozíció*ként ismert kútfő latin nyelvének, szókincsének és nyelvtanának vizsgálata nélkül magukhoz a szerkesztmény által fenntartott szövegekhez sem tudunk közelebb kerülni. A történeti és filológiai kutatás máig küzd azzal a feladattal, hogy a mára elveszett, de egykor biztosan létező szövegváltozatokhoz közelebb jusson. Ennek első nyomai a 11–12. századtól kezdve azonosíthatók, s e korai szerkesztéseket Anonymus és Kézai Simon is hasznosította. Mindez szoros kapcsolatban áll a krónikák keletkezéstörténetének bonyolult rekonstrukciójával. A most recenzált munka a szerző 2021-ben megvédett PhD disszertációja, amelyben rendkívül meggyőzően és egyúttal elegánsan vágja át magát ezen az említett ingoványon.

A mű első nagy fejezete az „ősgeszta” és a krónikaszerkesztések kutatástörténetével foglalkozik és áttekinti a különféle elméleteket I. András korától egészen Kézai Simonig. Nem egyszerűen csak számba veszi, hanem értően és – ami az egész munkára jellemző – mértéktartóan értékeli is azokat.

A 13. század közepéig terjedő krónikafolytatások kérdése, kutatástörténete rendkívül tanulságos, s az olvasó egyúttal egy olyan fejezetet vesz kézbe, amely önálló olvasmányként is megállná a helyét. A magyar krónika 12. század végén vagy 13. század elején történt átszerkesztésére vonatkozó elmélet összefoglalása már a könyv fő kérdéséhez vezet el: lehet-e igazolni, hogy a jelenleg olvasható, ám heterogén eredetű szöveget a szerkesztési folyamat egy pontján egységesítették, vagy éppen ellenkezőleg, a műben a töredezettség az uralkodó. Az egységesség és töredezettség a kötet két kulcsfogalma. A szerző azt feltételezi, hogy az 1167 és 1192 közötti években készült egy krónikaszerkesztés, amelyet az 1210-es évek eleje és az 1230-as évek dereka között átdolgoztak. Az elemzés tárgya ez a feltételezett átdolgozás.

A következő fejezet a hagiográfiai és történeti szövegek nyelvi-stilisztikai vizsgálatának módszertanába vezet be. Az elbeszélő források módszertanilag hasznosítható nyelvi elemzései eddig elsősorban a hazai latin legendák esetében, illetve a budai minorita által írt krónikarész esetében születtek meg. A szerző feleleveníti és kritikusan értékeli ifj. Horváth János könyvének (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.) szakmai fogadtatását és máig nyomon követhető hatását. A rímes és ritmikus próza arányának elemzése Horváth könyvében számos maradandó eredményre vezetett, amelyeket a korábban Madzsar Imre, majd később Kristó Gyula által folytatott lexikai-frazeológiai elemzések sikerrel egészítettek ki, de egyúttal egy sor új kérdést is felvetettek.

A kötet legizgalmasabb része az a 150 oldal, amely a krónikaszerkesztés 11–12. szövegének nyelvi elemzését nyújtja. Sorra tárulnak fel az olvasó előtt az egyes szövegrészek alaktanának, igeneves szerkezetének, főmondati igehasználatainak, mellé- és alárendelő szerkezetének jellegzetességei. Az elemzések során nemcsak a szerző módszertani képzettsége és alaposága derül ki, hanem a stílust színező alakzatok vizsgálata a stilisztikában való jártasságát is meggyőzően igazolja.

Benei Bernadett helyesen hasznosította azt az ifj. Horváth János könyvének vitája kapcsán sokat hangoztatott szempontot, miszerint a nyelvi és lexikográfiai elemzéseknek együtt, párhuzamosan kell haladniuk. Ennek keretében olvashatunk a római jogi és kánonjogi terminusok-

ról, a klasszikus művekre vagy a Bibliára visszavezethető szöveghelyekről, legyenek azok teljes idézetek vagy parafrázisok. Meg kell jegyeznem, hogy az egyházi terminológia összefoglaló áttekintése krónikáinkban mindmáig adóssága a hazai kutatásnak. A források kérdését a szerző nagyon mértéktartóan értékeli, elkerüli az egy-két szóra korlátozódó hasonlóságokból levonható téves azonosítások által kínált csapdákat. Pedig valóban, még a legkiválóbb kutatók (így Deér József, Győry János, Györffy György) is – nem beszélve a műkedvelőkről – hajlamosak voltak néhány szó azonossága alapján szövegek és szerzők között közvetlen kapcsolatot feltételezni. Benei Bernadett joggal hangsúlyozza a hazai kutatásban azt a Déri Balázs által bevezetett szempontot, miszerint a Bibliára visszavezethető helyek egy része a liturgia nyelvéből került át a történeti irodalomba. Rendkívül nagyra kell értékelni a szerzőnek a krónika romlott szöveghelyeinek javítására tett erőfeszítéseit, ahol a grammatika mellett a paleográfia tanulságait is segítségül hívja. Hadtörténésként különösen becsülöm azt az elemzést, amelynek az 1071. évi nándorfehérvári zsákmány elosztásáról szóló, sokféleképpen értelmezett fejezet a tárgya.

A nyelvi elemzés, a nyelvi rétegek és a szóanyag részletes bemutatása után az összegző következtetések szerepelnek. A szerző szerint számos érv szól a krónika egészének egységessége (azaz tudatos átszerkesztettsége) mellett, mindenekelőtt alaktani, grammatikai, stilisztikai jellegzetességek. Ugyanakkor a szöveg töredezettsége melletti érvek is számosak, amelyek árnyalják, de nem cáfolják az előbbi megállapítást. Benei Bernadett úgy véli, hogy Kristó Gyulának a krónika lexikai egységességéről szóló nézetét a bemutatott grammatikai elemzés megerősítette. Az egyes krónikaszerkesztések kronológiai problémáit persze mindez nem oldja meg, ám a tisztánlátáshoz közelebb vihet ez a megállapítás. A szerző szerint miközben a Könyves Kálmán-kori szerkesztés léte szinte általános támogatottságot élvez a hazai medievisztikában, annak 11. századi előzményei, azaz a korábbi szöveg műfaja még megosztja a kutatókat; kérdéses, hogy történeti, évkönyvszerű feljegyzésekről vagy nagyobb lélegzetű, kompakt művekről van-e szó. Benei a Kálmán-kori gesztát egy „első átszerkesztésnek” tekinti, amelyet egy korábbi, a pogánylázadásokra, Gellértre vonatkozó történeti forrás előzhetett meg.

A krónikafolytatások vizsgálatát valóban megnehezíti, hogy az átdolgozások az eredeti szövegezést nehezen vagy alig rekonstruálhatókká tették. A ma olvasható átszerkesztést végző krónikás „talán Anonymus kortársaként” (99.) a 13. század elején egységesítette a szöveget. A nem szakember számára meglepő lehet, de Anonymus művének sokat vitatott – a leginkább elfogadott nézet szerint 1200 körüli – datálása a krónika átszerkesztésének az idejére nézve is meghatározó lehet. Joggal utal arra Benei, hogy az átdolgozót a nyugati iskolákban tanult és a királyi kancelláriában is megfordult, római és kánonjogi műveltséggel rendelkező klerikusok között kell keresnünk.

Ha az olvasó azt várná, hogy a kötetből megismeri a magyar krónikák szerzőit, átdolgozóit, akkor csalódni fog. Cserébe azonban naprakészen tájékozódni tud a krónikakutatásban használatos filológiai és történeti módszerekről, beleértve e módszerek alkalmazásának lehetőségeit, eredményeit, távlatait, s egyúttal a korlátait is. A szerző világosan és érthetően tekinti át a korábbi szakirodalomnak a krónikára vonatkozó, legtöbbször egymással vitázó, egy kutatói életpályán belül is változó elméleteit, rövidebb-hosszabb megjegyzéseit, kiegészítéseit. A kötet jóval többet nyújt a latin nyelvi elemzések pusztá közreadásánál: kritikusan értékeli a kutatástörténetet és a nyelvi-lexikográfiai elemzésekből levonható eredmények révén továbbgondolásra ösztönöz.

A minden tekintetben hiánypótló kézikönyv nem könnyű olvasmány, élvezetéhez egy latin nyelvtant és egy retorikai kézikönyvet is célszerű előkészíteni, nem beszélve a *Scriptores Rerum Hungaricarum* vonatkozó kötetéről. Igaz, a munka használatát megkönnyíti a névmutató, valamint a nyelvi elemzések függelékként közreadott példatára. A szerző a hazai medievisztikai szakirodalom egyik megkerülhetetlen – elkerülhetetlenül vitákra ösztönző – alpmunkájában

időutazásra hívja az olvasót, nyomon követve a korai magyar történeti események lejegyzésének első két és fél évszázadát. Megtudjuk, hogy a kutatásnak eddig mely problémákat sikerült megoldania, s azt is, hogy még mennyi maradt meg a következő kutatói nemzedékek számára. Benei Bernadett munkája jelentőségében ifj. Horváth János 1954-es úttörő monográfiájához mérhető, de bízunk abban, hogy a téma következő összegzéséhez nem kell újabb hetven esztendő várni. Egyúttal a hazai kutatás számára figyelmeztetés is, hogy majd' száz év múltán időszerű elkészíteni a hazai középkori elbeszélő források új kritikai szövegkiadását.

Veszprémy László

THE CORRESPONDENCE OF THE BEYLERBEYS OF BUDA, 1617–1630

Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians (Documents and studies)

Eds. Gábor Kármán et al.

Research Centre for the Humanities, Institute of History – University of Szeged,
Faculty of Humanities and Social Sciences, Bp.–Szeged 2022. 724 oldal

A budai beglerbégek 1617–1630 közötti levelezésének kiadása, amelyet Kármán Gábor és munkatársai, Mahmut Halef Cevrioğlu, Dorogi Ilona, Fóti Miklós, Glück László, Marton Gellért Ernő és F. Molnár Mónika valósítottak meg, beleillik abba a jelentős magyar forráskiadó tevékenységbe, amely a Magyar Tudományos Akadémia koordinálásával a 20. század elején kezdődött el. A munka méreteivel (több mint 700 oldal és mintegy 441 dokumentum), felépítésével és minőségével, az angol nyelvű tudományos bevezetővel, az okmányok eredeti nyelvű szövegközlése előtti angol nyelvű regesztákkal maradéktalanul képviseli a nemzetközi tudományos közvélemény által elvárt szintet.

Bár a forráskiadás eredeti célja a budai pasák levelezésének megjelentetése volt, a kötet ennél szélesebb anyagot ölel fel. Részét képezik azok a dokumentumok is, amelyek nem közvetlenül a pasáktól származnak, illetve nem nekik íródtak, hanem a hivatalos helyettesekhez, közvetlen beosztottakhoz kötődnek. A kiadók helyes döntést hoztak, amikor nem csak egyoldalúan a pasák magyar nyelvű leveleit vették vizsgálat alá, s így a teljes korpusz magyar, török, német, olasz és latin nyelvű leveleket is tartalmaz.

Az utóbbi évtizedekben jelentősen megnövekedett a hasonló jellegű, nemzetközi nyilvánosságnak szánt kötetek száma, amelyeket a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete publikált. Ebben a nagyívű munkában kiemelkedő szerepe volt a kötet előszavával útnak indító Fodor Pálnak, aki írásában bemutatja azokat a Gévay Antaltól kezdődő forráskiadói törekvéseket, amelyek célja az évszázados Habsburg–oszmán rivalizálás diplomáciájának feltárása volt. A történelmi hagyományok miatt érthető, hogy ezt a feladatot elsősorban az osztrák és a magyar történetírásnak kell elvégeznie, s a források nyelvének sokszínűsége olyan szakembergárdát igényel, amely képes megbirkózni a feladattal. A kötet alkotói egy több éven át tartó kutatási pályázat keretében együtt dolgoztak, kiváló nyelvi és paleográfiai felkészültségük mellett olyan háttértudással is rendelkeznek, amelynek révén a birodalmi központok mellett a helyi viszonyokat, a hatalmi és katonai struktúrákat, a határvidék helyzetét és a családi összefüggéseket egyaránt képesek bemutatni.

A budai pasák leveleinek kiadását Takáts Sándor, Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula kezdeményezte, az első kötet szerkesztésükben 1915-ben jelent (A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Bp. 1915.). A mű kiadásával a szerkesztőknek kifejezetten az volt a szándéka, hogy a forrásokon keresztül demonstrálják a magyar nyelv diplomáciatörténeti szerepét. Ennek a válogatásnak volt egy másik szempontja is, tudniillik az 1550-es évek végétől a 17. század első feléig a bécsi haditanács és a basák levelezése jelentős részben, de nem kizárólagosan, magyarul folyt. (Sajnos a vállalkozás sokáig nem folytatódott.)

Bayerle Gusztáv az amerikai egyesült államokbeli Bloomingtonban, az Indiana Egyetemen jelentette meg 1972-ben az 1591–1593 közötti időre koncentrálva a munka folytatását (Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from Pashas of Buda 1590–1593.), amelyet 1991-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadójánál egy újabb kötet követett Kádizáde Ali pasa magyar nyelvű leveleivel (*Gustav Bayerle: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda, 1604–1616.*). Számomra ismeretlen okból a kiadások között kronológiai lyukak maradtak, az azonban biztos, hogy egyszer a kimaradt éveket is fel kell dolgozni. Erre tettem kísérletet Hadnagy Szabolccsal, amikor az *Aetas* egyik számában kiadtuk az 1601. évre vonatkozó levelezést (*Hadnagy Szabolcs – Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. Aetas* 18. [2003] 118–153.). Az itt bemutatott kötet pedig onnan folytatta a dokumentumok kiadását, ahol Bayerle Gusztáv abbahagyta.

A kötet bevezetőjét Kármán Gábor írta. Kitér az 1617–1630 között tevékenykedő budai pasák élettörténetére, hivatali működésükre és valós hivatali idejükre, a dokumentumok kiválasztási elvére, valamint a kiadás technikai kérdéseire. Különösen fontos a pasák leveleinek diplomatikai szempontú tipologizálása. Az *A* típusba tartoznak azok, amelyek a 17. század eleji magyar levél formáját követik. Ebben a típusban a pasa aláírását helyettesítő pecsét az aláírás helyén, tehát a levél végén található. A *B* típushoz tartoznak azok a magyar nyelvű levelek, amelyek az oszmán levelezés hagyományait követik. Ennél a pontnál érdemes lett volna *Fekete Lajos: Bevezetés a Hódoltság török diplomatikájába* (Bp. 1926) című kötetét felhasználni, annak ellenére, hogy abban csak a pasák török nyelvű levelezéséről van szó. A 17. században a pasák vezíri méltóságot bírtak, ezért az egységes vezíri levélformát követték, hasonlóan a nagyvezírek leveleinek döntő többségéhez. Ebből világosan kiderül, hogy a török mintára kiállított leveleken három hitelesítő elem található. Az egyik a pasa *pencsége*, azaz névjegye, amely a pasa és az apja neve mellett a „mindig győzedelmes” kifejezést tartalmazza, s erősen hasonlít a szultánok névjegyére, a *tugrára*. A *C* típushoz egyetlen dokumentum tartozik, egy magyar levélformára írt levél az oszmán levelek mindhárom hitelesítő elemével. A magam részéről nem látok lényegi különbséget a *C* és a *B* típus között. A *D* típustól már török nyelvű levelek következnek. E típus jellemzője, hogy a teljes hitelesítő elemkészletet tartalmazza, azonban e levelek fekete tintával íródtak. Az *E* típushoz olyan oszmán levélforma tartozik, amely hasonló a *D* típushoz, azonban a méltóságot azzal is kifejezték, hogy a *pencsét* arany színű tintával rajzolták le. Az *F* típusba tartozik az az oszmán törökök által írt levél, amelyet a pasa egyik török alárendeltjének írt. A pasa *pencsége* – mintegy az aláírást helyettesítve – a bal alsó sarokban szerepel. A levél lap hátoldalán vele azonos helyen a pasa pecsétjének lenyomata található. Ilyen levélforma kevés maradt fenn a levéltárakban. Hasonló felépítésű levelek azonban ismertek, elsősorban a szandzsákbégek levelezésében, illetve előterjesztések formájában; *pencse* helyett azonban áltatában az *imzát*, a stilizált, titkár által felvezetett kötött aláírásformát használták. Az utolsó levélforma a *G* típus, amely rövid utasítás török nyelven, a bal felső sarokban a pasa pecsétjével.

A forráskiadás alapján úgy tűnik, hogy amennyire sok anyag maradt fenn Bécsben, olyan kevés dokumentumot ismerhetünk meg Isztambulból. Ebből adódhat, hogy a Törökországból származó források zömében egy 19. századi forráskiadásból, *Ahmed Feridün: Medzsmua-i münseátüsz-szelátin* I–II. Isztanbul 1274–1275. (1857–1858) (A szultánok levelezését tartalmazó

gyűjtemény) című művéből kerültek át. Az említett kiadvány kétszer is megjelent (1848-ban és 1857–1858-ban). A második kötetből származnak a 17. századi oklevelek, amelyek mind Bethlen Gábor erdélyi fejedelemségének korszakára esnek. Egy, a témáról készült török nyelvű tanulmányomban listát készítettem ezekről a levelekről, és megadtam mellettük az izstambuli kéziratok jelzeteit. (Feridun Beyin münşeati. Mecmua-ı Münşeati s-Selatin. [Macaristan'a ve Erdel'e ait XVI–XVII. yüzyıl belgelerinin incelenmesi]. Archivum Ottomanicum 34. [2017] 129–137.) Ezek zömében a Nuruoszmaniye Könyvtár 4311. számú kéziratában találhatók. Az itt tárgyalt kötetben lévő kéziratok természetesen nem az eredeti leveleket tartalmazzák, hanem azok 17. századi másolataikat. Tartalom szempontjából nem hoztak volna sok adalékot, talán csak a nyomtatott változat esetleges hibáit lehetett volna ezek segítségével korrigálni. A bibliográfiából és a fejlécekből látható, hogy a budai pasák levelezéséhez a Feridun-kiadvány első, 1848-ban megjelent változatát használták. Ezt jelezni kellett volna, mert a második kiadás nagyobb, 600-as példányszámban jelent meg, így általában erre szoktak hivatkozni, ez az ismertebb, és a második kiadás második kötetének oldalszámai az elsőől eltérőek.

Mindig nagy kihívás annak eldöntése, hogy egy nagyméretű és soknyelvű forrásközlés milyen kiadási elvek szerint valósuljon meg. A tárgyalt kötetben a választott szabályok egységesen érvényesülnek. A szövegek nem sablonos másolatai az eredetieknek, hanem részben modernizáltak, amelyek megtartották az eredeti nyelvi sajátosságokat. Helyesírásuk, központozásuk egységes képet mutat, amely segít a szövegek értelmezésben. Ez érvényes az oszmán nyelvű forrásokra is, amelyeket a Dávid Géza és Fodor Pál által kialakított rend szerint közölnek. Ennek elve az, hogy a török szövegek a jelenleg érvényes török helyesírás szabályait követik, nincsenek benne az arab szavak eredeti betűkészletére utaló mellékjelek, de a mai modern török történeti forráskiadásokban használatos magánhangzó-hosszúságokat jelző „sapkák” (î, â, û) sem.

Egyetlen elemet tartottak meg, az arab ‘ayn betűvel jelölt torokhangot (‘), amely az arab nyelvben különálló hangnak és betűnek minősül. Ennek a hangnak a jelölése vagy teljes elhagyása a kiadók döntése, vele vagy nélküle is értelmezhető a szöveg. Ha azonban szerepeltetik, miként e kötetben is, a technikai szerkesztésnél vigyázni kellett volna, hogy az ‘aynok ne cseplődjenek le aposztrófra, amely egy másik betűt, a *hamzát* jelenti.

A dokumentumok válogatása már magában is hatalmas munkát jelenthetett, hiszen a kiadók nem elégedtek meg a birodalmi levéltárak központi anyagával, hanem a Brünnbén található Rambaldo Collalto levéltár anyagán túl, a Thurzók és a Forgáchok családi levéltára mellett az erdélyi forrásokra is figyelemmel voltak. A korpuszban (a minimális hiányok ellenére) tökéletesen élnek a téma és a források adta lehetőségekkel.

A megjelentetett iratok tartalmukat tekintve nagyon fontos ügyekkel kapcsolatban szolgáltatnak új adatokat. Ilyenek például a zsitvatoroki béke megkötése utáni időszak diplomáciai tárgyalásai és az 1608–1616 közötti sikeres és sikertelen ratifikációs törekvések. A megkötött békék azonban nem jelentették az ügyek teljes lezárását, hiszen helyi szinten tovább folytak a tárgyalások. A békeszerződés tartalmát a helyi viszonyok szerint is értelmezhetővé kellett tenni, ezért ültek össze a tárgyalófelek 1618-ban. Az erre vonatkozó adatok betekintést nyújtanak a határ menti diplomácia tárgyalási gyakorlatába is. A két birodalom békéjének a helyreállítására két példát is találhatunk: a gyarmati (1625) és a szőnyi (1627) békék anyaga egyaránt helyet kapott a könyvben.

Reményeim szerint a kötet az értékének megfelelő hazai és nemzetközi fogadtatásban részesül. Bár az elmúlt időszakban nagyon komoly munka folyt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont műhelyeiben annak érdekében, hogy a magyar 16–17. századot nemzetközi tudományos térben magas színvonalú, angol nyelvű kötetek reprezentálják, mégis úgy vélem, egy sor megrögzött tévedés, balítélet forog még mindig közkézen, a komoly kutatók írásaiban is. Ez a kötet nem a hódoltság mindennapjairól szól, hanem arról, hogy a budai pasa környezete

hogyan tárgyalt és egyeztetett a magyar hatóságokkal, a nádorral, a bécsi kormányszervekkel, a Habsburg katonai és politikai tisztségviselőkkel. Reményeim szerint a budai pasák levelezése révén világossá válik majd, hogy Közép-Kelet Európa sorsáról nemcsak a két nagyhatalom központjában, hanem helyi szinten is hoztak döntéseket.

Jelenleg négy helyen folyik a témába vágó forráskiadó tevékenység: az ELKH BTK Történettudományi Intézetében, a Salzburgi Egyetemen, az Osztrák Tudományos Akadémia Balkán és Kelet-Európai Intézetében (Arno Strohmeyer vezetésével digitális formában), valamint a Szegedi Tudományegyetemen az ELKH–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoportban a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéken. Itt kell megemlíteni, hogy az elmúlt évtizedekben kezdett bécsi kutatásokat talán be sem lehetett volna indítani Fazekas István áldozatos levéltárosi tevékenysége nélkül, aki darabszintű katalógust készített a 16–17. századi magyar vonatkozású anyagról, s ezt a munkát utóda, Oross András is hasonló alázatossággal folytatja. A segítségükkel megkezdődött kutatás egy új sorozat elindulását is eredményezte, amelynek sajtó alá rendezésében az említett kutatóhelyek vezetői és tagjai vesznek részt. Külön pozitívum, hogy a budai pasák levelezését közlő sorozat a két magyarországi kutatóhely, az BTK Történettudományi Intézete és a ELKH–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoportjának otthon adó SZTE BTK közös kiadványában jelenhetett meg. Meggyőződésem szerint a most bemutatott kötet jelentősen hozzájárulhat ahhoz, hogy a Magyar Királyság nagyobb figyelmet kapjon a 16–17. századi Európa történetének kutatásában.

Papp Sándor

Koloh Gábor

„SZÁNTANI LEHET, DE VETNI NEM MUSZÁJ”

Az ormánsági egykezés történetei (1790–1941)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2021. 378 oldal

Az elmúlt évtizedben jelentősen megnőtt az érdeklődés a 20. századi magyar történelem egyik legbonyolultabb eszme- és politikatörténeti jelensége, a népi mozgalom iránt. Míg 1990-et követően nagyjából két évtizedig kevésbé tűnt a népiség fontos témának, mára megváltozott a helyzet. Egy új kutatói nemzedék színre lépésével sora születnek a mozgalomhoz tartozó személyiségek életrajzai, a határon túli magyarság körében releváns népi áramlatokat bemutató kötetek, mérlegre került a népi szociográfusok teljesítménye, és végül, de cseppet sem utolsó sorban, több, az irányzathoz szorosan köthető terület, így a népi tehetségmentés vagy a kelet-európai népek együttműködése tárgyában fontos tanulmányok és monográfiák láttak napvilágot. Ez utóbbi hullámhoz köthető Koloh Gábor alapvetően, de nem kizárólagosan társadalomtörténeti ihletettségű monográfiája, amely tíz évnyi kutatómunka eredményeit tartalmazza.

A szerző – szépen leképezve egy klasszikus történeti életpálya első állomásait – előbb szakdolgozatának, majd doktori disszertációjának keretében dolgozta fel az ormánsági egyke-kérdést, pontosabban szólva több metszetben mesélte el annak történetét. Már a cím is kifejezésre juttatja a szerző azon szándékát, hogy az egyre inkább általánossá váló, historikusi szemlélethez alkalmazkodjon, és a végleges, lezárt elbeszélés szigorúságát hirdető „történet” kifejezés helyett a többszölamúságot érzékeltető többes számot használja. Mindez a megfogalmazás csupán az alcímben szerepel, a főcím ugyanis egy figyelemfelkeltő ormánsági közmondás. Ahogyan ké-

sőbb kiderül, valóban találó metaforája ez a születésszabályozásnak, ugyanakkor kissé túlságosan irodalmias, s ha önmagában állna, akár félre is vihetné az olvasót. A metaforát azonban szépen feloldja az alcím, amely egyben a kutatás időhatárait is kijelöli. Igaz, a szerző nem az Ormánység egészének (több tíz falu) szisztematikus feldolgozására vállalkozott – amit nem is lehetett volna reálisan elvárni –, hanem a vajszlói kerületet vette nagytér alá. Ez viszont nem fedi le a táj egészét, ahogyan erre Koloh Gábor utal is a művében, de logikus ellenérvként hozható fel, hogy az *ormánsági egyke*, éppen a diskurzus emlékeztető formáló ereje révén nagyon markáns kifejezéssé vált, s így sokkal alkalmasabb a mondandó körülhatárolására.

Az egyke, sőt tágabb értelemben véve a demográfia kérdésköre, a születésszabályozás problémája a népi mozgalom egyik legerősebb és legmaradandóbb kérdésének bizonyult, amelynek máig tartó hatását, elevenségét aligha kell bizonyítani. Ezzel a szerző is maradéktalanul tisztában van, így munkája egyszerre reflektál a szép- és szakirodalom, illetve a publicisztika állításaira. Ugyanakkor olyan lélegzetelállítóan alapos és széleskörű társadalomtudományi elemzést végzett el, amely rendkívül érett és magabiztos tudásról árulkodik. S elkerülte a legveszedelmesebb csapdák egyikét is: nem helyezkedett a múlttól mindent tudó történész fölényes helyzetébe, nem akart mindenáron mítoszokat rombolni, hanem patikamérlegen porciózta ki állításait. Alaposan utánajárt Fülep Lajos, Kodolányi János és Kovács Imre szociográfiáinak, novelláinak, közéleti írásainak, bemutatta a túlzó és hibás tételeket, de meghajolt a logikus érvek súlya előtt és felhasználta mindazokat a megfigyeléseket, amelyek más forrásokkal is igazolhatók.

Az egész kötet legfontosabb szervező elve a tudatosság: nagyon pontosan feltett kérdések, részletesen bemutatott források s az ezekből levonható következtetések osztják négy plusz egy alfejezetre (*Bevezetés, Történeti demográfiai vizsgálat, A születésszabályozás társadalmi háttere a vajszlói kerületben*, illetve *Történeti antropológiai vizsgálatok*) a kötetet. A szerző folyamatosan szembesíti a kapott eredményeket a szakirodalomban fellelhető, párhuzamba állítható megállapításokkal, így mérlegre téve azokat. Egy helyen maga a szerző is idézi az „unus testis, nullus testis” figyelmeztetését („egy forrás, nem forrás”), amely a történeti szemináriumok első évfolyamán szokott elhangzani, hogy azután igen sokak fejéből gondtalanul kihulljon.

Koloh Gábor munkájában dicséretesen hosszú időtávlatot tekintett át, s mint az összegzésben elmondja, minden jel szerint még tovább kell majd az időben visszamenni, ha az ormánsági egyke-kérdést szeretnénk megragadni. Ám a 18. század végétől a második világháború idejéig húzódó ív így is bőségesen elegendő ahhoz, hogy a témához tapadó állításokat, tévhiteteket, hagyományelemeket és történeti szociológiai tudást megrostáljuk. Koloh egyszerre idézi a Kodolányi János–Fülep Lajos–Illyés Gyula hármásával leírható indítást, mivel ők voltak azok, akik korántsem elsőként, de elődeiknél jóval sikeresebben, tehát a közvéleményt nagyobb mértékben formálva és részben deformálva írtak a kérdésről. Vagyis arról, hogy az ormánsági falvak létszáma csökken, egyre több család csak egy gyermeket vállal, s ezért a föld szűke, az eltompult erkölcsök, a válságba került családmodell egyaránt felelős, s mindehhez hozzájárul még a szapora németység fenyegető térfoglalása. Összképük olyan erővel hatott, hogy még a honi szociológia egyik legnagyobb alakja, Andorka Rudolf szemléletét is befolyásolta, sőt tudósi alaposágát és szigorúságát bizonyos tekintetben felpuhította, ahogyan arra Koloh smeggyőzően rámutatott.

A szerző három, egymással szorosan összeköthető, de különböző lehetőségeket tartogató vizsgálati módszert választott: a történeti demográfia, a hagyományos társadalomtörténet és végül a történeti antropológia eszköztárával járta végig az egyke, a születésszabályozás és a család történetét Vajszlón és a környező falvakban. E szempontok összehangolása nagyon jól sikerült, és Koloh Gábor az utóbbi évek egyik legkomolyabb történeti szociológiai monográfiáját tette le az asztalra. Finom kritikaként talán annyit jegyezhetek meg, hogy e két nagy pilléren nyugvó vállalkozás közül a társadalomtudósi szerepben jelesre vizsgázott a szerző, de

a témának legalább olyan fontos részét képező közéleti-politikai s nem tudományos diskurzus elemzése kapcsán még van lehetőség a további kibontakozásra. Igaz, a kétféle szemlélet messze esik egymástól, s nehezen feltételezhető, hogy egyforma jártasságra lehet szert tenni bennük.

Mindezt azért tartom fontosnak jelezni, mert a monográfiát záró szerkezeti egység, három völgyeségi település termékenységtörténeti elemzése kicsit kilóg a kötetből rövidsége okán, valamint az előző, alaposan kimunkált fejezetekkel összevetve. A vizsgálat elkerülhetetlenségét azzal indokolta Koloh Gábor, hogy az 1930-as, 1940-es években a népi mozgalom egyik legfontosabb tézisére kívánt reflektálni, miszerint az önmagát feladó, közösségi érzésben megrendült magyarság egykézlik, míg velük szemben a magabiztos, a Német Birodalmat a háta mögött érző németiség viszont szaporodik. A többséget fenyegető kisebbség szomorú tézise mély hagyományokkal bír a magyar esztétorténetben, így logikus ezen állítások gondos ellenőrzése. A szerző meggyőzően érzékelteti, hogy a demográfiai átmenet jelensége a németiség körében is érvényesült, ha a hangsúlyok máshová kerültek is. Ezt azonban – talán hely és idő szűkében, talán azért, mert egyszer minden kutatást le kell egy ponton zárni – teljességében nem bontotta ki a szerző. Ahogy maga is jelezte, 1894-nél lezárta a vizsgálat időhatárát, így a második világháborúig tartó fél évszázad bemutatása még további feladat. Ezért a kötet 4., záró fejezetét inkább olyan izgalmas kérdésfeltevésnek tekinthetjük, amely reményeink szerint kijelöli a szerző további szakmai útját.

A műből számos új és tanulságos megállapítást idézhetnék a fontos részeredmények felsorolásával, helyette mégis arra sarkallnám az olvasót, hogy vegye végig Koloh Gábor briliáns bizonyításokon alapuló állításait, legyen szó a vőség rendszeréről, a magzatelhajtási technikákról, a felekezeti (római katolikus – református) mintázatokról vagy éppen a családon belüli erőszak természetéről, mely résztémák azután összeilleszthetők az *egyke* összefoglaló fogalmával. Azokat a sorokat szeretném inkább idézni, határozott egyetértéssel, amelyek a szerző társadalomtörténeti hozzáállását érzékeltetik: „A makrostruktúra tehát segíthet értelmezni, látni és láttatni, de a legkevésbé sem alkalmas arra, hogy a társadalmi folyamatok sajátját, a sokszoros összetettséget, a rejtőzködő és megvilágító részeket felfedje, hiszen elvesznek, elmosódnak, vagy meg sem jelennek. A mikrostruktúra vizsgálata külön nyelvet igényel, aprólékos munka, amely magában hordozza magának a vizsgálónak az énjét és önértelmét.” (116–117.)

S igen, jelképesen Koloh Gábor is ott van a református padosorokban, a hagyatéki vásárokon, a gyógyfüveket gyűjtögető, magzatokat elhajtó asszonyoknál vagy az öreg szülőkkel veszekedő házaspárok szobáiban, amelyekről és akikről ez a történet szól. Ő sem vonhatta ki magát a témát felkapó és bemutató diskurzus nyelvi ereje alól. Hiszen Kodolányi János nagyon erős novellái, Illyés Gyula részleteiben pontatlan, de szenvedélytől duzzadó esszéje, a *Pusztulás*, vagy éppen a Fülep Lajos által kezdeményezett, a felső-baranyai egyházmegye református lelkészeit faggató közvélemény-kutatás – melynek anyagát a szerző remekül kiaknáztta –, éppen azért mond még ma is sokat a számunkra, mert egyenetlenségük, tévedéseik, elfogultságaik ellenére képesek voltak egy emberi közösség húsbavágó valóságát megragadni. S bár a szerzőt nem fűtik olyan heves, netán forradalmi indulatok, mint az *Ormánság* szerzőjét, Kodolányit, a Kákicson szolgáló Kiss Gézát vagy *A néma forradalommal* a közéletbe berobbanó Kovács Imrét, mégis tisztában van azzal, hogy mi magunk is részesei vagyunk a múltból eredő és a jövőben folytatódó történetnek, amelyet jelen esetben az *egyke* szó köt össze. Ezt a termékeny szemléletet az alábbi módon fejezte ki Koloh Gábor: „A fentiekből is kiolvasható, hogy nem a felekezeti hovatartozás a születéskorlátozás terjedésének elsőrangú magyarázó faktora, véleményem szerint mégis érdemes azt külön elemzés alá vonni. A fenti diskurzusokból is láthattuk, hogy oly sokan és oly sokszor hozták összefüggésbe az ormánságiak vallását és születésszabályozását, hogy a két szó, úgymint református és egyke összeforrt. Nem tartom tehát vargabetűnek, ha részleteiben is megvizsgáljuk, mit láthatott a korabeli

helyi szemlélő, amikor a református és római katolikus családok gyermekvállalását vetette egybe.” (215.)

Egy kimagasló színvonalú társadalomtörténeti értekezés megírásához fontos, hogy a szerző múltba helyezkedő, „helyi szemlélő” tudjon lenni. Ez – többek között – azzal jár, hogy megérti: az egyke nem önmagában álló jelenség, hanem egy adott közösséghez szorosan kapcsolódó fogalom. S ha magát az adott közösséget nem értjük, akkor nem érthetjük meg a fogalmat sem. Éppen ezért szerencsés döntésnek tartom, hogy a kötet írója kitágította vizsgálati határait, és olyan, a születésszabálytól látszólag távolabb álló témákat is feldolgozott, mint az idős szülők eltartatásának kérdése, a református egyházon belüli fegyelmezési szokások, a tanulmányi előmenetel és a gyermekszám összefüggése. Éppen ez utóbbi kapcsán jutott a szerző arra a tanulmányos eredményre, hogy a kevesebb gyermek önmagában egyáltalán nem garantálta a jobb iskolai előmenetelt, így ezt a kézenfekvőnek tekinthető összefüggést is át kell gondolnunk.

A Széchényi Imrétől Fülep Lajoson át Andorka Rudolfig húzódó egyke-irodalom egy maradandó alkotással gyarapodott. A szerző tudományos felkészültsége a tárgy szeretetével párosult, s ennél többet nehezen lehet elérni e szakmában.

Papp István

Csaplár-Degovics Krisztián

„NEKÜNK NINCSENEK GYARMATAINK ÉS HÓDÍTÁSI SZÁNDÉKAINK”

Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben
a Balkánon (1867–1914)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 452 oldal

A gyarmatosítás-, kolonializmus- és imperializmus-kutatások a nemzetközi történettudomány dinamikusan fejlődő részterületei. Az elmúlt évtizedekben új kutatási trendek és módszerek láttak napvilágot, amelyek teljesen új perspektívába helyezték a fenti fogalmakhoz társított hagyományos történelemszemléletet. Ezek közé sorolható a *new imperial history*, amely egyre nagyobb teret nyer nem csupán a klasszikus gyarmatbirodalmak vizsgálatában, hanem olyan államok tanulmányozásában is, amelyek gazdasági, politikai, kulturális befolyása elsősorban nem a tengerentúli, hanem a kontinentális területekre irányult, ugyanakkor tevékenységükben és más régiók irányításában való szerepvállalásuk jellegében gyarmatosító/gyarmattartó attitűdök figyelhetők meg. Ilyen például az Orosz Birodalom vagy az Osztrák–Magyar Monarchia. A hazai történetírás Monarchia-kutatásainak látóköre eddig jellemzően nem terjedt ki az új típusú birodalomkutatás és gyarmatosítás összefüggéseinek vizsgálatára. Ezt a csendet törte meg Csaplár-Degovics Krisztián legújabb monográfiája, amely modern látásmódjával, kiterjedt forrásfeldolgozásával és a *new imperial history* módszertanának alkalmazásával új narratívába helyezte az osztrák–magyar Balkán-politikát.

Szerkezetét tekintve a monográfia két nagy egységre tagolódik, mivel a szerző a gyarmatosítás problémakörét két-két meghatározó személyiség és balkáni térség köré építve vizsgálja: Kállay Benjámin és Bosznia-Hercegovina, valamint Nopcsa Ferenc és Albánia vonatkozásában. Ugyanakkor a téma kibontása ennél jóval sokrétűbb. Kállay és Nopcsa munkásságának,

valamint a két térség kezelésében megmutatkozó elméleti és gyakorlati háttérnek az elemzése olyan alap, amelyből kiindulva számos részterület bontakozik ki szerteágazóan, ámde határozott céllal, mivel ezek a mellékutak szerves egésszé fonódnak össze. Így formálódik meg az az összkép, amelyben értelmezhetővé válik az Ausztria–Magyarország relációjában megfogalmazott gyarmatosító szerep.

Az első nagyobb szakasz Kállay Benjámin bosznia-hercegovinai koncepcióját és annak motiváló tényezőit mutatja be. Kállay politikájának forrásait vizsgálva a szerző arra a megállapításra jut, hogy a német, a francia és a brit gyarmati modellek mellett a közös pénzügyminiszterre az Orosz Birodalom közép-ázsiai expanziójának részeként orosz fennhatóság alá vont Turkesztán esete is hatott. Csaplár-Degovics Krisztián rávilágít a Bosznia–Hercegovina és Turkesztán közötti analógiákra, ugyanakkor a fontos különbségekre is. A Bosznia–Hercegovinát irányító Kállay Benjámin és a Turkesztán kormányzójaként működő Konstantin P. von Kaufman szemléletmódján keresztül összehasonlítást olvashatunk a két tartomány kezelésében alkalmazott elvekről, módszerekről és problémakezelési stratégiákról, amelyek nyomán az is világosan kiderül, hogy Kállay miért gyűjtött információt a turkesztáni orosz berendezkedésről és milyen értelemben tekintette hasznos forrásnak az ottani tapasztalatokat. Az orosz politikai és katonai vezetésnek a turkesztáni gyarmat-kezelésben megmutatkozott hiányosságai vagy problémái éppen egy nem követendő példa tanulságául szolgáltak Kállay számára. Különösen érdekes annak visszaköveteése, hogy Kállay milyen személyeken és csatornákon keresztül jutott információhoz akár a fentebb említett orosz területtel, akár más államok gyarmati modelljeivel kapcsolatban.

A szerző Kállay Benjámin bosznia-hercegovinai koncepcióján túl arra is kereste a választ, hogyan képzelte el a közös pénzügyminiszter Magyarország jövőbeli helyét, szerepét a balkáni tartomány életében és a dualista államon belül, hogyan kapcsolta össze Kállay a magyar birodalmi gondolat és a gyarmatosítás ügyét, s milyen módon próbált meg hatni a magyar politikai szféra képviselőire, valamint a közvéleményre. Csaplár-Degovics Krisztián az eszaktár főbb elemei között elsődlegesen Kállay Benjámin és a sajtó, valamint az értelmiségi körök együttműködésének feltérképezését végezte el, legyen szó akár a tudományos vagy az irodalmi élet alakjairól. A kommunikációs csatornák, valamint a Bosznia–Hercegovinával kapcsolatos ismeretek közvetítése egy olyan – Kállay vezetése és koordinálása alatt létrejött – ismeretterjesztő közeget teremtett, amely orientalista súlypontjaival, az „egzotikus másik” képének népszerűsítésével nyerte meg közönségét például a koloniális regények révén, melynek egyik meghatározó példája Jókai Mór *Kassári Dániel* című hosszabb elbeszélése volt. Továbbá a szerző rámutatott Kállay Benjáminnak a hazai és a nemzetközi sajtó esetében egyaránt megfigyelhető tudatos stratégiájára, amelynek célja az volt, hogy „az osztrák–magyar tudományos és polgári elitet érdekeltté tegye a bosznia-hercegovinai modernizációban” (56.) és indokolja az európai közönség számára a Monarchia nyugat-balkáni jelenlétének fontosságát. Ennek kivitelezésében olyan személyek voltak segítségére, mint Henri Mose, Alfons Mucha, Gustav Steinbach, valamint Asbóth János.

Az elemzés másik fontos sarokpontja Kállaynak a Bosznia–Hercegovina irányítását a magyar birodalmiság gondolati síkjával összekapcsoló elképzelése. Csaplár-Degovics Krisztián azt is vizsgálja, hogy a Kállay-koncepció bizonyos elemei hogyan csapódtak le a magyar politikai szférában, mennyire volt nyitott a magyar politikum a gyarmatosításra mint politikai programra, és hogyan vetítette vissza mindezt önmaga helyzetére. Ennek az összetett folyamatnak a megértésében a szerző nagy hangsúlyt fordított a magyar képviselőház gyarmatfogalmának tanulmányozására és az 1867–1914 közötti képviselőházi naplók kvalitatív és kvantitatív szövegelemzésére. Ezek révén képet kapunk a gyarmat és gyarmatosítás kifejezések különböző periódusokban való előfordulásáról (és azok gyakoriságáról), a kifejezéseket körbevevő tematikus közegekről, amely a fent említett fogalmak értelmezési keretét adta. A jelentésrétegek vál-

tozásának dinamikája jól kirajzolódik az okkupációtól 1896-ig, majd pedig a századfordulótól az annexióig terjedő időszakban és azt követően. A szerző egyik fontos következtetése, hogy a magyar képviselők gyarmatfogalmának használatát, vagy például Bosznia-Hercegovina ügyében éppen annak kerülését, s alapjaiban az a magyar történeti szemlélet szabta meg, miszerint Magyarország korábban szintén gyarmati viszonyban volt Ausztriával szemben. Ez a motívum az ellenzéki sérelmi politizálás egyik meghatározó retorikai eleme volt a kiegyezést követően is, ezért a gyarmatosító/gyarmattartó pozíció felvállalása Bosznia-Hercegovina esetében nehezen talált elfogadásra. Ugyanakkor Ausztria–Magyarország a nemzetközi szinten igyekezett felzárkózni a gyarmattartó nagyhatalmak sorába, amivel nemzetközi politikai helyzetét kívánta erősíteni és reprezentálni – például az 1900. évi párizsi világkiállításon. Emellett magyar részről komoly gazdasági érvek jelentek meg a globális piacszerzésbe történő bekapcsolódás mellett is.

A könyv második nagy egységében a szerző Bosznia–Hercegovinától elkanyarodva – de attól el nem szakadva – a magyar gyarmatosítási törekvések egy másik alternatíváját mutatja be Albánia példáján. Albánia esetében már tudatosan tervezett koloniális projekt indult el, melynek kiindulási pontja az 1896-os év, valamint a századfordulós Monarchiában körvonalazódó albán-lobbi létrejötte volt. A Monarchia nyugat-balkáni geopolitikai pozícióinak erősítését az orosz befolyás gyengítése és a rivális Olaszország, valamint Szerbia adriai törekvéseinek ellensúlyozása ösztönözte. A dualista állam albánpolitikájának kialakításában magyar részről meghatározó szerepet játszott Kállay Benjámín, Thallóczy Lajos, valamint a kiváló helyismerettel és kapcsolatrendszerrel rendelkező báró Nopcsa Ferenc. Nopcsa informális albán tevékenységéről, valamint a Ballhausplatzcal kibontakozó nyílt ellentétéről kalandregénybe illő fordulatokat tartogat a kötet az olvasó számára. A közös pénzügyminiszter albán-koncepciója itt is – csakúgy, mint Bosznia-Hercegovina esetében – a modern nemzetépítés megvalósítását tűzte ki célul. Ebben a szerző szerint Kállay a bosznia–hercegovinai tapasztalatokra épített. Fontosnak tartotta az albán társadalom átstrukturálását és modernizálását, a nemzettudat, valamint a katolikus egyház erősítését, miközben kiegyensúlyozott helyzetet kívánt teremteni Albánia keresztény és muszlim lakossága között. Csaplár-Degovics Krisztián részletesen bemutatja az Albánia-lobbi tagjainak tevékenységét és az osztrák–magyar *soft power* kiterjesztésében használt eszközök széles skáláját: így az albanológiát, a sajtókampanyokat, a gazdasági társaságok tevékenységét és a humanitárius szerepvállalást. Utóbbi különösen nagy hangsúlyt kapott az 1910–1911-es albán felkelések oszmán kezelése miatt jelentkező kritikákban, a bécsi Albán Bizottság létrejöttében és működésében, valamint – nem utolsósorban – a Monarchia érdekérvényesítésében, hiszen az albánkérdés humanitárius megközelítése „a nemzetközi jog által legitimálható” (329.) gyakorlatot kínált az osztrák–magyar beavatkozásra. Az albánpolitika alakításában a szerző a Monarchia Szudánnal kapcsolatos attitűdjére tekintett referenciapontként (például konzulátusok működtetése, kultuszprotektorátus), miközben arra is kitért, milyen szimbiózisban állt egymással a Ballhausplatz észak-afrikai és balkáni politikája.

A könyv epilógusában Csaplár-Degovics Krisztián a világháború első éveiben felmerülő szerb gyarmatosítási tervzetekről ír. A megszállás alatt lévő szerb területek, illetve maga Szerbia jövőbeli helyzetét illetően két markáns koncepció létezett: a délszláv állam súlyos területi veszteségekkel történő megtartása és a Monarchia kulturális, gazdasági, politikai befolyásának kiterjesztése; vagy Szerbia teljes annexiója. A szerző a magyar politika képviselőinek (például Tisza István vagy Thallóczy Lajos) koncepcióin keresztül nem csupán a Szerbia felé irányuló gyarmatosítási ambíciókat mutatja be, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar közgondolkodásban hogyan változott általánosságban a balkáni népekről kialakított kép ezekben az években.

A könyv vezérfonalául szolgáló kérdésfelvetésben („Gyarmatosító ország volt-e Magyarország?”) Csaplár-Degovics Krisztián egyértelműen állást foglal, s nem csupán teoretikusan járja körbe a kérdést, számba véve annak pro és kontra lehetőségeit, hanem következetes és meggyőző

érvrendszerrel alátámasztva fogalmazza meg véleményét, miszerint a monarchiabeli Magyarország a gyarmatosító államok közé tartozott, Bosznia–Hercegovina pedig lényegében gyarmat volt. A balkáni tartományok kezelésére kialakított Kállay-féle koncepciót a maga nemében egyedülálló és újszerű gyarmattartási modellnek lehetett tekinteni, amely a helyi viszonyokat és a helyi társadalmi fejlődést előmozdítva próbált távlati alternatívát kínálni egy posztoszmán régiónak. Csaplár-Degovics Krisztián könyve új szemléletével és eredményeivel egy olyan kutatási irányvonalat nyitott meg, amely mind a magyar, mind az egyetemes történelem művelői számára ösztönző lehet az Osztrák–Magyar Monarchia (gyarmat)birodalmi megítéléséhez és működéséhez kapcsolódó további kérdések megfogalmazásában, kutatási területek kijelölésében.

Schrek Katalin

Štefan Gaučík

MESTSKÉ MÚZEUM V PREŠPORKU V KONTEXTE DOBY (1868–1918)

In memoriam József Könyöki

Historický ústav Slovenskej Akadémie vied VEDA,
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2019. 214 oldal

Szlovákiában ma két olyan városi múzeum is működik, amelynek keletkezéstörténete az osztrák–magyar kiegyezést követő évekre nyúlik vissza. Az egyik a Klimkovics fivérek által 1872-ben alapított kassai Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum (a napjainkban már megyei fenntartású Kelet-szlovákiai Múzeum), amely 2022-ben ünnepelte fennállásának 150. évfordulóját. A másik az 1868-ban létrejött Pozsonyi Városi Múzeum, melyről 2019-ben írt monográfiát Gaucsik István, szlovákiai magyar gazdaságtörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa. A szerzőt, aki a csehszlovákiai magyar kisebbség gazdaságtörténetének és a hosszú 19. század társadalomtörténetének egyik kiemelkedő kutatója, akár személyes indíttatás is vezérelhetette, amikor úgy döntött, hogy korábbi munkahelye, a pozsonyi várostörténeti múzeum történetével kapcsolatosan végzi el sajátos és úttörőnek tekinthető elemzését, mellyel egyúttal az intézmény egyik eszmei atyjának és első igazgatójának, Könyöki Józsefnek (1829–1900) is emléket kívánt állítani. A kötetben azonban a „belső” elfogultságnak nyoma sincs. A múzeumot szó szerint kívülről-belülről ismerő Gaucsik meggyőző alapossággal gyűjtötte egybe a helyi intézményről készült történeti forrásokat és szakirodalmi műveket, s tárta fel annak 1868 és 1918 közötti múltját úgy, hogy közben a Monarchia történetének elitkutatásához és a muzeológiai szakirodalomhoz egyaránt hozzájárult. Saját megfogalmazása szerint művében „új diszkurzív teret kíván nyitni” (13.), amelynek révén a múzeum méltatlanul elfeledett s az eddig megjelent szakmunkákban gyakran elmarasztalóan értékelt korszakáról tudományos párbeszéd indulhat.

Célkitűzése minden szempontból érthető. Az Osztrák–Magyar Monarchia még ma is nagyrészt a magyarosítás időszakával azonosított fél évszázadként jelenik meg a szlovákság kollektív történelmi emlékezetében, melyet egy, a szlovák nemzeti identitásformálódás szempontjából lényegesen pozitívabb korszak, az első csehszlovák köztársaság két évtizede követett. Az elmúlt években azonban sok minden újraértékelődött, nemcsak a kollektív emlékezetben, hanem a szlovák történetírásban is. A dualizmushoz fűződő ambivalens viszony pedig éppen a lo-

kális műtfeldolgozás révén, a helyhez és nem nemzethez kötődő történelmi személyiségek, épületek, történetek segítségével változott kedvező irányban. A szlovák főváros esetében erre számos példát ismerünk. Pozsony vezetése az elmúlt másfél évtizedben sokat tett azért, hogy a városhoz kötődő magyar királykoronázások hagyományát visszaemlje a köztudatba. Ezzel párhuzamosan – többek között – Mária Terézia kultusza is új virágkorát éli. Ezek a történelmi Magyarországhoz, ha tetszik, a közös szlovák–magyar vagy multietnikus múlthoz köthető események, történelmi alakok és szimbólumok pedig akár a város magáról kialakítani kívánt képébe is beilleszthetővé váltak (erről is szólnak Kollai István történész–közgazdász kutatásai). Gaucsik István szlovák nyelven írott kötete, amely a hasonló „sikerekkel” egyelőre még nem büszkélkedhető Pozsonyi Városi Múzeum (mai nevén Múzeum mesta Bratislavy) 1918 előtti múltját tárja fel, mindenesetre fontos mérföldkő lehet.

Az emlékezet megőrzésére hivatott intézmények, múzeumok nagy része a történelmi Felvidék, a mai Szlovákia területén éppen ebben a korszakban alakult meg. A magyarul *A Pozsonyi Városi Múzeum a korszak kontextusában (1868–1918)* címet viselő kötet 13 kisebb fejezetre oszlik, melyek leginkább kronologikusan vezetik végig az olvasót az intézmény tulajdonképpeni magyar szakaszának történetén. Gaucsik munkája mégsem száraz intézménytörténet, mivel a megszokott időrendi szerkezetet tematikusan tagolt kisfejezetek színesítik, s a szerző több esetben a máig elnyúló emlékezetpolitikai vonatkozásokat is megemlíti. A múzeumról eddig készült kötetek historiográfiai elemzése mellett (2. fejezet) a szerző az intézmény fejlesztésében és arculatának kialakításában fontos szerepet játszó személyiségek életrajzát is feltárja, mégpedig úgy, hogy közben – a címmel összhangban – nem marad el a múzeum létrejöttének megértése szempontjából megkerülhetetlen eszme- és kultúrtörténeti háttér bemutatása sem. A 4. fejezetben a szerző az európai múzeumok megszületésének, a demokratikus eszmék térnyerésének, a közszolgálat kérdésének, valamint a nemzeti mozgalmak szolgálatába állított múzeumalapításoknak a tömör európai látképét adja. Ezirányú kutatásai során a szerző főként a magyar és angolszász szakirodalomból merített, a németből kevésbé, pedig a német és osztrák minták minden bizonnyal kulcsfontosságúak lehettek a pozsonyi intézmény megszületésekor.

Emellett Gaucsik önálló fejezetben (5.) szól a pozsonyi arisztokrata magángyűjtemények jelentőségéről, az iskolai gyűjteményekről (6.) és az első specializált pozsonyi múzeumról, vagyis a természettudományi múzeumról is (7.). Mindezek nélkül érthetetlen volna, hogy a pozsonyi városi elit, elsősorban az arisztokrácia, a katolikus egyház és a városi kereskedő réteg miért kezdeményezte egy saját helyi múzeum megalapítását.

A historiográfiai bevezetőben Gaucsik arra keresi a választ, hogy miként jelenik meg az 1868 és 1918 közötti időszak a múzeum által készített későbbi kiadványokban. Konkrét példák elemzésével – talán nem túl meglepő módon – arra a következtetésre jut, hogy ezekben a két világháború közötti vagy éppen az államszocialista időszakban íródott művekben a dualista, polgári időszak teljes mértékben háttérbe szorult. Sőt, az 1989 után született muzeológiai kiadványok sem hoztak igazi áttörést e tekintetben. Az 1918 előtti múlt csak kisebb esettanulmányokban kerül górcső alá a legújabb, nagyrészt egyébként éppen Gaucsik által közzétett munkákban is. A korszak historiográfiai mellőzöttségének okai talán bővebb kifejtést is érdemeltek volna, nincs ugyanis egyértelműen tisztázva, hogy milyen szerepet játszott (és játszik) ebben az intézmény aktuális vezetésének hozzáállása. E fejezetben megjelenik viszont a német származású levéltáros Ovidius Faust, majd később a kommunista Šimon Jančo igazgatók emblematisz alakja is, kiknek tevékenységét már több szempontból méltatta a szlovák történetírás. Gaucsik kutatásainak köszönhetően azonban a múzeum „alapítóatyái”, a Rómer Flóris-tanítvány Könyöki József és Helmár Ágost is az őket megillető helyre kerülhetnek a szlovák szakirodalomban.

A szerző a 9. fejezetben rajzolja meg a városi gyűjtemény intézményesülésében kulcsszerepet játszó Könyöki (1869-ig Ellenbogen) József portréját, aki nagyszombati tanulmányait, majd

a közigazgatásban töltött éveit követően 1861-ben került Pozsonyba rajztanárként. Könyöki, Henszlmann Imréhez és Myskovszky Viktorhoz hasonlóan úttörő szerepet játszott a magyarországi régészet és műtárgyvédelem professzionalizálódásában, alakja ennek ellenére a magyar történetírásban is kissé háttérbe szorult. Ezért is figyelemre méltó a Gaucsík által feltárt életrajz, melyben a sokrétű tudós személyiségének összetettsége is kirajzolódik. A pozsonyi múzeumlalapító nemcsak régészként, az akadémiai körökben otthonosan mozgó értelmiségiként, hanem a pozsonyi elittel való kapcsolatépítése révén is sokat tett a helyi gyűjtemény kialakításáért. Nem véletlen, hogy a városi múzeum kezdeti szakaszában a régészeti profil dominált. Könyöki, aki 1868 és 1878 között maga vezette a pozsonyi Szent Márton-dóm regotizációját (a restauratori és műemlékvédő munkálatok során az épületen neogótikus módosításokat hajtottak végre), több írásában hangsúlyozta, hogy nemcsak a társadalmi, gazdasági és kulturális emlékeket, hanem a régészeti tárgyakat is gyűjteni kell. Sőt, az intézményhez saját adományokkal is hozzájárult. Így a pozsonyi múzeumra a ma Szlovákia területén található régészeti gyűjtemények előfutáraként is tekinthetünk.

Az ezt követő 10–14. fejezetekben a szerző a gyűjtemény arculatának fokozatos átalakulását igyekszik rekonstruálni, mely folyamatra a céhrendszer 1870-es években történő felbomlása, az intézménybe került adománytárgyak és természetesen a múzeum vezetőinek kultúrpolitikája is hatással volt. Mindezek eredményeképpen az első világháború előtti évekbe a gyűjtemény művészettörténeti jelleget öltött. A szerző állításait kellő mértékben alátámasztják és kiegészítik a korabeli forrásokból összeállított kimutatások és táblázatok, sőt a gyűjtemény látogatottságáról is kapunk némi információt. (A pozsonyi gyűjtemény 1906-ban vonzotta a legtöbb, 13 ezer látogatót.) Annak ellenére, hogy Kassán már a 19–20. század fordulóján a múzeum saját épületet kapott a várostól, Pozsonyban a dualizmus korában és később is kudarcot vallottak az erre irányuló törekvések, így a tényleges infrastrukturális fejlődés végső soron csak az államszocializmus időszakában kezdődhetett meg, amit leginkább a már említett Šimon Jančo igazgató agilitásának lehetett köszönni. Tudományos intézménnyé azonban nem fejlődött a múzeum – ahogy ezt Gaucsík is megállapítja a kötet összefoglalásában –, sokkal inkább a turizmusban játszott és játszik ma is fontos szerepet.

A kötetbeli tájékozódást nagyban segíti a helység- és névjegyzék, a több mint húszoldalas forrás- és szakirodalmi apparátus, az angol és magyar nyelvű összefoglalók, valamint az igényesen összeállított, tízoldalas képmelléklet is, és nem csökkenti a munka értékét az sem, hogy – kissé szokatlan, bizonyos helyeken egyenesen zavaró módon – a lábjegyzeteket kéthasábos formában közvetlenül a szöveg alá tördelték.

A kötet egyik nagy érdeme, hogy szempontrendszerét tekintve nem erőlteti a párhuzamba állítást a mai Szlovákia területén létrejött hasonló múzeumokkal, hiszen erre nincs is szükség. A pozsonyi elit elsősorban a bécsi, majd a budapesti mintákat vette alapul, 1918-ig tartó fejlődésére a városi elit és Budapest múzeumpolitikája gyakorolt hatást. Hasonló helytörténeti gyűjteményt építő múzeumok természetesen más városokban is létrejöttek a történelmi Felvidék területén. Ezek lehetnek a városi elit kezdeményezései, de akár valamilyen középiskolai gyűjteményből is kifejlődhettek. Így született városi múzeum 1884-ben Lőcsén, 1900-ban Nyitrán, 1902-ben Rozsnyón, 1907-ben Besztercebányán, máshol (például Eperjesen) pedig csak közvetlenül a második világháborút követően, vagy még később. Akárcsak a mai Magyarország területén. További kutatások tárgya lehetne, hogy az 1948 utáni államszocialista kultúrpolitika miként kívánta egységgé formálni ezeket a nagyrészt lokálpatrióta kezdeményezéseket, melyek keletkezésük pillanatában olyan elitcsoportok szándékát jelentették meg, amelyek történetével még mindig nagyon kevés szakmunka foglalkozik kellő mélységben. Gaucsík István kötete minden bizonnyal mintaértékű lesz a jövőben megszületendő hasonló munkák szerzői számára.

Szeghy-Gayer Veronika

Dévényi Anna

NEMZETNEVELÉS-PARAFRÁZISOK

A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig

Kronosz, Pécs 2020. 275 oldal

Milyen történelmi szituációkban kerülnek előtérbe a nemzeti jelzővel illetett fogalmak? Milyen konfigurációkban kapcsolódnak össze nemzet és a nevelés kérdései? Észlelhető-e strukturális hasonlóság a „nemzetnevelés” nehézsúlyú műszavával kifejezett szándékok között, vagy markánsan eltérő célokra is irányulhat használata? Egyáltalán, mit tesz láthatóvá a múltból a szavak és a dolgok közötti kapcsolat, a jövőre irányuló elképzelések és az aktuális jelen közötti viszony?

A munkát kézbe véve – címe alapján – valamiféle szemantikai jelentésréteg-vizsgálatra, a nemzetnevelés fogalomtörténetével kapcsolatos eszmefuttatásra asszociálhat az olvasó. A hazai történetírásban olykor öncélúnak vagy másodlagosnak tartott elméleti-módszertani tájékozottság miatt ez sem volna haszontalan, ám az imponáló forrásbázist és szakirodalmat mozgósító *Nemzetnevelés-parafrázisok* „hagyományos” értelemben véve is *hard* történeti munka. Az már a multiperspektívikus szemlélet és az ehhez adaptált pragmatikus módszertan eredménye, hogy a történeti anyag megmunkálása során az összefüggések olyan hálózata tűnik elő, amely – megfelelő kérdések híján – a maga összetettségében mindeddig rejtve maradt. A viszonyokat a kérdésfelvetés által összefüggésbe hozott jelenségek teszik kontúrossá, az elemzés által generálva újabb és újabb kérdéseket.

Dévényi Anna elsődleges kutatói kérdése a „nemzetnevelés” Gömbös Gyula-, valamint Hóman Bálint-féle használatára vonatkozik: „Találhatók-e eltérő értelmezési mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználata között, avagy közös, egységes programnak tekintjük ezeket? Másként fogalmazva: mennyire folytatott autonóm művelődéspolitikát a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Gömbös-kormányon belül?” (209.) Mitől válik releváns történeti kérdéssé az összevetés? A fogalmat kosellecki értelemben vett történelmi alapfogalomnak tekintve és ekként vizsgálva Dévényi meggyőzően bizonyítja, hogy a „nemzetnevelés” biztosan azon fogalmak körébe tartozik, amelyek „szemantikai hordereje nagyobb a politikai-társadalmi térben használt »puszta« szavakénál” (11.). Azaz múlt, jelen és jövő, valóságérzékelés, jövőkép és program egyszerre sűrűsödik benne, e komplexitás pedig társadalmi, politikai és kulturális tényezők által meghatározott.

Bár nincs okunk kételkedni abban, hogy a szerző érdeklődése valóban erre a kérdésre irányul, azt már a precízen orientáló bevezető fejezete világossá teszi, hogy a kötet címéhez képest az elsődleges kutatói kérdés visszafogottságának funkcionális szerepe (is) van: a redukciót a módszertani megfontolások indokolják. E szelekciót az egyéni preferenciákon és az elérhető források körén túl mindenekelőtt a kutatói kérdés legitimálja. A vizsgálat nem a nemzetnevelés fogalmára utaló szavak összességét kívánja megragadni, hanem a szinkrón és diakrón viszonyítási pontok közege helyezett jelentéseit tárja föl.

Referenciaként Dévényi egyrészt a német területek nemzetnevelés diskurzusát tekinti át Johann Gottlieb Fichtétől a nemzetiszocialista Ernst Krieckig, míg másik viszonyítási pontja a neveléstudós-oktatáspolitikus Imre Sándor (1877–1945) munkássága. Előbbi segítségével a fogalom használatát életre hívó történeti szituációk jellemzőit azonosítja, utóbbi a pedagógia tudományterületéről érkező jelentéstartalmakat tisztázza. Szűkebb értelemben három magyar nemzetnevelés-parafrázissal foglalkozik: a pedagógus Imre Sándor, az oktatáspolitikus Hóman Bálint és a (párt)politikus Gömbös Gyula nézeteivel és terveivel. Az elvi- és a programszintű megnyilatkozások cizellált feltárásai önmagukban is megálló fejezetekké állnak össze, amelyeket az egységes szempontrendszer szerint végzett elemzés tesz koherens szintézissé. A felépítés lo-

gikus, az arányok tekintetében a referenciapontként meghatározott Imre Sándorról szóló fejezetnél billen csak meg a szerkezetet, mivel annak terjedelme a fókuszba állított Gömbösről és Hómanról szóló fejezeteket közelíti. A szerző mentségére szól, hogy rá hárult a feladat, hogy a hazai neveléstudomány legkomplexebb programját megalkotó Imre Sándor munkásságát összegezze. (A téma relevanciáját jelzi, hogy Dévényi e teljesítménye két évig, Donáth Péter 2022-ben megjelent monumentális pályarajzáig lehetett historiográfiai nóvum.)

Az elbeszélést a módszertani megfontolások mentén strukturált szerkezet tartja mederben, ez mindvégig következetesen a kutatói kérdés megválaszolását elősegítő koordináta-rendszerként működik. A szerző korábbi írásaiból már ismert didaktikai felvértezettisége e tekintetben túlmutat a téma specifikus, tudományági vonatkozásainak – az oktatáspolitikát meghatározó tényezők és az azt keretező szabályozások különféle szintjei, a különféle elképzelések nevelés- és pedagógiatörténeti háttere stb. – beható ismeretén, és lesz a szintézis elbeszélésmódját ugyancsak meghatározó tényező: a nyelvi megformáltság az átgondolt módszertan kritériuma. A didaktikai tudatosság a szikár és lendületes szövegalkotás mellett a vendégszövegeknek az érkező részekről elkülönített tipológiai elrendezésében, az egyes fejezetek nyitányként elhelyezett, az illusztratív funkcion túlmutató, normatív jelentést hordozó képeinek kiválasztásában és a fejezeteket záró feszes összegzésekben is meggyőző. A kötet végére került, önálló tanulmányként is tekintélyes, *Historiográfia és forrásadottságok* fejezet és a 23 oldalt kitevő forrás- és irodalomjegyzék biztos kiindulópontja lehet a további kutatásoknak. Az angol nyelvű, tömörségében is informatív rezümét a kötet kurrens témája és szemlélete miatt is érdemes lenne nemzetközi szakmai folyóiratban publikálni. A kötet elegáns kivitele a történettudományi munkák kiadása terén egyre meghatározóbb Kronosz Kiadót dicséri.

A kötet témája nemcsak alkalmat kínál, hanem kifejezetten igényli a diszciplináris határok átlépését. Az elméleti orientáció funkcionálisan indokolt, a komplexitást a nemzeti nevelés körébe tartozó részterületek sajátos elméleti kérdései és módszertani igényei indokolják. A szerző kreatív módon adaptálja a különféle irányzatok és módszerek ajánlásait. Ha kell, Koselleck fogalomtörténeti megfontolásait érvényesíti, vagy szükség esetén a német neveléstörténet-írás áramlataihoz kapcsolódik. A szinkron és diakrón összehasonlítással a probléma helyi és általános vonatkozásai közötti különbséget ragadja meg. Gömböst az újabb szintézisek és publikációk historiográfiájába ágyazza, Hóman elképzeléseit ezen felül szűkebb értelemben vett és alig ismert – az Országos Köznevelési Tanács tevékenységén át az iskolai rendtartások forrás-szintjéig (!) vizsgált és értékelt – oktatás- és társadalompolitikai összefüggés-rendszerében elemzi. Figyelmet fordít a válságtörténet szemléleti innovációira, és inspirálják a fasizmus-kutatás újabb eredményei. A kutatás során azonosított jellemzők összegző értékeléséhez és a kutatói kérdés megválaszolásához nem rest a közpolitikai elemzés (*Policy Analysis*) és a még újabb keletű közpolitikai diskurzus-elemzés kérdéseit használni.

Egy-egy kifejezés használatának nemcsak célja, hanem történetisége is van, az utópiák megfogalmazásuk korát jellemzik. A „nemzeti nevelés” fogalmának megjelenése a „modern”, „demokratizált” nemzeteszme kialakulásával egyidejű. A felvilágosodás szülte a megkérdőjelezett vagy még kialakulatlan azonosság megerősítésének kíváncsát vagy akár nélkülözhetetlen eszközeként. Felvilágosodás-ellenes környezetben kel életre a német államokban, a napóleoni hódítás által támasztott kihívás és megpróbáltatások idején. A franciák által elfoglalt Berlinben hangoznak el Fichte *Reden an die deutsche Nation* című, 1808-ban nyomtatásban is megjelent beszédei, amelyekben pedagógiai nézeteit a *Nationalerziehung* kifejezéssel határozta meg. Heinrich August Winkler 2005-ben magyarul is megjelent *Németország története a modern korban* című történeti összefoglalójában Fichtét az új német nacionalizmus atyjának tartja, mert bár téziseiben a német nevelés követelménye az egyetemes emberré nevelés eszménye mellett jelenik meg, recepciójában az előbbi vált hangsúlyossá. Ebben a német kulturális felsőbbren-

dúság Tacitusig visszavezetett, toposzokkal megalapozott értékelése nyomán a válság analiziséből bontakozik ki a megtisztult, önzés nélküli, tökéletes állam víziója. A német nemzetnevelési koncepciók közös jellemzője ugyanis, hogy – és ebben világnézettől függetlenül a felvilágosodás örökösei – „gyógyszerként” hitték a nevelés erejében a nemzetet feszítő válságok idején (47.). Ez a válság jelentőségének tudatosodását feltételezi, erre utal az addig leginkább az orvosi és teológiai szaknyelvben használt, eredetileg a fordulópont-jelleg kifejezésére használt krízis fogalmának éppen erre az időszakra tehető jelentésbővülése, az „általános” válság jelzésére való használata is. Dévényi a német filozófusok és pedagógusok által a 18. század végétől a 20. század közepéig megfogalmazott koncepciókat értékelve meggyőzően vezeti le a krízis és a nemzetnevelés-koncepciók összefüggéseinek relevanciáját, kijelölve ezzel a hazai változatok vizsgálatának fókuszát is.

„Társadalmunk jellemző vonása ma a tökéletes zűrzavar” – vallotta 1908-ban Imre Sándor (56.), és e *liminoid* állapot (Roger Griffin) érzékelésével valójában nem mondott újat, hanem inkább a modernitás strukturális jellemzőjét ragadta meg. Hamvas Béla a válságirodalomról elmélkedve a „modern apokaliptika középpontját” mint „vallásos” válságot észlelte (88.), és az egész nemzetet átfogó tervszerű nevelés gömbösi követelménye (91.) szintén ebből az alapvetésből indult ki. Nem véletlen, hogy Magyarországon először Imre Sándor használta tudatos tartalommal a nemzetnevelés fogalmát. Mivel a kilábalás Imre szerint is közös erőfeszített igényel, az egységes szellemű nevelés gátjának – pártpolitikai szempontból következetes apolitikussággal és sajátos módon – a szocialista és a katolikus nevelési alternatívát nevezte meg. Úgy vélte, az állam érdeke, hogy apparátusát a tudomány szolgálatába állítsa, így teremtve meg az egyenlő esélyeket biztosító, igazságos, méltányos és a nemzet haladását szolgáló oktatásügyet. Mindezt objektív és tervezhető folyamatként látta, miközben nem asszimilációt, hanem integrációt, sőt inklúziót sürgetett. Több más személyes és szakmai tényező mellett már csak a politika és a tudomány kapcsolatára vonatkozó, naivnak bizonyuló felfogása és antiklerikális nézetei miatt sem juthatott neki szerep a Horthy-kori oktatáspolitikában. A krízis-tudat az 1920-as évek Magyarországon már nem csupán a filozófiai, művészeti, irodalmi és tudományos *Hochkultur* képviselőinek privilégiuma, hanem érthető módon társadalmi tünet. A nevelés kérdése ezzel összefüggésben is lett központi, politikai kérdés. Gömbös kezdetektől hangoztatta a (gazdasági) válság nem gazdasági természetű okait és annak morális dimenzióit, valamint következetesen vallotta az „új típusú állam” és az „új típusú ember”, a „lelkek harmóniájára épülő diktatúra” szükségességét (99.). Gömbös és a hozzá kapcsolódó szűkebb hatalmi kör, elsősorban Béli Béla és Marton Béla fogalmi hálójában a nemzetnevelés gyakran felbukkanó fogalma ugyanakkor nem töltött be elsődleges szervező funkciót, hanem a „céljellegű” hívószavakhoz kapcsolt „eszközjellegű” fogalom volt (91–94.). A Nemzeti Egység Pártja által megtestesített „nemzeti öncélúság” társadalmi elfogadtatásának – a „téglahordók” kinevelésének – tervszerűen irányított eszköze, melynek célterülete a NEP és annak úgynevezett „társadalmi tevékenysége”, a közoktatás, valamint a sajtó és a közművelődés színterei. „A nemzetirányítás eszköze egy szóban összefoglalva: a propaganda. [...] Maga a propaganda egyetlen lényeges tartalmi elemmel bír és ez: a nevelés” – összegezte brutális nyíltsággal Béli Béla a „Nemzeti Egység hatalmas szervezete” víziója megteremtésének lényegét (102.). A Nemzeti Egység Pártja propagandaosztályának vezetője *Nemzetirányítás* című, 1935-ben cikksorozatban közölt, majd különlenyomatban is megjelent írásában részletesen foglalkozott a nemzetnevelés kérdésével, funkciójával és megvalósításával. Ehhez képest joggal merül föl a kérdés: „Találhatók-e eltérő szemantikai mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználata között, vagy közös, egységes és tudatos társadalompolitikai programnak tekinthetjük ezeket?” (8.) A Béli Béla és Gömbösnél jóval képzetesebb, a tudománypolitikában a korszak kezdete óta meghatározó Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterként milyen jelentést adott a programjában

kulcsfogalomként használt nemzetnevelésnek? Milyen kapcsolatban van egymással a Vezér diktatúrát építő programja és a tudós történész művelődés- és oktatáspolitikája?

Illetlen spoiler lenne a recenzió részéről, ha ezt a kérdést megválaszolná, Dévényi Anna konklúzióját tudja meg a kötetből az olvasó! E helyen legyen elég annyi, hogy a kérdésre adott válasz nem bontakozhatott volna ki, ha a szerző nem járja végig az általa alkotott rendszer koordinátáinak útvonalait. A gömbösi metanyelv dekódolásához a szemléleti-módszertani nyitottság adott kulcsokat, a szervezeti kérdések *hogyanját*, a *mit* és *miért* típusú politika víziókkal való kapcsolatát pedig a Hóman által vezetett szakterület *működésének* forrásszintű ismerete tette lehetővé. A mélységi és horizontális dimenziók e friss szellemű és módszeres összekapcsolása rögzült paradigmáink és sémává merevedő narratíváink újragondolásához is kellő inspiráció lehet.

Bánkuti Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Borhi László az MTA doktora, tudományos tanácsadó

Indiana University/Bölcsészettudományi Kutatóintézet

Történettudományi Intézet, Budapest

Czábocsky Szabolcs PhD-hallgató

ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Elbe István főtanácsos

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Forgó András PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

G. Etényi Nóra PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Hermann Róbert a MTA doktora, a parancsnok tudományos helyettese

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Krász Lilla PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Lojkó Miklós PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Budapest

Mezey Barna az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE JÁK Magyar Állam- és Jegtörténeti Tanszék, Budapest

Papp István PhD, főosztályvezető

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Papp Sándor PhD, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Schrek Katalin PhD, egyetemi adjunktus

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Serfőző Szabolcs PhD, főmuzeológus

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Budapest

Szeghy-Gayer Veronika PhD, tudományos főmunkatárs

Szlovák Tudományos Akadémia TPK Társadalomtudományi Intézet,
Kassa

Veszprémy László az MTA doktora, egyetemi tanár

PPKE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

IN MEMORY OF TIBOR FRANK

<i>László Borhi</i> : The Future of Transylvania May Have Been Decided Already in 1943 in Moscow... In Loving Memory of My Teacher, Tibor Frank	413
<i>Miklós Lojkó</i> : Constitutional Rights, Constitutional Theory and State Authority. Perspectives of Győző Concha's Interpretation of the English Constitution	427
<i>Róbert Hermann</i> : The Journalist-Captain and the Lieutenant. The Conflict of Gusztáv Zerffi and Count Arthur von Seherr Thoss in July 1849	451
<i>István Elbe</i> : The Shakespeare-house. A Kossuth Memorial Sign in the Hungarian National Library	469

PRAGMATISM, TRADITION AND MODERNISATION – MARIA THERESA, EMPRESS AND QUEEN

<i>Nóra G. Etényi</i> : Introduction	493
<i>Barna Mezey</i> : The Pragmatic Sanction and the Hungarian Historical Constitution	495
<i>András Forgó</i> : The Queen and the Archbishop. The Role of Imre Esterházy in the First Years of Maria Theresa	515
<i>Lilla Krász</i> : Readings of Maria Teresa's (Public) Health Reforms	537
<i>Szabolcs Serfőző</i> : „Rex femineus”. Masculine and Feminine Elements of Maria Theresa's Representation in Her Hungarian Coronation Ceremony (1741) and on Her State Portraits	561

WORKSHOP

<i>Szabolcs Czáboczký</i> : The Germans of Szepes in the First Czechoslovak Republic. An Historiographical Survey	587
--	-----

BOOK REVIEWS

<i>Benei Bernadett</i> : A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve (<i>László Veszprémy</i>)	601
Gábor Kármán et al. (eds.): The Correspondence of the Beylerbeys of Buda, 1617–1630. Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians (<i>Sándor Papp</i>)	603
<i>Koloh Gábor</i> : „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. Az ormánsági egykézés története (1790–1941) (<i>István Papp</i>)	606
<i>Csaplár-Degovics Krisztián</i> : „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914) (<i>Katalin Schrek</i>)	609
<i>Štefan Gaučík</i> : Mestské Múzeum v Prešporku v kontexte doby (1868–1918). In memoriam József Könyöki (<i>Veronika Szeghy-Gayer</i>)	612
<i>Dévényi Anna</i> : Nemzetnevelés-parafrázisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig (<i>Gábor Bánkúti</i>)	615
AUTHORS OF THIS ISSUE	619